

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH BÖLÜMÜ

ISTRANCA TARİH ARAşTIRMALARI DERGİSİ

2025/2

ISTRANCA TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume: 3 – Sayı/Number:2

2025-Temmuz

Sahibi / Owner

Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi adına
Fakülte Dekanı Prof. Dr. Mesut Ayar

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Doç. Dr. Umut Üren (Kırklareli Üniversitesi)

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Faruk Doğan (Kırklareli Üniversitesi)

Editör / Editor

Dr. Nazlı Altunsoy

Alan Editörleri / Section Editors

Dr. Yavuz Söylemez (Kırklareli Üniversitesi)
Dr. Olcay Turan (Kırklareli Üniversitesi)
Doç. Dr. Pınar Kaya Tan (Kırklareli Üniversitesi)
Dr. H. Serdar Tabakoğlu (Kırklareli Üniversitesi)
Doç. Dr. Raif İvecan (Kırklareli Üniversitesi)
Doç. Dr. Mahmut Akkor (Kırklareli Üniversitesi)

Bilimsel Sekreteryä / Scientific Secretariat

Arş. Gör. Refik Kaan Üçler (Kırklareli Üniversitesi)

Dil Editörleri / Language Editors

Doç. Dr. Ali Kurt (Kırklareli Üniversitesi)
Dr. Ceren Demirdöğdü (Kırklareli Üniversitesi)

Kitap İnceleme Editörü / Book Review Editor

Dr. Tuğba Gökçe Balcı (Kırklareli Üniversitesi)

Editorial Asistan / Editorial Assistant

Arş. Gör. Refik Kaan Üçler (Kırklareli Üniversitesi)

Teknik Uzman / Technical Specialist

Dr. Nazlı Altunsoy (Kırklareli Üniversitesi)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Mesut Ayar (Kırklareli Üniversitesi)
Prof. Dr. Arif Bilgin (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Davut Hut (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Zekai Mete (Bandırma 17 Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu (İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi)
Prof. Dr. Rhoads Murphey (Birmingham University)
Doç. Dr. Ulanbek Alimov (Kırgızistan Manas Üniversitesi)
Doç. Dr. Hristiyan Atanasov (University of Library Studies and Information Technologies)
Doç. Dr. Faisal Husain (Penn State University)
Dr. Xiaolin Ma (Nankai University)

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Kırklareli Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi, Cumhuriyet Mahallesi
Kofcaz Yolu, Kayalı Yerleşkesi, 1 Nolu Merkezi Derslikler, No:39/L
Merkez-Kırklareli
Telefon: 0 288 246 17 34-40
Faks: 0 288 246 17 33

ISSN: 3023-7785

Indexler

ISTRANCA TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume: 3 – Sayı/Number:2

Temmuz-2025

İÇİNDEKİLER / TABLE OF CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Mora Seferlerinde Osmanlı Donanması (1715-1718) Emirhan Özçelik		1-31
Rodosçuk Şer'iyye Sicillerine Göre Boşanma Sürecindeki Kadınların Mehr Hakları Üzerine Bir Değerlendirme (1717-1730) Müjgan Uyanık Başaran		33-57
Osmanlı Matbuatında Aileye Yönelik Tartışmalar (1840 -1880) Şaban Demir		59-74
Ateşîzâde Mehmed Bedreddin ve Telhîs-i Târih-i Osmanî Raif İvecan- Mevlüt Gökhan Yanar		75-108
Türkiye-Çin Ekonomik İlişkileri (1925-1995) Muhammed Cihad Kubat		109-133

ÇEVİRİ MAKALE / TRANSLATION ARTICLE

Temîm İbn Bahr'ın Uygurlara Seyahati Vladimir Fyodoroviç Minorskiy- Çev. Serkan Acar		135-169
--	-------	---------

SUNUŞ

Değerli Tarih Meraklıları ve Bilim İnsanları,

Yaz aylarının en yüksek ve kavurucu sıcaklarını yaşadığımız şu günlerde Kırklareli Üniversitesi, Tarih Bölümü Istranca Tarih Araştırmaları Dergisi'nin Temmuz 2025 sayısını yayınlamaktan büyük mutluluk duyuyoruz...

Geçen sayıdan itibaren dergimizin uluslararası indeksler tarafından da tarandığını ve bu durumun bize daha da güç verdiğini belirtmek isterim. Yakın bir zaman diliminde çok daha fazla ulusal ve uluslararası dizinler tarafından da taranacağımızdan ve en önemlisi TR Dizin'e gireceğimizden hiç şüphemiz yok. Dergimizi bu aşamaya getirirken desteklerini esirgemeyen tüm bilim insanlarına ve hassaten özverili gayretleriyle dergiye sahip çıkan derginin yayınlanmasında büyük gayret gösteren dergi çalışma arkadaşlarıma sonsuz teşekkür ediyorum.

2025 yılının aile yılı olması hasebiyle bu sayımızda aile ile ilgili iki araştırma makalemizin olması bizleri ayrıca memnun ediyor. Temmuz 2025 sayımızda beş araştırma makalesi ve bir çeviri makalesi yer almakta. Bu sayımıza katkı sunan yazarlarımıza ve hakemlerimize bu vesile ile bir kez daha en derin şükranlarımızı sunuyoruz. Bu sayımızda Emirhan Özçelik, "Mora Seferlerinde Osmanlı Donanması" başlıklı çalışmasıyla Osmanlı Donanmasının durumunu inceliyor. Çoğunluğu birinci el arşiv kaynaklarından oluşan çalışma Osmanlı Denizcilik Tarihine önemli bir katkı yapacağını ümit ediyoruz. Müjgan Uyanık Başaran ise Rodosçuk (Tekirdağ) şer'iyye sicillerini temel alarak Lale Devrinde Rodosçuk'taki kadının boşanma sürecini inceliyor. Makale "Rodosçuk Şer'iyye Sicillerine Göre Boşanma Sürecindeki Kadınların Mehr Hakları Üzerine Bir Değerlendirme (1717-171730)" başlığını taşıyor. Üçüncü makalemiz Türk Basın Tarihine ve Aile araştırmalarına katkı niteliğindedir. Şaban Demir'in "Osmanlı Matbuatında Aileye Yönelik Tartışmalar (1840-1880)" adlı makalesi bu açıdan oldukça önemli. Raif İvecan ve Mevlüt Gökhan Yanar'ın birlikte hazırladığı çalışma "Ateşizâde Mehmed Bedreddin ve Telhîs-i Târih-i Osmanî" başlığını taşıyor. Muhammed Cihad Kubat ise 1925 ile 1995 arasında Türkiye Çin arasındaki ekonomik ilişkiyi mercer altına alıyor. Makale "Türkiye- Çin Ekonomik İlişkileri (1925-1995)" başlığını taşıyor. Bu sayımızda bir de Serkan Acar'ın "Temîm İbn Bahr'ın Uygurlara Seyahati" adlı çeviri makalesi yer alıyor. Söz konusu makalenin özellikle Genel Türk Tarihi alanında önemli bir boşluğu dolduracağına şüphe yok.

Tüm bu çalışmaların Sosyal Bilimler alanına önemli katkılar sunacağını umuyoruz. Bu vesileyle Ocak 2026 sayımız için de yazı kabulünün devam ettiğini hatırlatmak isteriz. Daha nitelikli ve daha zengin içerikli nice sayılarda buluşmak dileğiyle....

Editör Kurulu Adına

Prof. Dr. Faruk Doğan

Baş Editör

Makale Gönderim Tarihi: 16.04.2025

Yayına Kabul Tarihi: 12.05.2025

Araştırma Makalesi

MORA SEFERLERİNDE OSMANLI DONANMASI (1715-1718)

Emirhan Özçelik*

ÖZ

Kutsal İttifak Savaşları'nın (1683-1699) sonunda Macaristan ve Mora'da toprak kayıpları yaşayan Osmanlılar, Venedik donanmasına karşı Akdeniz'de üstünlük kurmayı başarmıştı. Bunun etkisiyle savaşların ardından donanmayı yeni kalyonlarla güçlendirmeyi sürdürmüştü. Venedik donanmasının zayıflamasından istifade eden Osmanlılar, 1700lü yıllarından başından itibaren Akdeniz'de saldırgan bir politika takip etmişti. Nitekim Osmanlıların 1714'te Mora'yı geri almak için Venedik'e savaş ilan etmesinde güçlenen donanma teşvik edici rol üstlenmişti. Bu çalışmada 1715-1718 yılları arasında Osmanlı donanmasının Mora seferlerindeki faaliyetleri incelenecektir. İlk bölümde, seferlerin ilk yılında Osmanlı donanmasının Mora ve Akdeniz'de gerçekleştirilen fetihlere katkıları hakkında bilgi verilecektir. Özellikle Venedik donanmasının mücadeleye cesaret edememesinin neticesinde Osmanlı donanmasının uzun yıllardır Venediklilerin hakimiyetindeki adaları ele geçirmesi öne çıkarılacaktır. İkinci bölümde, seferin ilk senesinde kazanılan zaferlerin etkisiyle Osmanlı yöneticilerinin nihai hedefi Venedik şehri olan sefer planı yapmaları ve bu doğrultuda Osmanlı donanmasının 1716 yılında Korfu Adası'nı kuşatması üzerinde durulacaktır. Üçüncü bölümde, Korfu Adası kuşatmasındaki başarısızlığın ardından Venedik donanmasının karşı saldırıya geçmesinin sonuçları değerlendirilecektir. Mora ve Akdeniz'deki toprak kazançlarının korunmasında Osmanlı donanmasının 1717 ve 1718 yıllarında Venedik donanmasını deniz savaşlarında mağlup etmesinin belirleyici olduğu gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mora Seferleri, Osmanlı donanması, Venedik donanması, Akdeniz.

OTTOMAN NAVY IN THE PELOPONNESIAN CAMPAIGNS (1715-1718)

ABSTRACT

At the end of the Holy League Wars (1683-1699), the Ottomans suffered territorial losses in Hungary and the Peloponnese, but they managed to establish superiority in the Mediterranean against the Venetian fleet. After the wars, the Ottomans continued to strengthen the navy with new sailing ships. Taking advantage of the weakening of the Venetian fleet, the Ottomans also pursued an aggressive policy in the Mediterranean since the early 1700s. The strengthening of the navy was the incentive for the Ottomans to declare war on Venice in 1714 to retake the Peloponnese. In this study, the activities of the Ottoman navy in the Peloponnese campaigns between 1715-1718 will be analysed. In the first part, it

* Dr., emirhanozcelik25@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1858-5337.

provides the information about the contributions of the Ottoman navy to the conquests in the Peloponnese and the Mediterranean in the first year of the campaigns. It emphasised that the Venetian navy's lack of courage to fight made it easy for the Ottoman navy to capture the islands that had been under Venetian control for many years. The second part will focus on the Ottoman statesmen's planning of an expedition with the ultimate goal of Venice as a result of the victories won in the first year of the campaign and the Ottoman navy's siege of Corfu Island in 1716. In the third part, the consequences of the Venetian fleet's counterattack after the failure of the siege of Corfu Island will be analysed. It will be shown that the naval battles won by the Ottoman fleet against the Venetian fleet in 1717 and 1718 were decisive in preserving the territorial gains in the Peloponnese and the Mediterranean.

Keywords: Peloponnesian campaigns, Ottoman navy, Venetian navy, Mediterranean.

Giriş

II. Viyana Kuşatması'ndan sonra Avusturya, Lehistan ve Papalık'ın önderliğinde kurulan Kutsal İttifak'a Venedik Cumhuriyeti de katılmış ve 1684-1699 yılları arasında Osmanlılarla Akdeniz ve Mora'da savaşmıştı. Venedik orduları savaşların sonunda Mora'yı işgal etmeyi başarmıştı, fakat Akdeniz adalarını ele geçirme girişimleri akim kalmıştı. Bu dönemde donanmayı kalyonlarla güçlendiren Osmanlılar, deniz savaşlarında Venedik donanmasına üstünlük kurmuş ve Akdeniz adalarındaki hakimiyetini sürdürmüştü. Osmanlıların Akdeniz cephesinde kurduğu üstünlük Mora'da kaybedilen yerleri geri almak için Venediklilerle tekrar savaşa girmesini de etkilemişti.

Bu çalışmada 1715-1718 yılları arasındaki Mora seferlerinde Osmanlı donanmasının faaliyetleri konu edilecektir. İlk bölümde, Osmanlı ve Venedik donanmalarının savaş öncesi durumları hakkında bilgi verilecektir. Osmanlıların, rakiplerine kıyasla 1700 yılından itibaren yeni savaş kalyonlarıyla donanmayı güçlendirmesinin sefer kararı üzerindeki etkisine temas edilecektir. İkinci bölümde, Osmanlı donanmasının 1715 yılında Akdeniz'deki fetihlere katkısı üzerinde durulacaktır. Bu kapsamda 1716 yılında gerçekleşen Korfu kuşatması da ayrı bir başlık altında incelenecektir. Üçüncü bölümde, 1717 ve 1718 yıllarında Venedik donanması ile Osmanlı donanması arasında meydana gelen deniz savaşları hakkında bilgi verilecektir. Bu savaşlardan Osmanlı donanmasının üstün ayrılmasının sebepleri değerlendirilecektir. Çalışmanın sonunda Mora'nın yeniden fethinde Osmanlı donanmasının rolünün bütün yönleriyle açıklığa kavuşturulması hedeflenmektedir.

Mora Savaşları Öncesinde Osmanlı ve Venedik Donanmaları

Osmanlılar, kadırgalardan müteşekkil donanmanın Hristiyan korsan kalyonlarına karşı mücadele gücünün azalmasının ve Fransa ile Venedik'in donanmalarını savaş kalyonlarıyla güçlendirmesinin etkisiyle 1682 yılında ikinci defa savaş kalyonu inşa etmeye karar vermişti.¹ 1684-1699 yılları arasında Venediklilere karşı Akdeniz'de yürütülen mücadeleler sırasında, Osmanlılar donanmadaki kalyon sayısını tedricen

¹ Osmanlıların kalyona geçiş süreci hakkında bkz. İdris Bostan, "Kadırga'dan Kalyon'a: XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Gemi Teknolojisi'nin Değişimi", *Osmanlı Deniz Teknolojisi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2024), 85-120.

arttırmıştı. Osmanlı tersanelerinde özellikle 1690 yılından sonra teknik ve ateş gücü bakımından daha iyi kalitede büyük saff-ı harp kalyonları yapılmaya başlanmıştı. Yeni Osmanlı kalyonları, Venedik donanmasıyla meydana gelen mücadelelerin çoğundan galip çıkmayı da başarmıştı.² 1699 yılında savaşlar sona erdiğinde Osmanlı donanmasındaki kalyon sayısı yirmi sekize ulaşmıştı. 1701 yılında hazırlanan Bahriye Kanunnâmesi ile her sene inşa edilecek bir veya iki kalyonla donanmadaki savaş kalyonu sayısının kırka yükseltilmesine karar verilmişti.³

Venediklilerle yapılan barış antlaşmasından sonra ticaret gemilerini korsan saldırılarından korumak ve Ege adalarını muhafaza etmek için 1700 yılından itibaren ortalama altı ilâ sekiz Osmanlı kalyonu Akdeniz’de görevlendirilmekteydi.⁴ Osmanlı tersanelerinde ise yeni kalyonların inşası sürmekteydi. Venedik raporlarına göre, 1700-1715 yılları arasında yirmi iki ilâ yirmi yedi arasında yeni kalyon inşa edilmişti. Bu dönemde 110-120 toplu üç ambarlı bir kalyon ve 70-80 toplu iki ambarlı birden çok kalyon donanmaya katılmıştı.⁵ Osmanlı kaynaklarından da İstanbul ve Karadeniz’deki tersanelerde her sene kalyon inşa edildiğİ takip edilebilirken, 1715 yılına gelindiğİnde kırk kalyon hedefine neredeyse ulaşılmıştı.⁶

Venedikliler 1700 yılından itibaren yeni kalyon inşa etmeyi durdurmuş ve mevcut kalyonların bakımını yaparak donanmalarının gücünü korumaya karar vermişti. Savaşın ardından kalyonların bir kısmını Mora limanları ile Adriyatik’in güvenliğini sağlamak ve ticaret gemilerini korsan saldırılarına karşı korumakla vazifelendirmişti. Ancak, zamanla mevcut kalyonların önemli bir kısmı eskidiğİ için kullanılmaz hale gelmişti. Mora seferlerinden önce Venedik donanmasındaki savaş kalyonu sayısı on ikiye kadar düşmüştü.⁷ Venedikliler kalyon sayısını arttırmak yerine mevcut kalyonların idaresi ve denetimi için yeni tedbirler almayı tercih etmişti. Özellikle kalyonlara levent ve mühimmat temin etmekte yaşanan sıkıntıları çözüme kavuşturmak için bazı düzenlemeler yapılmıştı.⁸

1700-1715 yılları arasında Osmanlı donanmasının güçlenmesi ve Venedik donanmasının zayıflaması iki devletin Akdeniz’deki siyasi ve askeri ilişkilerinin seyrini etkilemişti. Venedik Kalyonlar Kaptanı Marcantonio Diedo, 1706 yılında Malta gemilerini takip eden altı Osmanlı kalyonunun Çuha Adası’nı geçerek Venedik’in hakimiyetindeki bölgeye girmesinden tedirgin olmuştu. Osmanlı Mîrî Kalyonlar Kapudanı Canım Hoca

² Osmanlı-Venedik donanmalarının Akdeniz’deki mücadeleleri hakkında bkz. Emirhan Özçelik, “Akdeniz’de Osmanlı-Venedik Çatışmaları ve Kalyon Dönemi (1670-1699)” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2024), 13-294.

³ Özçelik, “Osmanlı-Venedik Çatışmaları”, 400-406; İdris Bostan, “Mezemorta Hüseyin Paşa ve 1701 Tarihli Bahriye Kanunnamesi”, *Türk Denizcilik Tarihi*, ed. İdris Bostan, Salih Özbaran, (İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009), 284.

⁴ Yusuf Alperen Aydın, “18. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Ege (Adalar) Denizi ve Doğu Akdeniz’e Yönelik Güvenlik Parametreleri”, *Osmanlı Araştırmaları* 45 (2015): 169-173.

⁵ Guido Candiani, “A New Battle Fleet: The evolution of the Ottoman sailing navy, 1650-1718, revealed through Venetian sources”, *The Mariner’s Mirror* 104/1 (2018): 24.

⁶ Yusuf Alperen Aydın, *Sultan’ın Kalyonları: Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)* (İstanbul: Küre Yayınları, 2011), 67-74, 86-87.

⁷ Guido Candiani, *I vascelli della Serenissima: Guerra, politica e costruzioni navali a Venezia in età moderna, 1650-1720* (Venezia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 2009), 415-422, 437-441.

⁸ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 422-437.

Mehmed Kapudan ise Venediklilerin Malta korsanlarına yardımcı olduğunu iddia ederek kararını savunmuştu. Kaptan Diedo, en sonunda Barak Reis Adası yakınlarında bizzat görüştüğü Osmanlı kapudanlarını geri dönmeye ikna edebilmişti.⁹ Osmanlı tarihçilerine göre, aynı yıl içinde yirmi Osmanlı kalyonu Mayorka ve İspanya kıyılarına kadar açılmıştı. Kalyonlardan karaya çıkan leventler bu bölgede iki kaleyi yağmalamıştı. Osmanlı kalyonları dönüş yolunda Malta Adası'na da uğramış ve ada yakınlarında iki Malta kalyonuyla çatışmıştı. Buna karşılık altı İspanyol kalyonu kış aylarında Selanik ve Anadolu kıyılarına misilleme saldırı gerçekleştirmişti.¹⁰

Osmanlı kalyonları sonraki yıllarda Akdeniz'de ses getiren faaliyetlerde bulunmaya ve imkân yakaladıklarında Venedik sularına girmeye devam etmişti. 1707 yılında Mîrî Kalyonlar Kapudanı Canım Hoca Mehmed Kapudan'ın idaresindeki altı Osmanlı kalyonu ve iki Tunus kalyonu yine Malta gemilerinin peşinden Barak Reis Adası'nı geçerek Otranto Boğazı'ndaki Sazan Adası'na kadar girmişti.¹¹ Venedikliler, Osmanlı kalyonlarını engellemek için korsanlara karşı tedbirler almaya karar verirken, diğer taraftan Osmanlıların niyetlerinin genel bir saldırı için zemin hazırlamak olduğundan da şüphelenmişti. Nitekim İstanbul'da bulunan Fransa Büyükelçisi Charles de Ferriol 18 Nisan 1708 tarihli raporunda, Canım Hoca Mehmed Kapudan'ın Osmanlı kalyonları ve Kaptanıderya Morali İbrahim Paşa'nın kadırgalarla Akdeniz'e açılmaya hazırlandığını; altı yedi bin asker ve yüksek miktarda ateşli silahla donatılan donanmanın Venedik hakimiyetindeki adalara saldıracağı hakkında rivayetlerin olduğunu açıklamıştı.¹²

Charles de Ferriol, 14 Mayıs 1708 tarihli ikinci raporunda, Osmanlı donanmasının hedefinin Venediklilere savaş ilan etmek olduğuna yönelik haberler aldığını yinelemişti. Ancak, kendisi Osmanlı donanmasının kara ordusu olmadan savaşa girmeyeceğini ve muhtemelen Mora'da Osmanlı hakimiyetinde kalan kaleleri tahkim etmekle yetineceğini eklemişti.¹³ Keza bir sonraki raporunda Osmanlı donanmasının hazırlıklarının Venediklileri telaşlandırdığından bahsederken, dokuz kalyon, on beş kadırga, yirmi kalyata ve altı bin askerden müteşekkil Osmanlı donanmasının Mora'ya saldırmayacağını, en fazla Venedik kontrolündeki bazı adaları ele geçirmeye çalışacağına dair bir tahminde bulunmuştu.¹⁴

Fransa büyükelçisinin tahmin ettiği üzere Osmanlı donanması o sene Akdeniz'de ticaret gemilerini korumak ve Malta korsanlarını uzaklaştırmakla yetinmişti.¹⁵ Yine de Osmanlı kalyonları ve kadırgalarının birlikte Akdeniz'e açılması Venediklileri Mora'ya yönelik bir saldırı ihtimaline karşı tedirgin etmeye yetmişti. 1709 yılında Akdeniz'e açılan sekiz Osmanlı kalyonundan¹⁶ biri Venedik kontrolündeki Anabolu yakınlarındaki bir

⁹ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 441-442.

¹⁰ Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), c. II, 784; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme; İnceleme-Metin (1106-1133/1695-1721)*, haz. Mehmet Topal (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018), 857.

¹¹ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 442.

¹² *Correspondance du Marquis de Ferriol, Ambassadeur de Louis XIV à Constantinople; avec une introduction par Émile Varenbergh* (Anvers: Typographie J.E.Buschmann, 1870), 280.

¹³ *Correspondance du Marquis de Ferriol*, 285.

¹⁴ *Correspondance du Marquis de Ferriol*, 296, 311-312.

¹⁵ *Correspondance du Marquis de Ferriol*, 328.

¹⁶ *Nusretnâme*, 877.

limana sığınan Malta kalyonunun peşinden gitmiş, Osmanlı kapudanı Venediklilerin tepkilerini dikkate almadan Malta kalyonuna saldırmış ve Osmanlı leventleri karaya çıkan düşman mürettebatını bir süre takip etmişti.¹⁷

Osmanlı donanmasının barış şartlarını ihlal etme riski olarak Akdeniz’de saldırgan bir politika takip etmesinin amacı Venediklileri sindirmek ve olası bir savaş için zemin hazırlamak olmalıydı. Nitekim Venedikliler, Mîrî Kalyonlar Kapudanı Canım Hoca Mehmed Kapudan’ın Venediklilerle sulha son vermek için kasti olarak Mora kıyılarında vakit geçirmesinden ve bazı olayları tetiklemesinden rahatsızlık duyuyordu.¹⁸

Osmanlıların 1710 yılından itibaren Rusya ile savaşa girmesi üzerine Osmanlı donanması Karadeniz’de görevlendirilmişti. Osmanlılar, 1711 yılında Rus ordusu karşısında alınan zaferden sonra kazançlı bir barış antlaşması imzalamıştı. Osmanlı yöneticileri Rus cephesinin kapanmasının ardından dikkatlerini bir kez daha Mora’ya çevirmişti. İlk Rus daimî büyükelçisi olan Pyotr Andreyeviç Tolstoy, kaleme aldığı raporlarda, Osmanlıların karada ve denizde Venediklileri yenerek Mora’yı geri almaya hazırlandığını not etmişti. Osmanlıların artık deniz savaşına girmekten çekinmediğini ve istihdam edilen Avrupalı denizciler sayesinde donanmayı daha iyi idare edebildiklerini hassaten vurgulamıştı. Osmanlı donanması hakkında da bilgiler paylaşan Tolstoy, kalyonların sağlamlığına dikkat çekmiş ve kalyon sayısını elliye çıkarmak için tersanelerde çalışmaların sürdüğünü belirtmişti. Osmanlı donanmasının her açıdan rakiplerinden önde olduğunu ve Venediklilerin savunma yapmak dışında şanslarının bulunmadığını da eklemişti.¹⁹

Venedik elçisi Andrea Memmo da özellikle donanma hazırlıklarına şahit olduktan sonra Osmanlıların barışı bozarak Mora’ya saldıracağını öngörmüştü. 1714 yılının yaz aylarından itibaren Venedik Senatosu’na gönderdiği mektuplarda Osmanlıların donanma ve ordu hazırlıkları hakkında detaylı bilgiler vermişti. Nitekim bir müddet sonra Sadrazam Damad Ali Paşa kendisini huzuruna çağırarak Karadağlı eşkıyaların Dalmaçya bölgesindeki taşkınlıklarından şikayetçi olmuştu. Venediklileri Karadağlıları himaye etmekle ve mühimmat temin etmekle suçlamıştı. Sadrazam konuşmasının sonunda elçiye yirmi gün içinde İstanbul’u terk etmesini söylemiş ve Venedik’e savaş ilan etmişti (Kasım 1714).²⁰ Andrea Memmo görüşmelerle alakalı Senato’ya sunduğu raporda, Kaptanıderya İzmirli Süleyman Paşa’nın da Karadağ’daki gelişmeler hakkında merkezin tutumunu destekleyici bilgiler sağladığından bahsetmişti.²¹

Osmanlı merkezî idaresi, savaş kararının ardından donanma hazırlıkları kapsamında ilk olarak kaptanıderyayı değiştirmişti. 1684-1699 yılları arasında

¹⁷ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 443.

¹⁸ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 480.

¹⁹ M. R. Arunova, F. S. Oreškova, *Tolstoy’un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu*, çev. İbrahim Allahverdi (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2009), 61-75.

²⁰ Güner Doğan, *Venedikliler ile Dahi Sulh Oluna: 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik İlişkileri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 232-237.

²¹ Giovanni Battista Foscolo, *Relazioni Dirette al Veneto Senato da Andrea Memmo già Bailo a Costantinopoli nel 1714 e 1715 Intorno Alla Prigione da Lui Sofferta al Topanà e Un Castello di Abido*, Venedik, Tipografia di Alvisopoli, 1840, 14-15.

Venediklilerle meydana gelen mücadelelerin sonunda mîrî kalyon kapudanlarının kaptanıderya olmasına yönelik bir düzenleme yapılmış ve bu doğrultuda 1701 tarihli Bahriye Kanunnâmesi'nde kaptanıderyaların seçim kriterleri kanuna bağlanmıştı.²² Mezemorta Hüseyin Paşa'nın ardından kapudâne kalyonu kapudanları olan Abdülfettah Paşa ve Aşçı Mehmed Paşa kanunnâmede açıklandığı şekliyle kaptanıderyalığa terfi etmişti. Ancak, Karadeniz'de Rus tehdidinin ortaya çıktığı dönemde 5 Şa'bân 1115'te (14 Aralık 1703) ikinci vezir Küçük Osman Paşa'nın kaptanıderya atanması ve Aşçı Mehmed Paşa'nın kapudâne kalyonu kapudanlığına tenzil edilmesiyle donanmanın idaresi değişmişti.²³ Bu tarihten itibaren kaptanıderyalar genellikle kürekli gemilerle Karadeniz'e açılırken, mîrî kalyon kapudanları yelkenli gemilerin başında Akdeniz'e çıkmıştı.²⁴

Mora seferi öncesinde Osmanlı merkezî idaresi, mîrî kalyonlar kapudanını yeniden kaptanıderya atayarak donanmanın yönetimindeki iki başlılığa son vermiş ve 1701 Bahriye Kanunnâmesi'nde belirlenen düzene dönmüştü. Sadrazam Damad Ali Paşa, donanma hazırlıklarına özen göstermediği gerekçesiyle Kaptanıderya İzmirli Süleyman Paşa'yı azletmişti. Uzun yıllardır mîrî kalyonlar kapudanı olarak görev yapan ve Kapudâne-i Hümayûn kalyonunu yöneten Canım Hoca Mehmed Kapudan'ın 17 Aralık 1714'te (10 Zilhicce 1126) kaptanıderya tayin edilmesini sağlamıştı.²⁵ Böylece Venedik donanmasıyla savaşma ihtimali göz önüne alınarak donanma kalyonları yönetmekte mahir ve tecrübeli bir denizci olan Canım Hoca Mehmed Kapudan'a emanet edilmişti.²⁶

Sadrazam Damad Ali Paşa, donanma hazırlıkları kapsamında üç ambarlı büyük kalyonda bir araya geldiği Tersâne-i Âmire çalışanlarına mevcut kalyonların hazırlıklarını tamamlamalarını ve inşası süren kalyon, kalyata, firkate ve diğer gemileri sefere yetiştirmelerini buyurmuştu.²⁷ 1714 yılının nisan ve kasım aylarında iki yeni kalyon denize indirilmişti.²⁸ Nisan 1715'te bir kalyon daha tamamlanarak donanmaya katılmıştı.²⁹ Akdeniz muhafazasında kalan sekiz mîrî kalyon sefer hazırlıkları için Tersâne'ye çağrılırken, bu tarihlerde Mısır'a gidecek ticaret kalyonları kapudanlarına da levent ve mühimmatlarını denetlemeleri ve korsan saldırılarına karşı toplu halde denize açılmaları buyrulmuştu.³⁰ Osmanlı merkezî idaresi, İskenderiye'de bulunan on ticaret kalyonunun Mora seferinde donanmaya katılması için de emir çıkarmıştı.³¹ Ticaret kalyonlarından biri İstanbul yolculuğu sırasında batmış ve sadece ikisi vaktinde Tersâne'ye ulaşmıştı. Bunun üzerine Mısır valisine diğer yedi kalyonun durumunu

²² Özçelik, "Osmanlı-Venedik Çatışmaları", 474-494.

²³ *Nusretnâme*, 805.

²⁴ Örneğin bkz. *Nusretnâme*, 811, 828, 840.

²⁵ *Nusretnâme*, 1007; Râşid Mehmed Efendi ise Süleyman Paşa'nın azledilmesini gerektirecek bir durum olmadığını ifade etmiştir, bkz. *Târîh-i Râşid*, c. II, 890.

²⁶ Canım Hoca Mehmed Paşa'nın hayatı ve faaliyetleri için bkz. Meltem Aydın, "Kaptan-ı Derya Canım Hoca Mehmed Paşa", *Bilig* 77 (2016): 27-53.

²⁷ *Nusretnâme*, 1002-1003.

²⁸ *Nusretnâme*, 995, 1004.

²⁹ Akrep başlı ismi verilen bu kalyona temin edilen malzemeler hakkında bkz. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA), Topkapı Sarayı Arşivleri Evrakı (TSMA.e), 879/36.

³⁰ BOA, Divan-ı Hümayûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d), 120/948, Evâhir-i Ramazan 1126/30 Eylül-9 Ekim 1714; Akdeniz muhafazasında kalan kalyon kapudanlarına Evâil-i Zilka'de 1126'da (8-17 Kasım 1714) bir kez daha kalyonların eksiklerini tamamlamak için Tersâne'ye dönmeleri emredilmişti, bkz. BOA, A.DVNSMHM.d, 120/1026.

³¹ BOA, TSMA.e, 111/14, 19 Rebî'ülâhır 1126/4 Mayıs 1714; Venedik elçisi de Mısır'da ticaret kalyonlarının Osmanlı donanması için hazırlanmasını savaş alametlerinden biri saymıştı, bkz. Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 483.

araştırması emredilmişti.³² Mağribli İsmail'e ait olan tüccar kalyonu da Tersâne'de teçhiz edildikten sonra donanmaya dahil edilmişti.³³ Son olarak mevcut kalyonların levent ile mühimmat eksiklikleri tamamlanmış ve inşası süren kalyonlar için malzeme tedarik edilmişti.³⁴

Osmanlılar, savaş hazırlıkları kapsamında Garp Ocakları'nı da donanmaya davet etmişti.³⁵ Cezayir beylerbeyi ve dayısına Venediklilerle savaş ilan edilmesinin gerekçeleri açıklandıktan sonra on beş kalyonla donanmaya katılmaları emredilmişti.³⁶ Trablusgarb ve Tunus yöneticilerine ise üçer kalyonu sefere hazırlamaları için emirler gönderilmişti.³⁷ Öte yandan, mîrî kalyonlarda yeterli sayıda mortar ve demir top olmadığı için Cezayirlilerden bu toplardan yüz elli veya iki yüz adet, Tunuslulardan elli mortar ile yüz demir top ve Trablusgarblılardan elli mortar ve elli demir topu yanlarında getirmeleri buyrulmuştu.³⁸

Venedik Senatosu, Osmanlıların savaş ilan edeceği netleştikten sonra kalyon sayısını yirmiyeye yükseltmek için tedbirler almıştı. Venedik Tersanesi'nde yapımı devam eden yedi kalyonun tamamlanması için çalışmalar hızlandırılmıştı, fakat seferden önce sadece dört kalyon donanmaya yetiştirilebilmişti. Geri kalan üç kalyon ise donanma Akdeniz'e açıldıktan sonra tamamlanmıştı. Bunun haricinde mevcut ve yeni kalyonlara yeterli sayıda top ve levent yerleştirilememişti.³⁹

Neticede Osmanlıların Mora'yı geri almak için Venediklilere savaş ilan etmesinde donanma teşvik edici bir rol oynamıştı. Venediklilerin zayıflayan donanmaları ise savaşlar başladığında rakipleriyle mücadele edecek düzeyde değildi. İki devletin donanma gücü arasındaki bu fark Mora seferleri boyunca Akdeniz'de meydana gelen çatışmaların ve Mora'da devam eden savaşların sonucunu doğrudan etkilemişti.

Mora Seferlerinin İlk Yılında Osmanlı Donanması

Osmanlı ordusu 21 Şubat 1715'ten (16 Safer 1127) itibaren Davudpaşa Sahrası'nda toplanmaya başlamıştı. Kaptanıderya Canım Hoca Mehmed Paşa 20 Mart 1715'te (14 Rebî'ülâhır 1127) donanmayla Tersâne-i Âmire'den ayrılmış ve Yalı Köşkü'nde III. Ahmed ve Sadrazam Damad Ali Paşa ile görüşmüştü. Akabinde Beşiktaş'a dönen Kaptanıderya Mehmed Paşa, 31 Mart'ta (25 Rebî'ülevvel) donanmayla törenler eşliğinde Akdeniz'e

³² BOA, A.DVNSMHHM.d, 51/1, Evâil-i Zilhicce 1126/8-17 Aralık 1713.

³³ BOA, A.DVNSMHHM.d, 57/9, Evâhir-i Rebî'ülâhır 1127/26 Nisan-4 Mayıs 1714.

³⁴ Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu: 1715 Mora Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik* (İstanbul: Kronik, 2018), 50-58.

³⁵ *Nusretname*, 1008.

³⁶ BOA, A.DVNSMHHM.d, 120/1038, Evâhir-i Zilka'de 1126/28 Kasım-7 Aralık 1714; BOA, Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri (C.BH), 265/12253, Evâsıt-ı Rebî'ülâhır 1127/16-25 Nisan 1714.

³⁷ BOA, A.DVNSMHHM.d, 120/1039, 1040, Evâhir-i Zilka'de 1026/28 Kasım-7 Aralık 1714.

³⁸ BOA, A.DVNSMHHM.d, 120/1041, 1042, 1043, Evâhir-i Zilka'de 1026/28 Kasım-7 Aralık 1714.

³⁹ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 485-496.

doğru yelken açmıştı.⁴⁰ Osmanlı donanması 12 Mayıs'ta (8 Cemâziyelevvel) Çanakkale Boğazı'ndan geçmiş ve Garp Ocakları kalyonlarıyla buluşmak için Bozcaada'ya gitmişti.⁴¹

Osmanlı donanmasındaki savaş gemilerinin sayısı hakkında Osmanlı ve Avrupa kaynakları farklı bilgiler aktarmaktadır. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'ya göre, 62 zirâ (50 metre) uzunluğunda 130 toplu ve üç ambarlı kapudâne kalyonuyla birlikte kırk bir kalyon, iki humbara kalyonu, iki ateş kalyonu, yirmi kadirga, yirmi kalyata, on firkate ve otuz iki kancabaş kayık olmak üzere Osmanlı donanması yüz yirmi yedi gemiden müteşekkildi.⁴² Bir Osmanlı evrakında toplamda 18.010 leventin hizmet ettiği kırk iki kalyonun donanmada yer aldığı açıklanmıştı.⁴³ Venedik kaynakları, Garp Ocakları kalyonlarının katılmasıyla Osmanlı donanmasında elli sekiz kalyon ve beş ateş gemisinin mevcut olduğunu belirtmişti.⁴⁴ İstanbul'dan ayrılan eski elçi Andrea Memmo, bizzat gördüğü yedi kalyonun iyi teçhiz edilmemiş olduğunu ileri sürmüştü. Kaptanıderya Mehmed Paşa ile birlikte dokuz kalyondan oluşan ve yine yeterli teçhizatı olmayan ikinci filonun da diğerlerine katıldığını ifade etmişti. Osmanlıların on kalyonu daha hazırlamakta olduklarını ve on iki ticaret kalyonunu silahlandırarak donanmaya dahil etme planını yerine getiremediklerini de eklemişti. Sonuç olarak Osmanlıların otuz altı mîrî kalyonla İstanbul'dan ayrıldığını belirten Memmo, yaygın kanının aksine rakiplerinin donanmasının zannedildiği kadar korkutucu olmadığını da vurgulamıştı.⁴⁵

Bir Hollanda raporuna göre ise donanmada yer alan elli sekiz kalyondan otuz altısı mîrî kalyon ve onu ticaret kalyonuydu. Bunları beş Cezayir, dört Tunus ve üç Trablusgarb kalyonu olmak üzere on iki Mağrib kalyonu tamamlamıştı. Mîrî kalyonlarda toplamda 21.160 nefer ve 2.112 top bulunuyordu. Mîrî kalyonlardan üç ambarlı 112 toplu kapudâne kalyonu haricinde, bir 88, bir 72, bir 68, iki 64, dört 60, beş 58, iki 56, beş 54, üç 52, bir 50, üç 48, bir 46, bir 42 ve bir 38 toplu kalyon mevcuttu. Ticaret kalyonlarında ise 36 ilâ 58 arasında top yer alıyordu. Kalyonlara otuz altı kadirga, beş ateş gemisi ve dört humbara gemisi eşlik etmişti.⁴⁶

Yüksek sayıda nefer ve topa sahip Osmanlı donanması, sefer stratejisi doğrultusunda orduya asker ve ateşli silah tedarik etmek, Venedik kontrolündeki adalara saldırmak ve Venedik donanmasını takip etmekle vazifelendirilmişti.⁴⁷ Sadrazam Damad Ali Paşa ordunun başında 2 Nisan 1715'te (27 Rebî'ülevvel 1127) İstanbul'dan ayrılırken, donanmayla Akdeniz'e açılan Kaptanıderya Mehmed Paşa, ordu Selanik'e ulaştığında 16 Mayıs 1715'te (12 Cemâziyelevvel 1127) Selanik Limanı'na yanaşmış ve kalyonlarda bulunan asker ile mühimmatı karaya çıkarmıştı.⁴⁸ Ayrıca Ali Paşa ile İstendil Adası'na

⁴⁰ Göynüklü Ahmed Efendi, *Târîh-i Göynüklü (Osmanlı Tarihi 1123-1172/1711-1759)*, haz. Songül Çolak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 154; *Nusretname*, 1013.

⁴¹ Anthelme de Tricaud, *Campagnes de Monsieur le prince Eugène en Hongrie, et des généraux venitiens dans la Morée, pendant les années 1716 & 1717* (Amaury, 1717), c. II, 220.

⁴² *Nusretname*, 1013.

⁴³ BOA, C.BH, 187/8813, vr. 2.

⁴⁴ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 498.

⁴⁵ Foscolo, *Relazioni Dirette al Veneto Senato da Andrea Memmo*, 32-33.

⁴⁶ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 499; On beş mîrî kalyonun uzunlukları için bkz. Aydın, *Sultan'ın Kalyonları*, 54.

⁴⁷ Dionysios Hatzopoulos, "An Overview of Naval Strategy during the 1714-1718 War between the Ottoman Empire and the Venetian Republic", *Nuova Antologia Militare* 3 (2022): 303-304.

⁴⁸ Tricaud, *Campagnes de Monsieur*, c. II, 222.

saldırma planını müşavere etmişti. Daha sonra Kaptanıderya ile Sadrazam, kapudâne kalyonuna geçmiş ve akşama kadar devam eden şenliklerin ardından donanma İstendil'e doğru yelken açmıştı.⁴⁹

Osmanlı donanmasının İstendil'e harekete geçmeye hazırlandığı tarihlerde Venedik donanması henüz denize açılmamıştı. Kalyonlardan sadece beşi iyi durumdaydı ve hâlâ yeterli sayıda levent istihdam edilememişti. Başkomutan Daniele Dolfin sefer başlamadan önce olası bir Osmanlı saldırısına karşı sekiz kalyonu Anabolu'dan Barak Reis Adası'na çekmeyi düşünmüştü. Ancak, bu karardan vazgeçilmiş ve Kalyonlar Kaptanı Francesco Corrier'in kalyonlarla Girit'te Venedik hakimiyetinde olan Suda Adası'nı tahkim etmesi uygun görülmüştü. Ayrıca Kaptan Corrier'e dönüş yolunda Osmanlı donanmasıyla karşılaşmamak için önlemler alması telkin edilmişti. Sefer stratejisi bu şekilde belirlendikten sonra Venedik donanması hazırlıklarını tamamlamak için birkaç ay Ayamavra Adası'nda demirlemişti. Bu arada satın alınan ve kiralanan kalyonlarla donanmadaki kalyon sayısı yirmiye yükselmışti, fakat bu kalyonların çoğu savaşacak güçte değildi. Kalyonların haricinde iki mavna, on beş kadirga ve on kalyata donanmaya katılmıştı.⁵⁰

Başkomutan Daniele Dolfin, İstendil Adası'nın kaybedilmesiyle ilgili Senato'ya sunduğu raporda ilk olarak Kaptanıderya Canım Hoca Mehmed Paşa'nın kırk beş kalyon, iki ateş gemisi, iki humbara gemisi, kırk kadirga ve kırk kalyatadan müteşekkil Osmanlı donanmasıyla 7 Haziran 1715'te ada limanına ulaştığını açıklamıştı.⁵¹ Osmanlı gemilerinden binlerce asker hızlıca karaya çıkarken, muhafızlar ve yerli halk kıyı şeridinden İstendil Kalesi'ne çekilmişti. Ne var ki kalede bulunan toplar Osmanlı askerlerinin ilerleyişini yavaşlatmamıştı. Buna karşılık Osmanlı kalyonlarında bulunan büyük çaplı toplar karaya çıkarıldıktan sonra topçular top atışı başlatarak kale duvarlarına hasar vermiş ve birçok kişinin ölümüne sebep olmuştu. İstendil halkı Osmanlı donanmasının saldırısının bir felakette sonuçlanacağını fark ederek aynı gün içinde teslim olmaya karar vermişti. Kaptanıderya Mehmed Paşa halkın ve askerlerin zarar görmeden Benefşe'ye gitmesine müsaade etmiş ve İstendil'i vire ile fethetmişti.⁵²

Osmanlı donanması İstendil'i bir gün içinde ele geçirmeyi başarırken, Râşid Mehmed Efendi dört yüz yıldır Venediklilerin hakimiyetinde olan bu adayı daha önce Kaplan Mustafa Paşa, Köse Ali Paşa ve Mezemorta Hüseyin Paşa gibi meşhur kaptanıderyaların fethedemediğini vurgulayarak zaferin önemine dikkat çekmişti. Donanmanın başarısının Osmanlı askerlerini şevke getirdiğini ve Venediklileri korkuya düşürdüğünü de eklemişti.⁵³

⁴⁹ *Târîh-i Râşid*, c. II, 903-904; *Târîh-i Göynüklü*, 169.

⁵⁰ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 497-498.

⁵¹ "Relatione della resa di Tine dall'armi Venete all'Ottomana Potenza seguita li 7 Giugno 1715", içinde *Guerre tra i Veneziani ed i Turchi*, McGill University's Library of Rare Books and Manuscripts, vr. 26b.

⁵² "Relatione della resa di Tine dall'armi Venete all'Ottomana Potenza seguita li 7 Giugno 1715", vr. 27a-30a, 34a-35b; Ayrıca bkz. *Târîh-i Râşid*, c. II, 910-911; Girolamo Ferrari, *Delle notizie storiche della Lega tra l'Imperatore Carlo VI e la Repubblica di Venezia contra il Gran Sultano Acmet III e de' loro Fatti d'armi dall'anno 1714 sino alla pace di Passarowitz* (Venice, 1723), 41; Giacomo Diedo, *Storia della Repubblica di Venezia, dalla sua fondazione sino l'anno MDCCXLVII* (Venice, 1751), c. IV, 86-87.

⁵³ *Târîh-i Râşid*, c. II, 911.

Sadrazam Damad İbrahim Paşa orduyla 23 Mayıs 1715'te (19 Cemâziyelevvel 1127) Selanik'ten Gördes'e doğru hareket geçmişti. Kaptanıderya Canım Hoca Mehmed Paşa ise kalyonların bir kısmını orduya zahire nakletmekle görevlendirmişti. Sadrazam Ali Paşa, Mora Yarımadası'nın kapısı olan Gördes Kalesi'ne yaklaştığı sırada Eğriboz'dan zahire alan sekiz kalyondan üçünün ve otuzdan fazla şaykanın Anabolu civarında olduğunu haber almıştı. Sadrazam bu filonun Gördüs'e iki saat mesafedeki Kehriz (*Kechries*) Limanı'na yanaşmasını buyurmuştu.⁵⁴ Kaptanıderya Mehmed Paşa da kadirga ve kalyataların bir kısmını Atina Körfezi ile Gördes Boğazı arasında yer alan EGINE Adası üzerine göndermişti. Yerel halkın direnç göstermemesi ve cizye ödemeyi kabul etmesi üzerine EGINE 12 Haziran 1715'te (9 Cemâziyelâhır 1127) Osmanlı hakimiyetine girmişti.⁵⁵ Osmanlı donanmasının İstendil ve EGINE'yi ele geçirdiğinin haberi 15 Haziran'da (12 Cemâziyelâhır) Osmanlı ordugâhına ulaşmıştı.⁵⁶

Sadrazam Damad Ali Paşa, Gördes Kalesi'ni 2 Temmuz 1715'te (29 Cemâziyelâhır 1127) fethetmişti. Osmanlı ordusu Mora Yarımadası'na girmiş ve bir sonraki hedef olan Anabolu Kalesi'ne doğru harekete geçmişti. Kaptanıderya Mehmed Paşa da donanmayla deniz üzerinde buraya yönelmişti. Osmanlı birlikleri 12 Temmuz'da (10 Receb) Anabolu'yu kuşatmıştı. Üç gün sonra Anabolu Limanı'na giren Osmanlı kalyonlarından kaleye yoğun top ile tüfek atışı başlamıştı. Donanmada bulunan toplar ile leventler karaya çıkarılmış ve Palamut Kalesi'ne düzenlenen saldırıya katılmıştı. Kısa bir süre sonra burası ele geçirilmişti. Donanmanın katılmasıyla dört taraftan muhasara altına alınan Anabolu 20 Temmuz 1715'te (18 Receb 1127) fethedilmişti.⁵⁷ Ayrıca Kaptanıderya Mehmed Paşa gemilerle kaçmaya çalışan Venediklileri ele geçirmişti.⁵⁸

Anabolu'nun fethi Osmanlı donanmasının özellikle denize kıyısı olan liman şehirlerinin kuşatmalarında önemli bir katkı sunabildiğini göstermişti. Başkomutan Daniele Dolfin, Anabolu'ya destek olmamanın sonuçlarını tecrübe ettikten sonra bir deniz muharebesi riskini göze alma pahasına Osmanlı donanmasının önünü kesmeye karar vermişti.⁵⁹ Ancak, Venedik kalyon ve kadirgaları henüz bir savaşı kaldıracak durumda değildi ve donanma idaresinde sıkıntılar devam ediyordu.⁶⁰ Venedik ince donanmasının 17 Temmuz 1715'te (15 Receb 1127) Preveze'ye düzenlediği saldırı da başarısız olmuştu.⁶¹ Vaziyeti değerlendiren Başkomutan Dolfin, Koron Kalesi'nde bulunan askerleri ve mühimmatı Modon Kalesi'ne nakletmeyi uygun görmüştü. Venedikliler Navarin Kalesi'ni de boşaltmış ve bütün güçlerini Modon'da toplamıştı. Venedik kalyonları ise Barak Reis Adası yakınlarında Osmanlı donanmasını beklemeye koyulmuştu.⁶²

⁵⁴ *Târîh-i Râşid*, c. II, 915-916; Diedo, *Storia della Repubblica di Venezia*, 89.

⁵⁵ Diedo, *Storia della Repubblica di Venezia*, 91; *Târîh-i Râşid*, c. II, 921.

⁵⁶ *Târîh-i Göynüklü*, 181.

⁵⁷ "Relatione della caduta di Napoli di Romania alla potenza Ottomana seguita li 20 Luglio 1715", içinde *Guerre tra i Veneziani ed i Turchi*, vr. 51a-58a; Diedo, *Storia della Repubblica di Venezia*, 93-95; Ferrari, *Delle notizie storiche*, 47-53; *Târîh-i Râşid*, c. II, 922-924.

⁵⁸ *Târîh-i Göynüklü*, 192.

⁵⁹ Tricaud, *Campagnes de Monsieur*, c. II, 233-234; Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 500.

⁶⁰ Ferrari, *Delle notizie storiche*, 54-58.

⁶¹ *Târîh-i Râşid*, c. II, 928-929; *Târîh-i Göynüklü*, 195-196.

⁶² Diedo, *Storia della Repubblica di Venezia*, 98; Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 500-501.

Sadrazam Damad Ali Paşa, askerî ricalin itirazlarına rağmen Koron ile Modon’u fethetmeye karar vermişti.⁶³ Kaptanıderya Canım Hoca Mehmed Paşa’yı kara ordusundan önce harekete geçerek Koron ve Modon’a deniz üzerinden saldırmakla görevlendirmişti. Kaptanıderya, Anabolu kuşatması sırasında karaya çıkarılan topların yeniden kalyon ve kadirgalara yüklenmesinin ardından 30 Temmuz 1715’te (28 Receb 1127) harekete geçmişti.⁶⁴ Ancak, donanma ordunun gerisinde kalmıştı. Bunun üzerine Mehmed Paşa’ya bir ferman ile Osmanlı ordusunun 12 Ağustos’ta (11 Şa’bân) Modon’a ulaştığı haber verilmiş ve kale yakınlarında bulunan Venedik donanmasının Osmanlı birliklerine tehdit oluşturduğu belirtilmişti. Venedik donanmasının bir büyük kalyon ve on sekiz küçük kalyon, iki mavna, üç şayka ve on sekiz potaç türü küçük sefinden müteşekkil olduğu da açıklanmıştı. Ayrıca Venedik donanmasının Koron’a doğru harekete geçebileceği bildirilmişti. Bütün bu bilgilerin ardından Kaptanıderya Mehmed Paşa’ya kalyonlarla düşman donanmasının üzerine gitmesi emredilmişti.⁶⁵

Sefere katılan Göynüklü Ahmed Efendi’ye göre, Osmanlı donanması hava koşulları nedeniyle ilerlemekte zorluk çekmişti. Bu durumu fark eden Venedik kaptanları ise *“sultâneler ağır gemilerdür, hevâları dahi muvâfıkdur, teziyye akındıları geçüp gelmeleri muhâl, bizler mukaddem varup kara askerine görinelim, şâyed ki donanması gelmiş diyü havfa düşerler, belki donanmasının bunda gelmesinde murâdı cengdür diyü donanmaları dahi endîşeden hâlî olmaz”* diyerek Modon önlerine yönelmişti.⁶⁶ Ancak, beklentilerin aksine Venedik donanması Osmanlı kalyonları karşısına çıkmayı göze alamamıştı. Osmanlı donanması 15 Ağustos’ta (14 Şa’bân) Koron önlerinden geçerek Modon’a on beş mil kadar yaklaşmıştı. Osmanlı kalyonlarını fark eden Venedik kaptanları, *“emân kendü cân u başın kurtarmak derdine düşüp hemân ol sâ’at temürlerin alup kıyıları rûzgârı ile firâr ihtiyâr”* etmişlerdi. Kuşatmayı sürdüren Osmanlı askerleri *“donanmamız gelüp erişmeden kâfir donanması firâr ediyor”* diye şaşırıırken, Kaptanıderya Mehmed Paşa, Zante Adası’na çekilen Venedik donanmasının peşine düşmek yerine Modon Kalesi’ni önlerine demirlemişti.⁶⁷

Karadan ve denizden muhasara altına alınan Modon Kalesi 17 Ağustos 1715’te (16 Şa’bân 1127) fethedilmişti. Sonraki günlerde Mora’daki diğer kaleler de Osmanlı hakimiyetine girmişti. Kaptanıderya Mehmed Paşa, Modon’un fethinin ardından Çuha Adası’na hareket etmiş ve muhafızların teslim olması üzerine adayı ele geçirmişti. Adada bulunan ateşli silah ve mühimmatı kayda geçirip Mora’ya nakletmişti (29 Ağustos 1715/28 Şa’bân 1127).⁶⁸ Mehmed Paşa’ya bu tarihlerde Küçük Değirmenlik ve Bolukendire adalarında yaşayan halkın korsanlarla iş birliği yaptığı haber verilmişti.⁶⁹

⁶³ *Târîh-i Göynüklü*, 197-198.

⁶⁴ *Târîh-i Râşid*, c. II, 931, 935-936.

⁶⁵ BOA, C.BH, 165/7797, Evâsıt-ı Şa’bân 1127/12-21 Ağustos 1715.

⁶⁶ *Târîh-i Göynüklü*, 202.

⁶⁷ *Târîh-i Göynüklü*, 203; *Târîh-i Râşid*, c. II, 939; “Relatione della caduta di Modon nel Poter Ottomano seguita li 14 Agosto dell’anno 1715”, içinde *Guerre tra i Veneziani ed i Turchi*, vr. 72a-73a; Diedo, *Storia della Repubblica di Venezia*, 99; Ferrari, *Delle notizie storiche*, 59-60.

⁶⁸ BOA, Ali Emîrî Tasnîfi (AE.SAMD.III), 12/1062, 28 Şa’bân 1027/29 Ağustos 1715; *Târîh-i Göynüklü*, 209.

⁶⁹ BOA, AE.SAMD.III, 77/7770, 21 Şa’bân 1127/22 Ağustos 1715.

Kaptanıderya'nın bu duruma nasıl bir önlem aldığı tespit edilemese dahi kalyonların bir kısmını bu adalar üzerine göndererek gelişmelere müdahale etmesi mümkündür.

Kaptanıderya Mehmed Paşa'nın Çuha'dan sonraki hedefi Benefşe olmuştu. Venediklilerin bir yıldan uzun süren bir kuşatmanın ardından 1690'da işgal ettiği Benefşe'yi Osmanlı donanması sadece bir günde fethetmişti, zira Modon'un kaybedildiğini haber alan Benefşe muhafızları teslim olmaya karar vermişti. Kaptanıderya yaklaşık on beş günlük bir gecikmenin ardından 4 Eylül 1715'te (5 Ramazan 1127) Benefşe'ye ulaşmış ve halkın adadan ayrılmasına nezaret ettikten sonra kaleyi teslim almıştı.⁷⁰

Başkomutan Daniele Dolfin raporlarında önemli sayıda asker ve mühimmata sahip olmasına ve doğal konumu itibarıyla uzun süre bir kuşatmaya direnecek imkânı bulunmasına rağmen Benefşe'nin kolayca teslim olmasında Osmanlı donanmasından duyulan korkunun etkisine dikkat çekmişti.⁷¹ Nitekim Kaptanıderya Mehmed Paşa da bir sonraki hedefi olan Suda Kalesi'ni fethetmek için Osmanlı donanmasının gücünü caydırıcı bir unsur olarak kullanmıştı.

Girit Adası yakınlarında bulunan Suda Adası, Girit seferlerinin sonunda yapılan antlaşma ile Venediklilere bırakılmıştı.⁷² Suda Kalesi komutanı Alvise Magno'nun raporuna göre, Osmanlılar 1714 yılının sonundan itibaren kuşatma hazırlıklarına başlamıştı. Suda Kalesi'nde ise üç yüze yakın muhafız ve seksen kadar top bulunuyordu. Kaptanıderya Canım Hoca Mehmed Paşa, temmuz ve ağustos aylarında kale komutanına iki defa mektup göndererek teslim olmasını istemişti. Kaptanıderya muhatabının gözünü korkutmak için İstendil, EGINE, Modon, Çuha ve Benefşe muhafızlarının Osmanlı donanmasının gördükleri anda silahlarını bıraktıklarını vurgulamıştı. Adada bulunanların zarar görmemesi için kendisinin de direnmeden kaleyi boşaltmasını istemişti. Teslim olması halinde kimsenin canına ve malına zarar vermeyeceğini ifade etmişti.⁷³

Alvise Magno kaleyi savunmaya karar verince Osmanlı donanması Suda'ya doğru harekete geçmişti. Bu arada Girit'te bulunan Osmanlı görevlilerine de kalyonlar için zeytinyağı temin etmeleri buyrulmuştu.⁷⁴ Venedik donanmasının güçlü Osmanlı kalyonlarının karşısına çıkamadığına dair gelen haberler ise Suda muhafızlarının moralini düşürmüştü. Kaptanıderya Mehmed Paşa 18 Eylül 1715'te (19 Ramazan 1127) kırk bir kalyon, yedi kadirga, yirmi kalyata ve iki ateş gemisiyle adaya ulaştığında kale halkı ve askerler arasında büyük bir panik baş göstermişti. 19 Eylül'de (20 Ramazan) Osmanlı askerleri adaya çıkmaya başladığında kale muhafızları ve halkın önemli bir kısmı kale komutanına teslim olması için baskı yapmıştı. Bunun üzerine Alvise Magno beyaz bayrak

⁷⁰ *Târîh-i Râşid*, c. II, 945-946; *Târîh-i Göynüklü*, 210.

⁷¹ "Relatione della resa di Malvasia, e Cerigo e Spinalonga, e seguita li 5 settembre dell'anno 1715", içinde *Guerre tra i Veneziani ed i Turchi*, vr. 113a-117a.

⁷² Dionysios Hatzopoulos, "The Serenissima's Cretan Swansong: the Loss of Souda (September 1715)", *Nuova Antologia Militare* 5 (2024): 351-354.

⁷³ Hatzopoulos, "The Loss of Souda", 354-362.

⁷⁴ BOA, C.BH, 163/7687, 3 Ramazan 1127/2 Eylül 1715.

çekmiş ve kendisine üç gün içinde adayı terk etmesi için haber gönderilmişti. Kaptanıderya adada bulunanları güvenli yerlere nakletmeyi de kabul etmişti.⁷⁵

Kaptanıderya Canım Hoca Mehmed Paşa'ya Suda'nın fethinin ardından korsan saldırılarına karşı belirli sayıda kalyonu Akdeniz'de bırakması ve donanmayla Tersâne-i Âmire'ye dönmesi emredilmişti.⁷⁶ Osmanlı donanması 10 Aralık 1715'te (13 Zilhicce 1127) İstanbul'a ulaşırken, Kaptanıderya Mehmed Paşa "*üç anbarlı kapudânâ kalyonuyla o gice tablhânesin döğerek, yemin ü yesâr topları*" atmıştı. Kalyon ve kadırgalar Tersâne'ye girdikten sonra Mehmed Paşa ve derya beyleri Yalı Köşkü'nde III. Ahmed tarafından ağırlandı ve taltif edilmişti.⁷⁷

Mora seferlerinin ilk yılında Osmanlı donanması, Mora Yarımadası'nı fetheden kara ordusuna destek vererek ve Venedik kontrolündeki adaları ele geçirerek kazanılan zaferlerde önemli pay sahibi olmuştu. Aynı şekilde Venedik donanmasını Akdeniz sularından uzaklaştırarak Mora ve adalarda bulunan düşman muhafızlarının ve yerel halkın direnişini kırmıştı. 1715 yılında hazırlanan Mora Fetihnâmesi'nde de Osmanlı donanmasının İstendil, EGINE, Çuha, Benefşe ve Suda fetihlerine ayrıca yer verilmişti.⁷⁸ Donanmanın ortaya koyduğu başarılar Osmanlı askeri ricalini sonraki sene daha büyük sefer planları yapmak için de cesaretlendirmişti.

Venedik'i Fetih Planı ve Osmanlı Donanmasının Korfu Kuşatması

Bir yıl içinde Venediklilerden Mora Yarımadası'nı geri alan Osmanlılar, barış antlaşması imzalamak yerine savaşı sürdürmeyi tercih etmişti. Sadrazam Damad Ali Paşa, karada ve denizde kazanılan zaferlerin teşvikiyle 1716 yılında daha cüretkâr sefer planları hazırlamıştı. Silahdar Mehmed Ağa'nın ifadeleriyle "*Kapudân Cânım Hâce Hacı Mehmed Paşa'nın ilkâsıyla Körfos ve Zadra ve Dip Venedik Şehrî'nin feth ü teshîri sevdâsına*" düşmüştü. Kara ordusunun desteğiyle donanmanın Venedik'e kadar gideceğini düşünen Sadrazam, ilk olarak Korfu Adası'nı fethetmeyi hedeflemişti. Bu doğrultuda Osmanlı donanmasının denizden Korfu'ya ulaşmasını ve bir seraskerin kumandasında Mora'da bulunan birliklerin de adaya kara üzerinden yaklaşmasını uygun görmüştü. Sadrazam Ali Paşa ise ana birliklerle Zadar'a saldırmaya karar vermişti.⁷⁹

Seferin hedefi belirlendikten sonra donanmanın hazırlıkları başlamıştı. Tersâne-i Âmire'de yeni üç kalyonun yapılmasına karar verilmişti.⁸⁰ Ayrıca Kaptanıderya Mehmed Paşa'nın isteğiyle dört ticaret kalyonu satın alınarak donanmaya dahil edilmişti.⁸¹ Kalyon leventleri için üç bin kantar peksimet tedarik edilmişti.⁸² Mehmed Paşa, III. Ahmed'e

⁷⁵ Hatzopoulos, "The Loss of Souda", 362-366; *Târîh-i Râşid*, c. II, 955-957.

⁷⁶ BOA, AE.SAMD.III, 42/4131, Evâhir-i Ramazan 1127/20-30 Eylül 1715.

⁷⁷ *Nusretnâme*, 1029; *Târîh-i Râşid*, c. II, 970.

⁷⁸ Hüseyin Sarıkaya ve Veysel Göger, "Mora'nın Yeniden Fethine Dair Osmanlıların Hazırladıkları Fetihnâme (1715)", *Tarih Dergisi* 67/1 (2018): 116-119.

⁷⁹ *Nusretnâme*, 1024-1027.

⁸⁰ Üç kalyona gerekli kerestelerin teminini ilgilendiren emirler için bkz. BOA, AE.SAMD.III, 179/17396, 18 Rebî'ülevvel 1128/12 Mart 1716; Yeni ve mevcut kalyonların çeşitli kereste ihtiyaçları için toplamda 3.803.466 akçe masraf yapılmıştı, bkz. BOA, İE.BH, 14/1296, 18 Rebî'ülevvel 1128/12 Mart 1716.

⁸¹ Aydın, *Sultan'ın Kalyonları*, 132; BOA, İbnülemin Tasnifi (İE.BH), 14/1297, 15/1389.

⁸² BOA, İE.BH, 14/1299, 17 Rebî'ülâhır 1128/10 Nisan 1716.

sunduğu arzda, kalyonların bakımlarının yapıldığını ve mühimmat ile leventlerinin denetlediğini açıklamıştı. Donanmanın sefere hazır olduğunu bildirirken, daha önce Navarin Kalesi'ne otuz adet top nakletmekle görevlendirdiği ticaret kalyonları hakkında da bilgi vermişti.⁸³ Yabancı kaynaklar ise Osmanlıların sefer için yüz kalyon hazırladığını iddia etmişti.⁸⁴

Osmanlı devlet kayıtlarında, 1716 yılında denize açılan donanmada otuz üç mîrî kalyon, altı humbara ile ateş kalyonu ve on ticaret kalyonu olmak üzere toplamda kırk dokuz kalyonun yer aldığı açıklanmıştı. Ayrıca kalyonlarda 21.865 levent ve 586 üsera hizmet ediyordu.⁸⁵ Silahdar Mehmed Ağa'ya göre, 29 Mart 1716'da (5 Reb'ülâhır 1128) *"kırkdört kıt'a ceng kalyonu ve onbir kıt'a zahîre ve mühimmât-ı cebe-hâne kalyonu ve dört kıt'a âteş kalyonu ve iki kıt'a humbara kalyonu ve onbeş kıt'a çekdirir"* Tersâne-i Âmire'den ayrılmıştı.⁸⁶ Bir Venedik raporunda ise Osmanlıların otuz sekiz saff-ı harp kalyonu (*sultane de cordon*), on dokuz Mağrib kalyonu (sekiz Cezayir, altı Tunus ve beş Trablusgarb), on bir ticaret kalyonu ve üç ateş ile humbara kalyonu olmak üzere toplamda yetmiş bir kalyonla Korfu'ya ulaştığı not edilmişti. Ayrıca kalyonlara elli yedi kürekli gemi de eşlik etmişti.⁸⁷

Venedikliler cephesinde Mora'yı kaybetmenin üzüntüsü ve Osmanlıların düzenleyeceği yeni saldırının endişesi hüküm sürüyordu. Kayıplardan sorumlu tutulan Başkomutan Daniele Dolfin görevden alınmıştı. Ayrıca donanma kaptanları ve diğer görevliler hakkında soruşturma açılmıştı. İlk esnada başkomutan atanan Francesco Grimaldi donanma hazırlıkları tamamlanmadan Osmanlılar üzerine gitmeyi reddetmişti. Bunun üzerine Korfu'da bulunan Andrea Pisani Ocak 1716'da başkomutan seçilmişti.⁸⁸ Venedik Senatosu, Osmanlı donanmasıyla mücadele edebilmek için altı kalyonun daha inşa edilmesine karar vermişti. Ancak, sefere kadar sadece iki kalyon tamamlanarak donanmaya katılabiliyordu.⁸⁹ Bununla birlikte Senato kiralama ve satın alma yöntemiyle kalyon sayısını yirmi yediye yükseltebilmişti. Ayrıca Malta ve İtalya devletleri de Venedik donanmasına kalyon göndermişti.⁹⁰ Bu süreçte Korfu Kalesi de tahkim edilmiş⁹¹ ve garnizon yüksek sayıda asker ve mühimmatla güçlendirilmişti.⁹²

Osmanlı donanması Korfu'ya doğru harekete geçtikten kısa bir süre sonra Avusturya Osmanlılara savaş ilan etmişti (15 Nisan 1716/22 Reb'ülâhır 1128).

⁸³ BOA, AE.SAMD.III, 162/15891, 7 Reb'ülâhır 1128/31 Mart 1716.

⁸⁴ Tricaud, *Campagnes de Monsieur*, c. II, 267.

⁸⁵ BOA, C.BH, 187/8813, vr. 2; Aydın, *Sultan'ın Kalyonları*, 87.

⁸⁶ *Nusretnâme*, 1034.

⁸⁷ *Guerre tra i Veneziani ed i Turchi*, vr. 154b-155a.

⁸⁸ Marija V. Kocić ve Nikola R. Samardžić, "British Sources on the Crisis of the Venetian Patriarchate during the Second Morea War: The Case of Daniel IV Dolphin", *Acta Histriae* 30 (2022): 330-335.

⁸⁹ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 505-510.

⁹⁰ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 517; Mauro Difrancesco, "L'Ordine di Malta nella Seconda guerra di Morea attraverso i diari di viaggio del cavaliere fra' Afranio Petrucci, maggiore dei vascelli (1715-1717)", *Nuovo Antologia Militare* 4 (2023): 414-416; Bir Venedik raporuna göre, Venedik kalyonları, müttefik kalyonları ve diğer küçük türde kalyonlarla birlikte Venedik donanmasında seksen üç yelkenli gemi ve elli kürekli gemi bulunuyordu, bkz. *Guerre tra i Veneziani ed i Turchi*, vr. 154a-154b.

⁹¹ Guido Zucconi, "Buildign and Dismantling the Stronghold of Corfu in the Span of Three Centuries", *Cidade (in)defesa* 3 (2018): 203-208.

⁹² Tricaud, *Campagnes de Monsieur*, c. II, 257-258, 261, 265-266, 279-281, 288-289.

Osmanlıların Mora'daki zaferi ve Sadrazam Damad Ali Paşa'nın Venedik'i ele geçirme planı Avusturya'yı endişelendirmişti. Venedik'ten sonra Osmanlıların Avusturya üzerine gelme ihtimali ve Karlofça'da elde etti kazançları kaybetme riski Avusturya'nın Venedik'in yanında savaşa girme kararı almasını etkilemişti.⁹³ Sadrazam Ali Paşa, askeri ricalle görüştüktan sonra Venedik seferini askıya almaya ve Avusturya ordusuyla savaşmaya karar vermişti. Kaptanıderya Canım Hoca Mehmed Paşa ise Mora Seraskeri Mustafa Paşa ile birlikte Korfu seferine devam edecekti.

Kaptanıderya Mehmed Paşa nisan ve mayıs ayları boyunca Çanakkale Boğazı'nda donanmaya mühimmat takviye etmiş, Garp Ocakları ve ticaret kalyonlarını beklemişti.⁹⁴ Haziran ayında Akdeniz'e açılan Osmanlı donanması, Eğriboz'un güneyindeki Kızılhisar'a uğradıktan sonra Korfu'ya doğru harekete geçmişti.⁹⁵ 19 Haziran 1716'da (28 Cemâziyelâhır 1128) Barak Reis Adası'nı geçen Kaptanıderya, 23 Haziran'da (3 Receb) Zante Adası'nın önlerinde belirmişti.⁹⁶ Venedikli kaptanlar rüzgar avantajından yararlanarak Osmanlı donanması üzerine gitmeyi gündeme almış, fakat daha sonra Kefalonya Adası civarında beklemeyi uygun görmüşlerdi. Venedik ince donanması ise Korfu'ya çekilmişti.⁹⁷ Kaptanıderya Mehmed Paşa, düşman donanmasının tuzağına düşmemek için Otranto Boğazı'na doğru açılmış ve 3 Temmuz'da (13 Receb) Korfu Boğazı'nın kuzeyinden Korfu Kalesi önlerine ulaşmıştı.⁹⁸

Mora Seraskeri Kara Mustafa Paşa, Osmanlı donanmasının Korfu'ya ulaşmasıyla ilgili merkeze gönderdiği raporda, "*Venedik donanma-yı menhûsesi dokuz gün kadar eyyâm kendülerinin olup donanma-yı hümâyûn kalyonlarının üzerine havfından gelmeyüp engine gidüp*" ifadeleriyle rüzgâr avantajına sahip olmasına rağmen rakiplerinin Osmanlı kalyonlarına karşı çıkamadığını vurgulamıştı.⁹⁹ Kaptanıderya Canım Hoca Mehmed Paşa'nın akıllıca hamlesiyle düşmanı atlatarak Korfu'ya ulaşan Osmanlı donanması, kuşatmayı başlatmak için hızlıca karaya asker ve mühimmat çıkarmıştı. Venedik ince donanması Osmanlı kalyonları karşısında geri çekilirken, Fevkalade Kaptan Andrea Corner sayıca üstün Osmanlı kalyonlarıyla çatışmaya girmekte tereddüt etmesine¹⁰⁰ rağmen 8 Temmuz'da (18 Receb) yelkenli gemilerle Korfu Boğazı'na güneyden girmişti. Kaptan Corner'in amacı Osmanlı donanmasını deniz muharebesinde yenerek kuşatmaya son vermektir. Buna karşılık Kaptanıderya Mehmed Paşa altmış iki kalyonu Arnavutluk kıyıları ile Korfu Körfezi arasında konumlandırmıştı. Kendisi en güçlü yedi kalyonla donanmaya öncülük ederken, geri kalan mîrî ve Garp ocağı kalyonları karışık halde saf almıştı. Venedik kalyonları ise Korfu Boğazı boyunca safa girmişti. (Görsel 1).

⁹³ Doğan, *Venediklî ile Dahi Sulh Oluna*, 248-249.

⁹⁴ Tricaud, *Campagnes de Monsieur*, c. II, 301, 307.

⁹⁵ *Târîh-i Göynüklü*, 226.

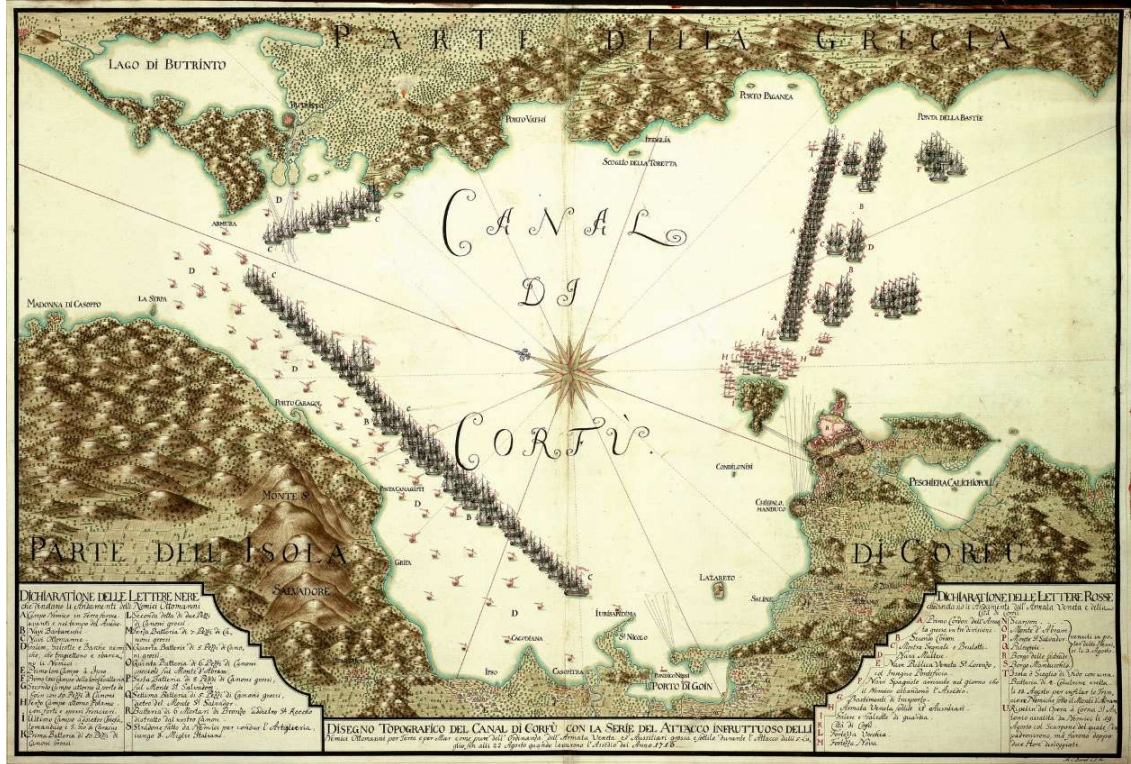
⁹⁶ Tricaud, *Campagnes de Monsieur*, c. II, 315-316.

⁹⁷ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 515-516.

⁹⁸ Tricaud, *Campagnes de Monsieur*, c. II, 322-323; Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 516.

⁹⁹ *Târîh-i Göynüklü*, 232.

¹⁰⁰ Tricaud, *Campagnes de Monsieur*, c. II, 323-324.

Şekil 1 Osmanlı ve Venedik donanmaları Korfu Boğazı'nda

Kaptanıderya Mehmed Paşa rüzgâr avantajına sahip Venedik kalyonları saldırıya geçmeden önce hem rüzgâr üstüne çıkmak hem de donanmayı Korfu ile düşman donanması arasında konumlandırmak için emrindeki yedi kalyonla kuzey kuzeydoğu yönüne tramola atmıştı.¹⁰¹ Venedik öncü kalyonlarını yöneten Amiral Marcantonio Diedo rakibinin hamlesine karşılık Korfu kıyılarına doğru yönelerek Osmanlı kalyonlarının üzerine gitmiş ve Kaptanıderya'nın yönetimindeki Kapudâne-i Hümayûn kalyonunun yan tarafına yaklaşmıştı. Kaptan Corner'in komutuyla Venedik öncü kalyonları özellikle Kapudâne-i Hümayûn'u hedef alarak Osmanlı öncü kalyonlarına top atışı başlatmıştı. Riske girmeyen Mehmed Paşa ise ikinci defa tramola atarak geride kalan kalyonların safına katılmıştı. Bir süre sonra üçüncü defa tramola atıp Osmanlı kalyonlarıyla bu defa Venedik artçı kalyonlarına saldırmıştı. Bu andan itibaren altı Osmanlı kalyonu ve Venedik artçı kalyonları arasından üç saat süren bir top savaşı başlamıştı. Osmanlı kapudanları bir Venedik kalyonunu ortaya almak istemiş, fakat çatışmanın şiddetiyle Arnavutluk kıyılarına doğru çekilmek zorunda kalmıştı. Osmanlı kalyonlarının safı bozulduğu için Venedikliler ateş gemisi kullanma şansı yakalamıştı, fakat kaptanlar bu fırsatı kullanamamıştı. Akşama kadar devam eden savaşın sonunda Osmanlı kadırgaları kalyonları yedekleyerek Korfu Boğazı'nın kuzeyine çekmişti. Korfu kıyılarına yakın duran Garp Ocakları kalyonları ise sıcak çatışmaya girmedikleri için hasar almamıştı.¹⁰²

¹⁰¹ Tramola bir yelkenli geminin rüzgâr üstüne çıkmak için rüzgârın geliş yönüne doğru manevra yapmasıdır.

¹⁰² Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 516-519; Roger Charles Anderson, *Naval Wars in the Levant, 1559-1853* (Princeton: Princeton University Press, 1952), 246-247; Ferrari, *Delle notizie storiche*, 123-125.

Kalyonlar arasındaki savaşın kazananı olmamıştı, fakat Venedikliler sayıca üstün rakiplerine kaybetmemeyi bir zafer saymıştı.¹⁰³ Bazı tarihçiler ise Osmanlı kalyonlarının savaşın sonunda kadirgalara yedeklenmesinin İtalya’da bir mağlubiyet alameti olarak kabul edildiğini ileri sürmüştü.¹⁰⁴ Ancak, Osmanlı kalyonları hem rüzgâr avantajına sahip rakibi karşısında savaş boyunca hamle üstünlüğünü elinde tutmuş hem de mücadelenin sonunda kuşatmayı kaldırmayarak Venediklilerin hedefini boşa çıkarmıştı. Üstelik Venedik kalyonlarına da ciddi hasar vermişlerdi.¹⁰⁵ Bunları göze alan Mora Seraskeri Mustafa Paşa, Sadrazam Damad Ali Paşa’ya Osmanlı kalyonlarının deniz muharebesini kazandığını bildirmişti.¹⁰⁶

Osmanlı donanması 10 Temmuz’dan (20 Receb) itibaren tekrar karaya asker ve mühimmat çıkarmaya başlamıştı. Sonraki günlerde Osmanlı askerleri adanın birçok bölgesini ele geçirmeyi başarmıştı.¹⁰⁷ Venedik donanması bu süreçte ikinci defa Osmanlı kalyonlarıyla savaşmaya cesaret edememiş ve bunun yerine yardımcı kuvvetlerin gelmesini beklemişti. Temmuz ayının sonuna kadar Venedik Tersanesi’nde yapımı tamamlanan bir kalyon, dört Malta kalyonu ve beş Papalık kalyonu donanmaya katılmıştı.¹⁰⁸ Venedik kalyonları 5 Ağustos (16 Şa’bân) ve 20 Ağustos’ta (2 Ramazan) iki defa Osmanlı donanmasına saldırma teşebbüsünde bulunmuş, fakat ters rüzgârlar yüzünden her seferinde geri çekilmişlerdi.¹⁰⁹

Kaptanıderya Canım Hoca Mehmed Paşa 22 Ağustos 1716’da (4 Ramazan 1128) kuşatmayı kaldırmaya karar vermişti. Sonraki üç gün boyunca Osmanlı askerleri ve mühimmat donanma gemilerine yüklenmişti. Venedik kaptanları, savunmasız kalan Osmanlı kalyonlarına saldırmaya teşebbüs etmiş, fakat yine rüzgâr engeline takılmıştı. Bu sayede Osmanlı donanması zarar görmeden Korfu’dan ayrılmıştı. Venedik kalyonları rakibini takip etmek istemiş, ancak süratli bir şekilde geri çekilen Osmanlı kalyonlarını yakalayamamıştı.¹¹⁰ Bunun üzerine Venedikli kaptanlar Modon ve diğer adaları işgal etmeyi gündeme almıştı, fakat Preveze’ye başarısız bir saldırı girişimde bulunmakla yetinmişlerdi.¹¹¹ Mora’da olan sancakbeylerine de Venediklilerin işgal girişimine karşı Preveze’ye askerî destek göndermeleri emredilmişti.¹¹²

Kanunî Sultan Süleyman’ın 1537 yılında düzenlediği seferin ardından Osmanlıların ikinci defa Korfu’yu fethetme girişimi de akim kalmıştı. Kaptanıderya Canım Hoca Mehmed Paşa Venedik donanmasını sindirmesine ve adanın önemli bir kısmı ele geçirmesine rağmen kuşatmanın sonunu getirmemişti. Dönemin tarihçilerine göre, muhasaranın kaldırılmasında en önemli etken Sadrazam Damad Ali Paşa’nın Avusturya

¹⁰³ Mesela bkz. *Relazione della Vittoria ottenuta dall’Armata Navale della serenissima Republica di Venezia Contra l’Armata Ottomana nel Canale di Corfù* (Napoli: Raillard e Ricciardo, 1716), 1-6.

¹⁰⁴ Tricaud, *Campagnes de Monsieur*, c. II, 328.

¹⁰⁵ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 519.

¹⁰⁶ *Târîh-i Göynüklü*, 231.

¹⁰⁷ Korfu kuşatması için bkz. Dionysios Hatzopoulos, *La dernière guerre entre la république de Venise et l’empire ottomane (1714-1718)* (Montreal: Centre d’études helléniques, Collège Dawson, 1999), 119-146.

¹⁰⁸ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 520.

¹⁰⁹ Hatzopoulos, *La dernière guerre*, 133; Anderson, *Naval Wars in the Levant*, 249.

¹¹⁰ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 521-523; Anderson, *Naval Wars in the Levant*, 249-250.

¹¹¹ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 524.

¹¹² BOA, A.DVNSMHM.d, 125/208, 210, 318.

ordusuna mağlup olmasıydı. Kaptanıderya Mehmed Paşa ve Osmanlı askerleri bu haberi aldıktan sonra şevklerini yitirmişti.¹¹³ Râşid Mehmed Efendi ise fethedilen yerleri elde tutmak için yeterli sayıda askerin bulunmadığına dikkat çekmişti. Buna karşılık sürekli mühimmat ve yardımcı kuvvetle güçlendirilen kale muhafızları özverili şekilde mücadelesini sürdürebilmişti.¹¹⁴

Kaptanıderya Mehmed Paşa, Korfu önlerinde Venedik donanmasının saldırısını püskürtmesine rağmen düşmanın Korfu Kalesi'ne yardım ulaştırılmasına engel olamamıştı. Osmanlı donanması hâlâ deniz üzerinde rakibinden güçlü olduğunu ortaya koymuştu, fakat seferin başarısız olması Venediklileri karşı saldırı için cesaretlendirmişti. 1717 yılında Venedik donanması Osmanlı donanmasını bir deniz savaşında mağlup etmeyi ve Akdeniz'de üstünlüğü ele geçirmeyi amaçlamıştı. Böylece Akdeniz adaları ve Mora'yı yeniden işgal etmek için uygun koşullar oluşacaktı. Osmanlı donanması ise Akdeniz adalarındaki hakimiyetini sürdürmek ve Mora'daki kazançları korumak için rakibini durdurmaya odaklanmıştı.¹¹⁵

Osmanlı ve Venedik Donanmalarının Akdeniz'deki Mücadeleleri

Kaptanıderya Canım Hoca Mehmed Paşa'ya Korfu'dan döndükten sonra vakit kaybetmeden bahar ayında düzenlenecek sefer için kalyon ve diğer gemilerin hazırlıklarına başlaması emredilmişti.¹¹⁶ Mîrî kalyonların leventleri ve mühimmatı da Tersâne-i Âmire'de kapsamlı bir denetimden geçmişti.¹¹⁷ Garp Ocakları kaptanlarına da kalyonlarla sonraki yıl sefere katılmaları için emirler gönderilmişti.¹¹⁸ Önceki sene yapımına başlanan biri 76 toplu ve ikisi 66 toplu olmak üzere üç kalyon tamamlanarak denize indirilmişti.¹¹⁹ Canım Hoca Mehmed Paşa Korfu'da "*kal'anın fethi kuvvet-i karîbe gelmiş iken donanma-yı hümâyûnı kaldırıp firâr ve donanmayı girü alıkor havfından iki aded humbara kalyonunun dahi diplerin delüp batırdığı*" için azledilmiş ve Yedikule'de hapsedilmişti. Eski kaptanıderya Moralı Aşçı İbrahim Paşa tekrar donanmanın başına getirilmişti (14 Şubat 1717/2 Rebî'ülevvel 1129).¹²⁰

Venedikliler, 1717 yılında Osmanlı donanmasını Akdeniz'de mağlup etmeyi hedef olarak belirlemişti. Avusturya ordusunun Tımişvar'ı ele geçirmesi de Venediklileri cesaretlendirmişti. Kasım 1716'da bir araya gelen donanma kaptanları, kalyonlarla nisan ayında Çanakkale Boğazı önüne ulaşarak Osmanlı donanmasının Akdeniz'e açılmasını önlemeye ve Garp Ocakları kalyonlarının önünü kesmeye karar vermişti.¹²¹ Venedik donanmasının saldırıya geçeceğini öngören Osmanlı merkezî idaresi, Kaptanıderya Aşçı İbrahim Paşa'ya adaların muhafazası ve donanma hazırlıklarıyla ilgili emirler vermişti. Kendisine Nisan 1717'da yazılan ilk hükümde o seneki görevinin ada ve kıyıları düşman

¹¹³ Tricaud, *Campagnes de Monsieur*, c. II, 351-352.

¹¹⁴ *Târîh-i Râşid*, c. II, 1010, 1027-1028.

¹¹⁵ Hatzopoulos, "An Overview of Naval Strategy", 321-323.

¹¹⁶ BOA, A.DVNSMHH.d, 125/518, Evâil-i Muharrem 1129/16-25 Aralık 1716.

¹¹⁷ BOA, İE.MHH, 1/49-54, 19 Zilka'de 1128 /4 Kasım 1716.

¹¹⁸ BOA, A.DVNSMHH.d, 125/535, 536, 537, Evâsıt-ı Muharrem 1129/26 Aralık 1716-4 Ocak 1717.

¹¹⁹ Candiani, "A New Battle Fleet", 24; Mevzubahis üç kalyonun sefer vaktine kadar bütün ihtiyaçlarının tamamlanması için İstanbul kaymakamı ve diğer görevlilere emirler gönderilmişti, bkz. BOA, MAD.d, 20634, 1-3.

¹²⁰ *Nusretname*, 1061; *Târîh-i Râşid*, c. II, 1056; BOA, A.DVNSMHH.d, 125/824, 825.

¹²¹ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 534.

saldırısından korumak olduğu bildirilmişti.¹²² Bu nedenle kalyon ve diğer gemilerin nizamına özen göstermesi, levent ve mühimmat eksikliklerini tamamlaması ve hassaten kalyonların başına meziyetli kapudanları tayin etmesi emredilmişti.¹²³

Kaptanıderya Aşçı İbrahim Paşa'ya İstanbul'dan harekete geçmeden önce bir kez daha ada ve sahilleri Venedik ve korsanların saldırılarına muhafaza etmekle görevli olduğu hatırlatılmış ve özellikle Boğazhisarlarına ulaştığında kalyonlardaki leventleri teftiş etmesi ve maaşlarını eksiksiz bir şekilde ödemesi buyrulmuştu.¹²⁴ Kaptanıderya İbrahim Paşa, 7 Mayıs 1717'de (25 Cemâziyelevvel 1129) donanmayla Tersâne-i Âmire'den ayrılmış ve Beşiktaş'ta demirlemişti.¹²⁵ Osmanlı devlet kayıtlarına göre donanmada 17.265 leventin hizmet ettiği otuz mîrî kalyon ve 4.000 leventin hizmet ettiği on ticaret kalyonu olmak üzere toplamda kırk kalyon bulunuyordu.¹²⁶ İbrahim Paşa'ya Boğazhisarlarına ulaştıktan sonra gönderilen fermanla ise Çanakkale Boğazı önlerine gelmesi beklenen Venedik donanmasıyla savaşması emredilmişti.¹²⁷

Osmanlı donanmasındaki mîrî kalyon sayısı azalırken, Venedikliler 1717 yılında donanmalarını altmış ve yetmiş toplu dört yeni kalyonla güçlendirmişti. Bir kalyon şubat ayında meydana gelen bir kaza sonucunda batmıştı. Venedik donanmasındaki devlete ait kalyon sayısı yirmi altıya yükselirken, bunlarda on dört bine yakın levent hizmet ediyordu. Venedikliler, nisan ayında Çanakkale Boğazı'na ulaşmayı hedeflemişti, fakat kalyonlara yeterli sayıda top ve levent bulmakta yaşanan sıkıntılar nedeniyle donanma planlanandan daha geç bir tarihte denize açılmıştı.¹²⁸

Fevkalade Kaptan Ludovico Flangini Venedik kalyonlarıyla 8 Haziran 1717'de İmroz Adası önlerine ulaşmıştı. Venedik kalyonları saff-ı harp düzeninde kırmızı, mavi ve sarı filolara ayrılmıştı. Kırmızı filoda Kaptan Flangini kumandasında öncü kalyonlar, mavi filoda artçı kalyonlar ve sarı filoda merkezde konumlanan kalyonlar yer almıştı. Ayrıca kalyonları daha kolay yönetebilmek için her filo iki takıma bölünmüştü. Bunun yanında, Kaptan Flangini kalyon kaptanlarının toplu halde düzenlenecek hücumu ayak uydurmalarını kolaylaştırmak için bir talimatname dağıtmıştı.¹²⁹

17. yüzyılın ortalarından itibaren savaş kalyonları donanmanın savaş gemileri olarak öne çıkmıştı. Bu süreçte kalyonları deniz muharebelerinde daha etkili kullanmak için yeni taktikler geliştirilmişti. 1650'lerden itibaren İngiliz kalyon kaptanları tarafından teorik çerçevesi çizilen ve muharebelerde tatbik edilen saff-ı harp taktiği sonraki senelerde geliştirilmiş ve kalyonlar arasındaki çatışmaların seyrini belirlemişti. Kalyonların dümen suyuna göre arka arkaya ve aralık bırakmadan dizilmesini ve borda ateşini seri bir şekilde kullanmasını hedefleyen bu taktik, kısa sürede bütün Avrupa

¹²² BOA, A.DVNSMHM.d, 126/97, Evâil-i Cemâziyelevvel 1129/13-22 Nisan 1717.

¹²³ BOA, A.DVNSMHM.d, 126/98, Evâil-i Cemâziyelevvel 1129 /13-22 Nisan 1717.

¹²⁴ BOA, Divan Beylikçi Kalemî Mühimme Defterleri (A.DVN.MHM.d), 949/58,59, Evâhir-i Rebî'ülâhır 1129/4-12 Nisan 1717; BOA, A.DVNSMHM.d, 126/126, Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1129/23 Nisan-2 Mayıs 1717.

¹²⁵ *Nusretnâme*, 1066.

¹²⁶ BOA, C.BH, 187/8813, vr. 2.

¹²⁷ BOA, A.DVNSMHM.d, 126/311, Evâil-i Cemâziyelâhır 1129/13-22 Mayıs 1717.

¹²⁸ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 535-538.

¹²⁹ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 539-540.

donanmaları tarafından benimsenmişti.¹³⁰ Venedik kaptanları Girit seferlerinden itibaren saff-ı harp taktiğine aşinalık kazanmıştı. Osmanlı kapudanları ise 1686-1698 yılları arasında Venedik donanmasıyla vuku bulan savaşlarda saff-ı harp taktiğini öğrenmiş ve uygulamaya başlamıştı. Savaşlar sona erdiğinde Osmanlı kalyonları saff-ı harp taktiğiyle hücum ve savunma yapmada önemli bir ilerleme kaydetmişti. Bununla birlikte düşmanı savunmasız yakaladıklarında bordalama ve ablukaya alma tarzı saldırılar düzenlemekten de vazgeçmemişlerdi.¹³¹

Limni Adası yakınlarındaki Venedik kalyonları 8 Haziran 1717'de (27 Cemâziyelâhır 1129) saff-ı harp düzeninde savaşa hazır, ancak iki donanma arasındaki çatışmayı büyük ölçüde Akdeniz rüzgârları şekillendirmişti. Kaptanıderya Aşçı İbrahim Paşa otuz sekiz kalyon ve altı kalyata ile 10 Haziran'da (29 Cemâziyelâhır) Çanakkale Boğazı'nın çıkışında demirlemişti. Fevkalade Kaptan Ludovico Flangini hemen saldırıya geçmek istemiş, fakat ters rüzgârlar kalyonların hareket kabiliyetini azaltmıştı. Venedik kalyonları 12 Haziran (2 Recep) sabahına kadar rüzgâr üstüne çıkmak için kuzeye doğru seyretmişti, ancak başarılı olamayınca İmroz Adası yakınlarında demirlemişti. Kaptanıderya İbrahim Paşa, aynı gün rüzgâr üstü avantajını ele geçirince donanmayı iki filoya ayırmış ve düşman üzerine yelken açmıştı. Venedik kalyonları rüzgâr altında kaldıkları için saff-ı harp düzeni alamamıştı. İkinci vakitlerinde sekiz Osmanlı kalyonu ve bir ateş gemisi Venedik artçı kalyonlarına saldırırken, Kaptanıderya'nın kumandasındaki diğer kalyonlar Kaptan Flangini'nin başbuğluk ettiği öncü kalyonlara hücum etmişti. Venedik artçı kalyonları bir manevra yaparak Osmanlı atağından kurtulmaya çalışmış, fakat üç kalyon geri kalanlara ayak uyduramayınca Osmanlı kalyonlarının arasında kalmıştı. Artçı kalyonlarına liderlik eden ikinci Kaptan Marcantonio Diedo'nın kullandığı Trinfo da üç Osmanlı kalyonu tarafından abluka altına alınmıştı. Diğer taraftan, Kaptanıderya İbrahim Paşa'nın idaresindeki ikinci filo Kaptan Flangini'nin yönetimindeki öncü Venedik kalyonlarına iyice yaklaşmış ve birden çok Osmanlı kalyonu Fevkalade Kaptan'ın yönettiği Leon Trionfante'yi ablukaya almıştı. Akşama kadar devam eden çatışmalar Osmanlı kalyonları geri çekildiğinde sona ermişti.¹³²

¹³⁰ Özçelik, "Osmanlı-Venedik Çatışmaları", 297-304.

¹³¹ 1686-1698 yıllarında Osmanlı ve Venedik kalyonları arasında meydana gelen deniz savaşlarının taktik açıdan analizi için bkz. Özçelik, "Osmanlı-Venedik Çatışmaları", 304-362.

¹³² "Relazione delle Combattimenti dell'Armata Veneta Navale co' la Nemica Turca dell'anno 1717", *Guerre tra i Veneziani ed i Turchi*, vr. 248a-250a; *Relazione delli combattimenti seguiti tra l'armata veneta, e l'ottomana nell'acque d'Imbro, & in quelle di Santo Stratti, e Monte Santo nei giorni 12. 13. e 16. di giugno 1717* (Venezia, 1717), 1-2; Ferrari, *Delle notizie storiche*, 190-192; Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 541-543; Anderson, *Naval Wars in the Levant*, 251-253.

Şekil 2 İmroz Adası Deniz Savaşı'nda Osmanlı ve Venedik kalyonları

Kaptanıderya İbrahim Paşa kumandasındaki Osmanlı kalyonları rüzgâr üstü avantajını kullanarak dağınık Venedik kalyonlarına ağır hasar vermeyi ve mücadeleden galip ayrılmayı başarmıştı. Özellikle rakibinin saff-ı harp taktiğini uygulayamaması Osmanlı kapudanlarının işini kolaylaştırmıştı. Savaşın bir tasvirinde, İmroz Adası önlerinde dağınık bir şekilde demirleyen Venedik kalyonlarına, saff-ı harp düzeninde ilerleyen ve iki filoya ayrılan Osmanlı kalyonlarının (A) saldırdığı görülür (Görsel 2). Venedikliler savaşın sonunda beş yüzden fazla levant kaybederken, Colomba isimli kalyon kullanılamaz hale gelmişti.¹³³

Savaştan sonraki iki günde Osmanlı ve Venedik kalyonları birkaç defa birbirlerine yaklaşmıştı, fakat çatışmalar bir savaşa dönüşmemişti. Venedik kaptanları, 15 Haziran 1717'de (5 Receb 1129) Limni Adası'ndan Bozbaba Adası'na doğru yönelmişti. Kaptanıderya İbrahim Paşa 16 Haziran'da (6 Receb) kuzey batıdan esen soğuk rüzgârla yelkenleri doldurarak iki filo halinde ve saff-ı harp düzeninde Venedik kalyonlarına saldırmak için harekete geçmişti. Fevkalade Kaptan Ludovico Flangini, Osmanlı kalyonlarını fark ettiğinde Venedikli kaptanlara saff-ı harp düzeni almaları için komut vermişti, ancak kaptanların bir kısmı komutu yanlış anlamış ve bu nedenle Venedik kalyonlarının çoğu yine düzenli bir saf oluşturmamıştı. Osmanlı kapudanları rakiplerinin ikinci defa aynı hatayı yapmalarını fırsata çevirmekte gecikmemişti. İbrahim Paşa

¹³³ Anderson, *Naval Wars in the Levant*, 253.

başında olduğu kalyon filosuyla sabahın ilk ışıklarında Venedik artçı kalyonlarına saldırmıştı. Osmanlı ikinci filosu ise Kaptan Flangini'nin yönettiği öncü kalyonlara hücum etmişti. Özellikle üç dört Osmanlı kalyonu Kaptan Flangini'nin kullandığı Leon Trionfante'ye değişmeli olarak beş saat boyunca borda ateşi açmıştı. Venedik kapudâne kalyonu Osmanlı kalyonlarının saldırısını püskürtebilmişti, fakat Kaptan Flangini bir tüfek kurşunun isabet etmesiyle ağır yaralanmıştı. Osmanlı patrona kalyonu ise düzenini yitiren bir grup Venedik kalyonuna saldırmaya çalışmış, fakat aldığı top darbeleri nedeniyle hasar görmüş ve iki mavna tarafından yedeklenerek çatışmadan uzaklaştırılmıştı. Aynı şekilde Kaptanıderya İbrahim Paşa da yönettiği üç ambarlı büyük kalyonla Amiral Francesco Correr'a'nın idaresindeki Salute'ye saldırmayı denemiş, fakat atılan bir top gabya direğine zarar verdiği için saftan ayrılmak zorunda kalmıştı. Öğle saatlerinde Venedik öncü kalyonları tramola atarak rüzgâr üstüne çıkmıştı, ne var ki Kaptan Flangini ağır yaralı olduğu için Venedik kaptanları bir karşı saldırı organize edememişti. Osmanlı kalyonları bir süre sonra Limni Adası'na doğru çekildiğinde savaş sona ermişti.¹³⁴

Osmanlı kalyonları ikinci deniz savaşında da rakiplerine üstünlük kurmuştu. Osmanlı kapudanları düşman kalyonlarının ikinci defa rüzgâr altında kalmasından ve saff-ı harp düzeni alamamasından istifade etmişti. Venedikliler bu savaşta bin beş yüze yakın denizci kaybederken, Fevkalade Kaptan Ludovico Flangini de ölmüştü. Venedik kaptanları Osmanlı kalyonlarıyla bir kez daha mücadeleye girmeye cesaret edememiş ve kalyonlarla Andre Adası'na çekilmişti.¹³⁵ Venedik kaynakları bu savaşlarda kalyon kaybı yaşandığında dair bilgi vermemişti. Kaptanıderya Aşçı İbrahim Paşa ise merkeze gönderdiği raporda, *“donanma-yı hümayûn kalyonları ile küffâr-ı bed-fi'âlin donanma-yı menhûsesi kalyonları ile imroz Adası'nın karşısında Kömür Adası'nda mukâbil olup on bir sâ'atde ayırd olamayup gice ile top ve tûfeng dahi bir ân münkatı' olmayup, bi-hamdillâhi Te'âlâ üç kalyon gark ve bir aded kalyonu dahi ihrâk bi'n-nâr olup mâ-'adâsı dahi şikest olup bir vechile mukâvemete kâdir olamayup karârı firâra tebdîl itmekle”* ifadeleriyle rakiplerinin toplamda dört kalyon kaybettiğini açıklamıştı.¹³⁶

Kaptanıderya İbrahim Paşa, kalyon kapudanlarıyla müşavere ettikten sonra Venedik donanmasının peşinden gitmeye karar vermişti. Venedikliler ise Osmanlı donanmasının saldırı ihtimaline karşı Andre Adası'na uğramaktan vazgeçmiş ve Mora'nın güneyine çekilmişti. 28 Haziran 1717'de (18 Receb 1129) Matapan Burnu açıklarına ulaşan Venedik donanmasına yedi Portekiz, iki Malta ve bir Venedik kalyonu katılmıştı. Venedik donanmasındaki kalyon sayısı otuz beşe yükselirken, Başkomutan Andrea Pisani de yirmi dört kadırgadan oluşan Venedik ince donanmasıyla destek için yola çıkmıştı. Marcantonio Diedo da Fevkalade kaptanın vefatının ardından kalyonların yönetimini devralmıştı.¹³⁷

¹³⁴ “Relatione delle Combattimento dell'Armata Veneta Navale co' la Nemica Turca dell'anno 1717”, vr. 251b-252b; *Relazione delli combattimenti*, 2; Ferrari, *Delle notizie storiche*, 192-193; Diedo, *Storia della Repubblica di Venezia*, 141-142.

¹³⁵ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 544-545.

¹³⁶ *Târîh-i Göynüklü*, 291.

¹³⁷ “Relatione delle Combattimento dell'Armata Veneta Navale co' la Nemica Turca dell'anno 1717”, vr. 255b-256a; Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 545-546; Anderson, *Naval Wars in the Levant*, 254-256.

Osmanlı donanmasındaki kalyon sayısı Garp Ocakları ve ticaret kalyonları katıldıktan sonra elli bire yükselmişti. Kaptanıderya İbrahim Paşa donanmayla 5 Temmuz 1717'de (25 Receb 1129) Matapan Burnu yakınlarına gelmişti. Ters rüzgârlar nedeniyle donanmalar sonraki beş gün boyunca çatışmaya girmemişti. 10 Temmuz'da (30 Receb) Venedik kalyonları, Başkomutan Pisani'nin idaresindeki kadırgalarla buluşmak için Barak Reis Adası'na geçmişti. Ancak, sonraki günlerde Venedik ince donanması kalyonların hızına ayak uyduramamış ve 14 Temmuz'da (4 Şa'bân) iki donanma arasındaki bağlantı kopmuştu. Kalyon ve kadırgalar aynı gün Lakonya Körfezi'ne girmiş ve su depolamak için Marathia'ya yanaştıklarında tekrar bir araya gelmişti.

Osmanlı kalyonları 18 Temmuz'da (8 Şa'bân) Matapan Burnu'nda demirlemişti. Kaptanıderya İbrahim Paşa ertesi gün sabah saatlerinde elli bir kalyonu iki filo ayırdıktan sonra rüzgâr üstüne çıkarak Lakonya Körfezi'ne girmiş ve kuzey istikametinde Venedik donanmasının toplandığı Marathia'ya doğru ilerlemişti. Osmanlı kalyonlarını fark eden ve savaşın kaçınılmaz olduğunu anlayan Fevkalade Kaptan Marcantonio Diedo mücadeleye hazır otuz üç kalyonu kadırgalara yedeklemeye ve pruvaları doğu yönünde olmak üzere saff-ı harp düzenine sokmaya karar vermişti. Ancak, birçok kalyon kadırgalarla birlikte safin merkezinde birbirine karışmış ve Portekiz ile Malta kalyonları da rüzgâr altında kalmıştı. Üç saatlik bir uğraşın ardından sadece on beş kalyon saff-ı harp düzeni alabilmişti.

Kaptanıderya İbrahim Paşa düşman kalyonlarının düzensizliğinden yararlanmak için altı kalyona öncülük ederek artçı Venedik kalyonlarına saldırmıştı. Geride kalan Osmanlı kalyonları ise rakibin öncü kalyonları üzerine gitmişti. Sabahın erken saatlerinde şiddetli bir savaş başlarken, on iki Osmanlı kalyonu dört Venedik kalyonunu hedef almıştı. Öğlene yakın iki Osmanlı kalyonu gabya direkleri hasar gördüğü için geri çekilmiş ve diğer kalyonlar da teker teker onları takip etmişti. Aynı vakitlerde merkez ve öncü filoda bulunan Venedik kalyonlarından Madonna dell'Arsenal'in gabya direği ve Leone Triofante'nin pruva gabya direği kırılmış; Salute'nin pek çok topu parçalanmıştı. Hasar gören bu üç kalyon saftan ayrılmak zorunda kalmıştı. Öğlen vakti Osmanlı kalyonlarından atılan büyük bir top Grand'Alessandro'nun gabya direğini parçalamıştı. Bu anda on iki Osmanlı kalyonu, düşman safinda oluşan boşluktan ilerleyerek kalyonların arkasında yer alan Venedik kadırgalarına saldırmıştı. Venedik ince donanmasını yarım ay şeklinde ablukaya alan Osmanlı kalyonları Başkomutan Pisani'nin kullandığı kadirga da dahil olmak üzere pek çok kadirgaya hasar vermişti.

Öğle saatlerinde Lakonya kıyılarına yaklaşan Osmanlı ve Venedik kalyonları manevra yapmaya başlamıştı. Fevkalade Kaptan Marcantonio Diedo, kaptanlara kuzey batı yönünde manevra yapmaları için komut vermiş, fakat sadece beş kalyon safi bozmadan manevrayı tamamlayabilmiş ve geri kalanlar arasında bir düzensizlik baş göstermişti. Buna rağmen Venedik kalyonları rüzgâr üstüne çıkarak avantaj kazanmıştı. Kaptan Diedo, Osmanlı artçı kalyonlarına saldırmak için fırsat yakalamıştı, ancak Venedik ince donanmasını Osmanlı kalyonlarından kurtarmak için tekrar güney doğu yönünde manevra yapmıştı. Venedik kalyonları bir süre sonra Osmanlı kalyonlarını kadırgalar etrafından uzaklaştırmıştı. İki taraf arasında mücadele yaklaşık bir saat daha devam

ettikten sonra Kaptanıderya İbrahim Paşa kalyonlarla Lakonya Körfezi'nden ayrılarak Çuha Adası'na geçmişti.¹³⁸

Osmanlı ve Venedik donanmaları arasında meydana gelen üçüncü savaşa Osmanlılar rüzgâr avantajı ve kalyon sayısı üstünlüğüyle başlamıştı. Venedikli kaptanlar rüzgâr altında kalan kalyonlarla yine güçlü bir saff-ı harp hattı oluşturamamıştı. Savaşın ilk safhasında Osmanlı kalyonları birden fazla düşman kalyonuna ağır hasar vermeyi başarmıştı. Ayrıca Venedik ince donanmasına saldırarak düşman hattını zayıflatmıştı. Venedik kaptanları savaşın ikinci safhasında rüzgâr avantajı yakalamıştı, fakat kadırgaları kurtarmakla uğraştıkları için Osmanlı kalyonlarına karşı saldırı düzenleyememişti. Savaşa katılan bir asilzade kaleme aldığı raporda, özellikle Venedik kalyonları rüzgâr avantajını yakaladıktan sonra mutlak bir zafer kapısının açıldığını, fakat kalyon kaptanları iyi bir saff oluşturamadığı için fırsatı kaçırdıklarını belirtmişti. Bu olay vesilesiyle Osmanlı kapudanlarının böyle durumları avantaja çevirmekte daha başarılı olduğunun da altını çizmişti.¹³⁹ Venedikli kaptanlar, komutları yerine getirmede, birbirleriyle uyumlu hareket etmede ve disiplin sağlamada sınıfta kalmıştı.¹⁴⁰

Osmanlı kalyonlarını bu savaşlarda üstün kılan diğer unsur sahip oldukları ateş gücüydü. 1686-1698 yılları arasında meydana gelen deniz muharebelerinde Osmanlı kalyonlarında Venedik kalyonlarına kıyasla daha fazla top mevcuttu. Bu sayede Osmanlı kalyonları saff-ı harp taktiğiyle saldırı veya savunma yaptığında rakiplerine daha fazla hasar vermişti. Ayrıca bordalama ve abluka tarzı mücadelelerde de ateş gücü önemli bir avantaj sağlamıştı.¹⁴¹ 1717 yılında vuku bulan mücadeleler Osmanlı kalyonlarının hâlâ bu alandaki üstünlüğünü koruduğunu göstermişti. Osmanlı kalyonlarında yer alan geniş çaplı ve uzun mesafeli toplar rakiplerinin mücadele azmini kırmıştı.¹⁴² Aynı şekilde Osmanlı kalyonlarında Venedik kalyonlarına kıyasla daha fazla sayıda levent bulunuyordu. 1717'de sadece otuz mîrî kalyonda on yedi binden fazla levent hizmet ediyorken, Venedik kalyonlarında bu sayı on dört bin kadardı. Yardımcı kuvvetlerin de katılmasıyla Osmanlılar bu farkı açmıştı.

Osmanlı ve Venedik Donanmaları Arasındaki Son Deniz Savaşı

1717 yılında meydana gelen üç deniz savaşı Osmanlı donanmasının Akdeniz'de üstün güç olduğunu bir kez daha ortaya koymuştu. Venediklilerin Korfu kuşatmasından sonra Osmanlı kalyonlarını mağlup ederek Mora'daki kayıpları telafi etme planı başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

III. Ahmed, Kaptanıderya İbrahim Paşa'yı İstanbul'a döndükten sonra Venedik donanmasına karşı kazandığı zaferler için tebrik etmiş ve sonraki yıl düzenlenecek seferin

¹³⁸ "Relatione delle Combattimento dell'Armata Veneta Navale co' la Nemica Turca dell'anno 1717", vr. 258a-260a; Ferrari, *Delle notizie storiche*, 199-201; Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 546-548; Anderson, *Naval Wars in the Levant*, 260-262.

¹³⁹ Tricaud, *Campagnes de Monsieur*, c. II, 457.

¹⁴⁰ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 549-550.

¹⁴¹ Özçelik, "Osmanlı-Venedik Çatışmaları", 362-380.

¹⁴² Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 550-551.

hazırlıklarına başlamasını emretmişti.¹⁴³ Diğer taraftan, donanma başkente ulaştıktan sonra beklenmedik kazalar meydana gelmişti. 2 Aralık 1717'de (27 Zilhicce 1129) iki kalyon Sarayburnu civarında birbirine çarpıp batmıştı. İki gün sonra Haffâf Emir Kapudân'ın kullandığı 55 zirâ (41,69 metre) ve 63 toplu kalyon yanmıştı.¹⁴⁴ 26 Mart 1718'de (23 Rebî'ülâhır 1130) Tersâne-i Âmire'de yapımı tamamlanan 53 zirâ (40,17 metre) ve 74 toplu yeni kalyon da yanmış ve alevler bir başka kalyona sıçrayınca iki kalyon daha yanarak batmıştı. Deniz savaşlarında hasar alıp kullanılmaz hale gelen iki kalyon dışında iki ay içinde İstanbul'da beş ve toplamda yedi kalyon kaybedilmişti.

Meydana gelen kazalardan sorumlu tutulan Aşçı İbrahim Paşa azledilmiş ve kapudâne kalyonu kapudanı Seyyid Süleyman Paşa kaptanıderya tayin edilmişti.¹⁴⁵ Daha önce kısa süreliğine kaptanıderya olan ve uzun yıllar kalyonlarda kapudanlık yapan Süleyman Paşa hazırlıkları tamamladıktan sonra 21 Nisan 1718'de (20 Cemâziyelevvel 1130) otuz sekiz kalyon ve yirmi kadirga ile Tersâne-i Âmire'den ayrılarak Akdeniz'e yelken açmıştı.¹⁴⁶

Venedikliler önceki yıl deniz muharebelerinde alınan mağlubiyetlerin etkisiyle donanmayı dokuz yeni kalyonla güçlendirmişti. 1718'de takip edilecek stratejiyi belirlemek için bir araya gelen kaptanların bir kısmı Avusturya ordusunun Belgrad'ı ele geçirmesini ve Osmanlıların kalyon kayıplarını fırsata çevirmek için donanmayla tekrar Çanakale Boğazı'na gidilmesini önermişti. Ancak, önceki sene yaşananları hatırlatan diğer kaptanlar ve Başkomutan Andrea Pisani, Osmanlı kalyonlarıyla tekrar savaşmanın risklerine dikkat çekmişti. Sonuçta donanmanın Venedik ve diğer adaları korumak için İyonya Denizi'nden ayrılmamasına karar verilmişti.¹⁴⁷

Venedikliler savunmada kalmayı uygun görürken, Kaptanıderya Seyyid Süleyman Paşa Mora kıyılarını düşmandan korumakla vazifelendirilmişti.¹⁴⁸ Fevkalade Kaptan Marcantonio Diedo'nun kumandasında 21 Mayıs 1718'de Venedik'ten ayrılan kalyonlar, Osmanlı donanmasının ortaya çıkmaması üzerine haziran ayında Zante'den Matapan Burnu'na doğru yönelmişti. Temmuz ayının başlarında Venedik donanmasına iki yeni kalyon daha katılmıştı. Kaptan Diedo, Osmanlı donanmasının Eğriboz yakınlarında olduğunu öğrendiğinde Malea Burnu civarında beklemeyi uygun görmüştü. 10 ilâ 13 Temmuz arasında Çuha Adası ve Lakonya Körfezi'nde devriye atmayı sürdürmüş ve 14 Temmuz'da su depolamak için Marathia'ya yanaşmıştı.¹⁴⁹

Bu süreçte Venedik donanmasının Mora kıyılarına yakın seyretmesinden endişelenen Mora Seraskeri Osman Paşa merkeze yanlış ihbarlarda bulunmuştu. Venedik savaş gemilerinin bir kısmının Karadağ yakınlarındaki Ülgün ve Bar kalelerine saldırmak üzere olduğunu ve diğer kalyonların Koron önlerinde demir attığını iddia etmişti. Bunun üzerine Kaptanıderya Süleyman Paşa'ya vakit kaybetmeden Mora'ya

¹⁴³ BOA, A.DVNSMHM.d, 126/967, Evâil-i Muharrem 1130/5-14 Aralık 1717.

¹⁴⁴ *Nusretname*, 1082; *Târîh-i Râşid*, c. II, 1079.

¹⁴⁵ *Nusretname*, 1090-1091; *Târîh-i Râşid*, c. II, 1085-1086.

¹⁴⁶ *Nusretname*, 1091; *Târîh-i Râşid*, c. II, 1087.

¹⁴⁷ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 554-561, 564-565.

¹⁴⁸ BOA, A.DVNSMHM.d, 127/362, Evâil-i Cemâziyelâhır 1130/2-11 Mayıs 1718.

¹⁴⁹ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 566-567.

giderek Venedik donanmasıyla savaşıması emredilmişti.¹⁵⁰ Ancak daha sonra Osman Paşa'nın yanlış bilgi verdiği ortaya çıkmış ve kendisi bu nedenle uyarılmıştı.¹⁵¹ Süleyman Paşa'ya Venedik donanmasında iyi durumda sadece sekiz kalyonun bulunduğuyla ilgili bir istihbarat raporu paylaşıldıktan sonra geri çekilmeyerek düşmanın üzerine gitmesi buyrulmuştu.¹⁵²

Kaptanıderya Süleyman Paşa verilen emirleri dikkate alarak Kızılhisar'dan ayrılmıştı. 20 Temmuz 1718'de (21 Şa'bân 1130) iki tarafın kalyonları Paşa Adası yakınlarında karşı karşıya gelmişti. Önceki yıl olduğu gibi kalyonları kırmızı, mavi ve sarı filolara ayıran Fevkalade Kaptan Marcantonio Diedo, Osmanlı kalyonlarını fark edince batı yönünde ilerlemişti. Bu sırada güney batıdan güçlü bir rüzgâr esmeye başladığında bütün kalyonların tramola atması ve Osmanlı kalyonları karşısında saff-ı harp düzeni alması için komut vermişti. Ne var ki sadece kendi kumandasındaki öncü kalyonlar düzgün bir şekilde tramola atabilmiş ve geride kalanlar arasında düzen bozulmuştu. Kaptan Diedo diğer filolara hızlı bir şekilde kendi yanında safa girmeleri için emir göndermişti, fakat kalyonlardan sadece birkaçı safa dahil olabilmisti. Kalyonların dağınık hali Venedik safını olabildiğince genişletirken, otuz altı Osmanlı kalyonu saff-ı harp düzeninde düşmana yaklaşmıştı.

Öğlen saatlerinde kalyonlar arasında savaş başlamıştı. Geride kalanlarla aralarında önemli bir mesafe olduğu için Venedik mavi filosunda yedi öncü kalyon, Osmanlı kalyonlarının neredeyse tamamıyla mücadele etmek zorunda kalmıştı. Sayıca üstün Osmanlı kalyonları düşmanın öncü kalyonlarına arka arkaya saldırmaya başlamıştı. Venedik patrona kalyonu beş Osmanlı kalyonunun ablukası altında kalmıştı. Venedik kırmızı ve sarı filoları beş saat boyunca devam eden çatışmalara dahil olamamıştı. Büyük çaplı bir topun isabet ettiği Madonna dell'Arsenale su almaya başladığı için geri çekilmişti. Aynı şekilde yelkenleri parçalanan Grand'Alessandro da saftan ayrılmak istemiş, fakat San Gaetano ile birlikte rüzgâra kapılarak Osmanlı kalyonlarının arasına sürüklenmişti. Mavi filodaki diğer dört kalyon da ciddi hasar aldığı için Fevkalade Kaptan Diedo bir manevrayla geri çekilmek istemişti. Ancak, rüzgâr altında kalan Venedik kalyonları manevra yapmakta zorlanmış ve Kaptan Diedo'nun kullandığı kapudâne kalyonu Leon Trionfo, Osmanlı kalyonlarından atılan büyük çaplı toplara hedef olmuştu. Venedik kırmızı ve sarı filoları da Kaptan Diedo'nun komutuyla savaştan geri çekilmek için manevra yapmaya kalkışmış, ancak yine kaptanların beceriksizlikler nedeniyle büyük bir karmaşa oluşmuştu. Osmanlı kapudanları ise rüzgâr üstü avantajı yakalamalarına rağmen güneşin batmasına yakın mücadeleyi sona erdirmeyi tercih etmişti.¹⁵³

Osmanlı kalyonları savaşın ilk gününde yine düzgün bir saf oluşturmamayan rakibi karşısında ateş gücünü ve sayı üstünlüğü avantaja çevirmeyi başarmıştı. Fevkalade Kaptan Marcantonio Diedo ertesi gün kalyonlarla Matapan Burnu'na doğru seyrederek

¹⁵⁰ BOA, A.DVNSMHHM.d, 127/685, Evâsıt-ı Şa'bân 1130/10-19 Temmuz 1718.

¹⁵¹ BOA, A.DVNSMHHM.d, 127/687, Evâsıt-ı Şa'bân 1130/10-19 Temmuz 1718.

¹⁵² BOA, A.DVNSMHHM.d, 127/688, Evâsıt-ı Şa'bân 1130/10-19 Temmuz 1718.

¹⁵³ "Relazione delle Combattimento seguita l'anno 1718 co' la Veneta Armate Navale e Ottomana", *Guerre tra i Veneziani ed i Turchi*, vr. 277b-279a; Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 567-569; Ferrari, *Delle notizie storiche*, 292-293.

rüzgâr üstüne çıkmak istemiş, fakat Kaptanıderya Süleyman Paşa daha önce davranmıştı. Bunun üzerine Venedik kalyonları doğu yönünde Paşa Adası'na doğru ilerlemişti. Osmanlı kapudanları savaşa çekmek için düşman kalyonlarını takip etmişti. Osmanlı donanmasının kuzeyinde ve Lakonya Körfezi'nin içinde kalan Kaptan Diedo, mücadeleden kaçamayacağını anladığında saf oluşturmaya karar vermişti. Önceki gün su alan Madonna dell'Arsenal saflardan ayrıldığı için Venedik donanmasındaki kalyon sayısı yirmi beşe düşmüştü.

Kaptanıderya Süleyman Paşa, işaret toplarını atıp kalyonları safa sokmuş ve batı güney batıdan esen rüzgârla yelkenleri doldurarak Venedik kalyonlarına hücumla kalkmıştı. Fevkalade Kaptan Diedo, zaman kazanmak için Lakonya Körfezi'nin içine yönelmiş ve açık denizde savaşıma şansını kaybetmişti. Ayrıca Venedik kalyonları arasındaki mesafe açılmıştı. Bu durumdan yararlanan Osmanlı öncü kalyonları, tramola atmaya hazırlanan Venedik öncü kalyonlarına saldırarak savaşı başlatmıştı. Mücadelede bir saat tamamlandığında merkez safta yer alan ve gabya direği kırılan San Spiridione geri çekilmişti. Aynı şekilde San Pietro di Alcantara da gabya direği parçalandığı için saftan ayrılmıştı. Üstünlüğü ele geçiren Osmanlı kapudanları, düşman kapudâne kalyonu Trionfo'yu çevrelemiş ve sırayla borda ateşi açmıştı. Mavi filo iyi bir savunma yapmayı başarmıştı, ancak bir Osmanlı topu Idra'nın dümenini kırmıştı. Filodaki diğer kalyonlar da ciddi hasar almıştı. Osmanlı kalyonları düşmanın büyük kalyonları Trionfo ve Costanza Guerriera'yı batırmak için hamle yapmış, ancak diğer kalyonların yardıma gelmesiyle bu iki kalyon kurtulmuştu. Günün sonunda Osmanlı kapudanları mavi filoyu diğer filolardan ayıramadığı için mutlak bir zaferi elinden kaçırmıştı.¹⁵⁴

Osmanlı kalyonları 22 Temmuz (23 Şa'bân) sabahında açık denizde ve rüzgâr üstü pozisyonunu koruyarak Venedik kalyonlarından altı yedi mil uzakta konumlanmıştı. Kaptan Diedo, yelken ve direklerini kaybeden onlarca kalyonla ilgilenirken, hasarlı kapudâne kalyonu Trionfo'dan ayrılarak Corona'ya geçmek istemiş, fakat denizcilerin moralini bozmamak için bundan vazgeçmişti. Bütün kaptanları bir araya toplayarak Osmanlı kalyonlarının ilk filoya saldırması halinde saf düzenini bozma pahasına yardıma gelmelerini emretmişti. Kaptanıderya Süleyman Paşa öğleden sonra hasar gören üç dört kalyonu geride bırakarak ve güney batıdan esen rüzgârı arkasına alarak saff-ı harp düzeninde düşman üzerine harekete geçmişti. Kaptan Diedo, rüzgâr yakalama umuduyla Lakonya Körfezi'nin iyice içine çekilmişti. İkinci vakitlerinde Osmanlı kalyonları merkez safin ve sarı filonun en büyük gemisi Madonne delle Salute'ye saldırmış ve kısa sürede mavi filodaki öncü kalyonlara da top ateşi açmıştı. Düzgün bir saf oluşturamayan mavi filo düzgün top ateşinden daha fazla hasar almıştı. Corono tarafından yedeklenen Venedik kapudâne kalyonu Trionfo bir anda on Osmanlı kalyonu tarafından çevrelenmişti, fakat etkili bir bombardıman sayesinde ablukayı kırabilmişti. Osmanlı kalyonları akşam üstü tekrar şiddetli bir saldırı başlatmıştı. Trionfo'nun yelkenleri tutuşmasına rağmen diğer kalyonların yardımıyla bir kez daha kurtulmuştu. Osmanlı

¹⁵⁴ "Relazione delle Combattimento seguita l'anno 1718 co' la Veneta Armata Navale e Ottomana", vr. 279a-280a; Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 569-570; Ferrari, *Delle notizie storiche*, 294-295.

kalyonları güneş batarken savaşa son vermişti. Venedik kalyonları gece Lakonya Körfezi'nden çıkarak Akdeniz'e açılmıştı.¹⁵⁵

Osmanlılar üç gün devam eden savaşlardan üstün ayrılmasına rağmen mutlak bir galibiyet alamamıştı. Osmanlı kapudanları düşmanın öncü kalyonlarına tüm güçleriyle saldırarak ve özellikle büyük kalyonlarını batırarak zafer kazanmak istemişti.¹⁵⁶ Venedik kaynaklarına göre Venedik beş yüzden fazla levent kaybederken, Osmanlıların kayıpları bini aşmıştı. Ayrıca kapudâne kalyonuyla birlikte sekiz Osmanlı kalyonu ağır hasar almıştı.¹⁵⁷ Ancak, üç savaşta da rüzgâr, top gücü ve sayı avantajına sahip ve dağınık Venedik kalyonlarına hücum eden taraf olan Osmanlıların rakibinden daha fazla kayıp verdiği iddiası tartışmalıdır. Nitekim Venedik donanmasına karşı üstünlük kuran Osmanlılar bunu bir zafer olarak kutlamıştı. Avusturya ve Venedik ile yapılan Pasarofça Antlaşması'ndan sonra Edirne'den İstanbul'a dönen III. Ahmed, kara savaşlarında alınan mağlubiyetlerin acısını donanmanın zaferleriyle dindirmişti. 10 Ekim 1718'de (15 Zilka'de 1130) "*mansûren ve muzafferden donanma-yı hümayûnla*" İstanbul'a gelen Kaptanıderya Seyyid Süleyman Paşa, Sultan başkente ulaştıktan sonra kendisiyle görüşmüş ve bu sırada kalyonlar top atışlarıyla kutlama yapmıştı.¹⁵⁸

1714 yılında Venedik'e savaş ilanıyla başlayan, 1716 yılında Avusturya'nın savaşa dahil olmasıyla çok cepheli hale gelen ve 1718 yılında Pasarofça Antlaşması ile sona eren savaşların neticesinde Osmanlılar Mora Yarımadası'nı geri almayı başarmış, fakat Belgrad ve Tımsıvar'ı Avusturya'ya ve Bosna sınır hattındaki önemli müstahkemleri Venediklilere kaybetmişti.¹⁵⁹ Osmanlılar kara savaşlarında ağır mağlubiyetler alırken, donanma Akdeniz'de düşman karşısında üstünlük kurmuştu. Savaşların ardından Venedik ile gerçekleştirilen barış görüşmelerinde donanmanın kazanımlarının büyük kısmı resmîyet kazanmıştı. Osmanlılar, uzun tartışmaların ardından Mora Yarımadası'ndaki hakimiyetini muhatabına kabul ettirmişti, ancak Preveze, Viçe ve Vefrandos Venediklilere bırakılmıştı. Aynı şekilde Osmanlılar Çuha Adası'nı da tahliye etmeye razı olmuştu.¹⁶⁰ Buna karşılık donanma tarafından fethedilen İstendil, Suda, Benefşe ve EGINE ise Osmanlıların hakimiyetinde kalmıştı.

Sonuç

1684-1699 yılları arasında Akdeniz'deki mücadelelerde Venedik donanmasına üstünlük kuran ve Karlofça Antlaşması'ndan sonra yeni kalyonlarla güçlenen Osmanlı donanması, Osmanlı yöneticilerini Akdeniz'de Venediklilere karşı saldırgan bir politika benimsemeye teşvik etmişti. Osmanlılar, 1714'te Venedik'e savaş ilan ettikten sonra Mora'ya düzenlenen seferde donanmadan Mora kıyılarına yakın adaların ve Mora'daki kalelerin fethinde yararlanmıştı. Ayrıca Osmanlı donanması, Venedik donanmasının

¹⁵⁵ "Relatione delle Combattimento seguita l'anno 1718 co' la Veneta Armata Navale e Ottomana", vr. 280a-281b; Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 570-571.

¹⁵⁶ Ferrari, *Delle notizie storiche*, 295.

¹⁵⁷ Candiani, *I vascelli della Serenissima*, 572.

¹⁵⁸ *Nusretname*, 1096.

¹⁵⁹ Doğan, *Venedikliler ile Dahi Sulh Oluna*, 237-263.

¹⁶⁰ *Târîh-i Râşid*, c. II, 1128; Osmanlı ve Venedik temsilcileri arasındaki barış görüşmelerinin detayları için bkz. Doğan, *Venedikliler ile Dahi Sulh Oluna*, 263-295.

faaliyet alanını daraltarak fetihleri kolaylaştırmıştı. İlk yıl elde edilen zaferler, Osmanlı yöneticilerini 1716'da nihai hedefi Venedik olan ve donanmanın asli bir rol üstlendiği bir savaş planı yapmaya dahi teşvik etmişti. Avusturya'nın Osmanlılara karşı savaşa girmesiyle Venedik fethi girişimi akim kalmıştı, ancak Osmanlı donanması o sene Korfu'yu kuşatmıştı. Kuşatma sırasında Venedik donanmasının müdahale girişiminin engellenmesine ve adanın önemli bir kısmı ele geçirilmesine rağmen aynı dönemde Osmanlı ordusunun Avusturya karşısında aldığı seri mağlubiyetler donanmanın Korfu'yu terk etmeye mecbur bırakmıştı. 1717 yılında karşı saldırıya geçen Venedikliler, Osmanlı donanmasını deniz savaşında mağlup etmek istemiş, fakat meydana gelen üç savaşta da Osmanlı kalyonları rakibine üstünlük kurmuştu. Bu zaferler Osmanlıların karada yaşadıkları kayıpların acısını ve sonuçlarını hafifletirken, Mora'daki kazançları da muhafaza etmişti. Nitekim 1718 yılında Mora yakınlarında meydana gelen son deniz savaşından da üstün ayrılan Osmanlı donanması, Venediklilerin Mora'daki kaleleri ve adaları yeniden işgal etmesine imkân tanımayacağını net bir şekilde ortaya koymuştu. Donanmanın kazandığı zaferler sayesinde Kutsal İttifak Savaşları'nda olduğu gibi Macaristan ve Bosna'da yaşanan toprak kayıplarına karşılık Osmanlılar Akdeniz'deki adalarda hakimiyetini sürdürmüş ve yeni adalar fethetmeyi başarmıştı.

KAYNAKÇA

1-Osmanlı Arşiv Kaynakları

Ali Emiri, III. Ahmed (AE.SAMD.III), 12/1062, 42/4131, 77/7770, 162/15891, 179/17396

Cevdet, Bahriye (C.BH), 163/7687, 165/7797, 187/8813, 265/12253

Divan Beylikçi Kalemi Mühimme Defterleri (A.DVN.MHM.d), 949

Divan-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d), 51, 57, 120, 125, 126, 127

İbnülemin Bahriye (İE.BH), 14/1296-1297-1299, 15/1389

İbnülemin Muharrerât-ı Hususiye (İE.MHH), 1/49-54

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), 20634

Topkapı Sarayı Arşivleri Evrakı (TSMA.e), 111/14, 879/36

2-Kaynak Eserler

Anthelme de Tricaud. *Campagnes de Monsieur le prince Eugène en Hongrie, et des generaux venitiens dans la Morée, pendant les années 1716 & 1717*. Amaury, 1717.

Correspondance du Marquis de Ferriol, Ambassadeur de Louis XIV à Constantinople; avec une introduction par Émile Varenbergh. Anvers: Typographie J.E.Buschmann, 1870.

Giacomo Diedo. *Storia della Repubblica di Venezia, dalla sua fondazione sino l'anno MDCCXLVII*. Venice, 1751.

Giovanni Battista Foscolo, *Relazioni Dirette al Veneto Senato da Andrea Memmo già Bailo a Costantinopoli nel 1714 e 1715 Intorno Alla Prigione da Lui Sofferta al Topanà e Un Castello di Abido*, Venedik, Tipografia di Alvisopoli, 1840.

Girolamo Ferrari. *Delle notizie storiche della Lega tra l'Imperatore Carlo VI e la Repubblica di Venezia contra il Gran Sultano Acmet III e de' loro Fatti d'armi dall'anno 1714 sino alla pace di Passarowitz*. Venice, 1723.

Göynüklü Ahmed Efendi. *Târîh-i Göynüklü (Osmanlı Tarihi 1123-1172/1711-1759)*. Haz: Songül Çolak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

Guerre tra i Veneziani ed i Turchi, McGill University's Library of Rare Books and Manuscripts.

M. R. Arunova, F. S. Oreškova. *Tolstoy'un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu*. Çev: İbrahim Allahverdi. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2009.

Râşid Mehmed Efendi. *Târîh-i Râşid*. haz: Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

Relazione delli combattimenti seguiti tra l'armata veneta, e l'ottomana nell'acque d'Imbro, & in quelle di Santo Stratti, e Monte Santo nei giorni 12. 13. e 16. di giugno 1717. Venezia, 1717.

Relazione della Vittoria ottenuta dall'Armata Navale della serenissima Republica di Venezia Contra l'Armata Ottomana nel Canale di Corfù. Napoli: Raillard e Ricciardo, 1716.

Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa. *Nusretnâme; İnceleme-Metin (1106-1133/1695-1721)*. Haz: Mehmet Topal. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.

3-Araştırma Eserler

Anderson, Roger Charles. *Naval Wars in the Levant, 1559-1853*. Princeton: Princeton University Press, 1952.

Aydın, Meltem. "Kaptan-ı Derya Canım Hoca Mehmed Paşa," *Bilig* 77 (2016): 27-53.

Aydın, Yusuf Alperen. "18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Ege (Adalar) Denizi ve Doğu Akdeniz'e Yönelik Güvenlik Parametreleri," *Osmanlı Araştırmaları* 45 (2015): 161-184.

Aydın, Yusuf Alperen. *Sultan'ın Kalyonları: Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*. İstanbul: Küre Yayınları, 2011.

Bostan, İdris. "Kadırga'dan Kalyon'a: XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Gemi Teknolojisi'nin Değişimi". *Osmanlı Deniz Teknolojisi*, 85-120. İstanbul: Küre Yayınları, 2024.

Bostan, İdris. "Mezemorta Hüseyin Paşa ve 1701 Tarihli Bahriye Kanunnamesi". *Türk Denizcilik Tarihi*, Editörler: İdris Bostan, Salih Özbaran, 281-291. İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009).

Candiani, Guido. "A New Battle Fleet: The evolution of the Ottoman sailing navy, 1650-1718, revealed through Venetian sources", *The Mariner's Mirror* 104/1 (2018): 18-26.

- Candiani, Guido. *I vascelli della Serenissima: Guerra, politica e costruzioni navali a Venezia in età moderna, 1650-1720*. Venezia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 2009.
- Difrancesco, Mauro. "L'Ordine di Malta nella Seconda guerra di Morea attraverso i diari di viaggio del cavaliere fra' Afranio Petrucci, maggiore dei vascelli (1715-1717)," *Nuovo Antologia Militare* 4 (2023): 395-424.
- Doğan, Güner. *Venediklü ile Dahi Sulh Oluna: 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik İlişkileri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Ertaş, Mehmet Yaşar. *Sultanın Ordusu: 1715 Mora Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik*. İstanbul: Kronik, 2018.
- Hatzopoulos, Dionysios. "An Overview of Naval Strategy during the 1714-1718 War between the Ottoman Empire and the Venetian Republic," *Nuova Antologia Militare* 3 (2022): 301-340.
- Hatzopoulos, Dionysios. *La dernière guerre entre la république de Venise et l'empire ottomane (1714-1718)*. Montreal: Centre d'études helléniques, Collège Dawson, 1999.
- Hatzopoulos, Dionysios. "The Serenissima's Cretan Swansong: the Loss of Souda (September 1715)," *Nuova Antologia Militare* 5 (2024): 351-378.
- Kocić, Marija V. ve Samardžić, Nikola R. "British Sources on the Crisis of the Venetian Patriciate during the Second Morea War: The Case of Daniel IV Dolphin", *Acta Histriae* 30 (2022): 325-346.
- Özçelik, Emirhan. *Akdeniz'de Osmanlı-Venedik Çatışmaları ve Kalyon Dönemi (1670-1699)*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2024.
- Sarıkaya, Hüseyin ve Göger, Veysel, "Mora'nın Yeniden Fethine Dair Osmanlıların Hazırladıkları Fetihnâme (1715)", *Tarih Dergisi* 67/1 (2018): 101-124.
- Zucconi, Guido. "Buildign and Dismantling the Stronghold of Corfu in the Span of Three Centuries", *Cidade (in)defesa* 3 (2018): 203-219.

Makale Gönderim Tarihi: 17.04.2025

Yayına Kabul Tarihi: 26.06.2025

Araştırma Makalesi

RODOSÇUK ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE BOŞANMA SÜRECİNDEKİ KADINLARIN MEHİR HAKLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (1717-1730)

Müjgan Uyanık Başaran *

ÖZ

Aile, toplumun temeli ve çocukların yetiştirildiği yerdir. Evlilik yoluyla kurulan aile birliği kadınlara ve erkeklere belirli haklar ve sorumluluklar yükler. Bunlardan biri, kadınların evlilik yoluyla elde ettikleri bir hak olan mehirdir. Bir erkek evlendiğinde, evliliğin belirli bir aşamasında veya eşinden boşandığında belirlenen mehir miktarını ödemekle yükümlüdür. 1717-1730 yılları arasında Tekirdağ'da (Rodosçuk) ailelerin kurulması ve dağılması süreci ile bu süreçte kadınların aldıkları veya feragat ettikleri mehir miktarları hakkında Rodosçuk şer'iyeye sicillerinde bilgi bulunabilmektedir. Sicillerde yer alan boşanma davaları, hibe davaları, miras kayıtları ve bazen de mülk alışverişi mehir miktarları hakkında bilgi veren önemli kayıtlardır. Evlilik yoluyla kurulan aile birliği sürdürülemez hale geldiğinde bu birlik boşanma ile sona erer. Boşanma erkek tarafından başlatıldığında kadın genellikle mehrini alır. Ancak, boşanma kadın tarafından başlatıldığında bu durum genellikle kadınların mehirlerinden vazgeçmek zorunda kaldıkları bir alan haline gelir. Bu çalışmada, Tekirdağ'daki kadınlarının boşanma ve mehir durumları incelenerek net veriler sunulmakta ve sosyal ve ekonomik açıdan kadın çalışmaları literatürüne katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: kadın, mehir, boşanma.

AN EVALUATION ON THE MAHR RIGHTS OF WOMEN IN THE PROCESS OF DIVORCE ACCORDING TO RODOSÇUK SHARİA REGISTERS (1717-1730)

ABSTRACT

The family is the foundation of society and the place where children are raised. The family union established through marriage imposes certain rights and responsibilities on women and men. One of these is the mahr, which is a right acquired by women through marriage. When a man marries, he is obliged to pay the mahr amount determined at a certain stage of the marriage or when he divorces his wife. Between 1717-1730, it is possible to find

* Doktora Öğrencisi, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, E-posta: mujganuyanik@hotmail.com.tr. ORCID: 0000-0001-8969-9871.

information about the process of establishing and dissolving families in Tekirdağ (Rodosçuk) and the mahr amount that women received or waived during this process in the Rodosçuk sharia records. Divorce cases, grant cases, inheritance records and sometimes property transactions recorded in the registers are important records that provide information about mahr amounts. When the family union established through marriage becomes unsustainable, this union ends with divorce. When divorce is initiated by the man, the woman generally receives her mahr. However, when the divorce is initiated by the women, this situation often becomes an area where women are forced to give up their mahrs. In this study, clear data is presented by examining the divorce and mahr situations of women in Tekirdağ and the aim is to contribute to the literature on women's studies in social and economic terms.

Key Words: woman, mahr, divorce.

Giriş

Aile birliği karı kocanın birbirleri ile nikâhlanması sonucunda kurulmakta, boşanma ile ortadan kalkmaktadır. Boşama erkek tarafından yapılmakla birlikte kadın istediğinde ve erkek kadının talebini kabul ettiğinde de gerçekleşmekteydi. Kocasını boşayan kadınlar genelde mehrinden ve iddet nafakalarından vazgeçmekte bazen de çocuklarının nafaka sorumluluklarını üstlenmektedirler. Bu durumda olan kadınların ekonomik açıdan sıkıntıya girmiş olmaları muhtemeldir.

Evlenen kadının hakkı olan mehrin ödenme zamanı ve miktarında belirlenmiş bir kesinlik yoktur. Şer'iyye sicilleri mehir miktarları ve boşanma kayıtları hakkında önemli veriler sunan değerli kaynaklardır. Tekirdağ'ın toplumsal ve iktisadi gelişmelerini yansıtan Rodosçuk şer'iyye sicilleri düzenli tutulmuş olup zengin bir muhtevaya sahiptir. Bu nedenle çalışma konusu olarak boşanma ve mehir, temel kaynak olarak ise şer'iyye sicilleri seçilmiştir.

Aile birliğini sonlandıran boşanma, aslında sürdürülemez olduğu düşünülen evliliklerin oranını, boşanmayı talep eden bireyin cinsiyetini ve kadının mehir miktarını ortaya çıkartması açısından önem taşımaktadır. Çalışmanın amacı Rodosçuk şer'iyye sicillerinden hareketle 1717-1730 yılları arasında Tekirdağ'da görülen boşanma türlerini, boşanma sürecindeki kadınların mehir miktarlarını ve mehrin kadın açısından önemini ortaya çıkartmaktır. Diğer yandan bu çalışma ile Tekirdağ kadınları özelinde mehrin Osmanlı kadınlarının sosyal ve ekonomik hayatına dair ne gibi etkilerde bulunduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Mehir ve Mehrin Çeşitleri

İslam hukukuna göre kadının evlilik ile hak sahibi olduğu mehir, erkeğin nikâh nedeniyle kadına ödemekle yükümlü olduğu para veya malı ifade etmektedir.¹ Kadını evliliğe ısındırmak ve ona belirli bir iktisadi güç kazandırmak için mehir vacip kılınmıştır.

¹ Halil Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974), 210.

Nikâhtan önce mehrin verilmesi mecburi değildir. Evlilik akdi ile kazanılmış bir hak olduğu için erkek, er veya geç bu ödemeyi yapmak zorundadır.²

Geçmiş din ve kültürlerde evlenecek kadına veya ailesine farklı isimler altında belirli bir ödeme yapıldığı bilinmektedir.³ Bu nedenle mehir benzersiz değildir. Fakat alışılmamış bir hukuk olması açısından kadının sosyal statüsünü, toplumsal değerini, haklarını göstermesi yönünden değerlidir.⁴ İslam'dan önce mehir kadının satış bedelini ifade etmekteydi⁵ ve evlenecek kızın velisine ödenirdi. Kadınlar ise mehirten faydalanamazlardı.⁶ İslamiyet'in gelişi ile birlikte mehir satış bedeli olmaktan çıkmıştır.⁷ Çünkü İslamiyet mehrin tamamen kadına ait olduğunu, kesinlikle verilmesi gerektiğini ve bunda başkasının hiçbir hakkı olmadığı prensibini getirmiştir.⁸

Kur'an-ı Kerim'de Allah mehirle ilgili şöyle buyurmaktadır: *"Ve aldığınız kadınlara mehirlerini seve seve verin."*⁹ *"O halde, hangilerinden nikâh ile faydalandınız ise, farz olan mehirlerini kendilerine verin."*¹⁰ Bu ayetlerde kadının hakkı olan mehrin koca tarafından tereddüt edilmeden gönül rızasıyla ödenmesi emredilmektedir. Mehir ile ilgili diğer ayetlerde de evlilik kurumu içinde bulunan kadına mehrin ödenmesi gereken bir meblağ olduğu belirtilmektedir.¹¹ Bu meblağın "nakit" adı verilen kısmı yani genellikle yarısı nikâh sırasında, diğer kısmı taraflarca belirlenen zamanda ödenirdi.¹² Mehir ödemeleri konusunda Hz. Peygamberin uygulamaları da önem taşımaktadır. Hz. Peygamber evlenecek bir çiftin nikâhlarından önce erkeğe, kadına vereceği bir malı olup olmadığını sormuştur. Erkek herhangi bir malı olmadığını söyleyince, Hz. Peygamber küçük bir demir yüzük bile olsa kadına verilmesini istemiştir. Bu olay mehrin kadına mutlaka ödenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹³

Mehrin tam olarak ödenebilmesi için üç sebep gerekmektedir: zevci münasebet, eşlerden birinin ölümü ve halvet-i sahiha yani eşlerin kimsenin kedilerini göremeyeceği bir yerde yalnız kalmaları. Zifaf veya sahih halvet olmadığı, kadının kocasına mehrini bağışlamadığı ancak kocadan kaynaklanan bir sebeple ayrılık oluştuğunda kadına belirlenen mehrin yarısı verilir. Kadın kocasına belirlenen mehrin yarısını veya bir kısmını hibe ederse geri kalan kısmı kadının hakkı olarak kalmaktadır.¹⁴

² H. İbrahim Acar, "Mehrin İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 17 (2011): 368 ve 374.

³ Saliha Okur Gümrükçüoğlu, "İslâm Aile Hukukunda Kadının Mehir Hakkına Toplumun Bakış Açısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4 (2013): 227.

⁴ Jülide Akyüz, "Evlenme Sözleşmesinin Önemli Bir Ögesi Olan "Mehir" Hakkında Bazı Düşünceler", *Tarihi Araştırmalar Dergisi* 37 (2005): 214.

⁵ İlber Ortaylı, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları* 1 (1980): 35.

⁶ M. Âkif Aydın, "Mehir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 389.

⁷ Acar, "Mehrin İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", 375.

⁸ Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda*, 228.

⁹ Kur'an-ı Kerim Nisâ Suresi, 4.

¹⁰ Kur'an-ı Kerim, Nisâ Suresi, 24.

¹¹ Kur'an-ı Kerim, Bakara 2/237, Mâide 5/5

¹² Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda*, 240.

¹³ Gümrükçüoğlu, "İslâm Aile Hukukunda Kadının Mehir Hakkına Toplumun Bakış Açısı", 228.

¹⁴ Acar, "Mehrin İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", 382-384.

Nikâhın ayrılıkla sona ermesi veya ölüm durumunda müeccel mehrin hemen ödenmesi gerekmektedir. Eğer kadın vefat ederse vefat eden kadının mirasçıları kadının kocasından ödenmemiş mehrini isteyebilirlerdi.¹⁵ Örneğin, Tekirdağ Camii Atık Mahallesi'nden Ümmühan Hatun vefat ettiğinde yakınlarının talep edebileceği 4.000 akçe mehr-i müeccelinin kaldığı,¹⁶ Cennet Hatun Mahallesi'nde vefat eden Şerife Ayşe Hatun'un terekesinde ise 12.000 akçe mehr-i müeccelinin var olduğu görülmektedir.¹⁷ Kanaatimizce terekelerde küçümsenmeyecek oranda kalan mehirler ölenlerin yakınları için iyi bir gelir kaynağı olmuş olmalıdır.

Kadının hiç mehir alamayacağı durumlar şunlardır: zifaktan önce meydana gelen fesih, zifaktan önce veya sonra mehrin tamamından kocanın ibra edilmesi, kadının mehrine karşılık olarak kocasından muhâlaa ile boşanması, kadının mehrin tamamını kocasına hibe etmesi, velinin itirazı ile hâkimin evliliğe son vermesi. Ayrıca fasit nikâh nedeniyle hâkim eşleri ayırdığında eğer zifaf gerçekleşmemişse kadın mehir alamaz.¹⁸

Kadına verilen değeri göstermesi, boşamayı zorlaştırması ve dul kalma durumunda kadına ekonomik güvence olması mehrin gerekçeleridir. Evlenen her erkeğin karısına mehir adı altında bir ödeme yapması gerekmektedir.¹⁹ Mehrin belirlenmesinde kadın söz sahibidir ancak evlenecek kadının sosyal statüsü, yaşı, güzelliği ve bekâreti mehrini etkilemektedir.²⁰ Osmanlı uygulamasında mehir için bir sınırlama olmamakla birlikte mehirde alt sınırı Hanefiler on dirhem gümüş, Mâlikiler üç dirhem gümüş olarak belirlemiştir. Üst sınır ise belirlenmemiştir. Ancak yeniçerilerin evlenecekleri kadına bakire ise bin, daha önce evlenmiş ise altı yüz akçeden fazla mehir verilmeyeceğine dair bir üst sınır getirilmek istenmiştir.²¹ Fakat bölgeler arası coğrafi, kültürel ve iktisadi farklılıklar nedeniyle mehre bir üst sınır ve tek bir ölçü konulamamıştır.²² Asıl belirleyici olan kişilerin karşılıklı anlaşmaları ile belirledikleri sınırdır.²³ Kadının fiziki, kültürel ve mali durumuna göre verilecek mehir aslında kısmen bellidir. Çünkü daha önce yapılan nikâhlarda kadınların mehirleri örnek gösterilmek yoluyla miktarlar belirlendiği için zamanla ortalama bir bedel adet haline gelmektedir.²⁴ Kocanın mehrini nakit olarak ödeme mecburiyeti yoktur. Nakit olarak ödenmediği durumda değeri belirlenebilen mal veya mülk de mehir olabilir.²⁵ Eğer belirlenen mehir herhangi bir nedenle geçersiz sayılır ve

¹⁵ Hamza Aktan, "İslam Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2*, (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992), 406.

¹⁶ RŞŞ, Defter no. 1648 (1140/1727-1728), 65.

¹⁷ RŞŞ, Defter no. 1649 (1143/1730-1731), 28.

¹⁸ Acar, "Mehrin İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", 385.

¹⁹ Hayrettin Karaman, "İslâmın Getirdiği Aile Anlayışı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2* (Ankara: T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992), 391. Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda*, 231-232.

²⁰ Saadet Maydaer, "Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2* (2006): 2.

²¹ M. Âkif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 90-91. Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda*, s. 216. Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Külliyyatı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986), 163. Judith E. Tucker, *İslâm Hukukunda Kadın, Aile ve Toplumsal Cinsiyet*, çev. Zeynep Esra Koca (İstanbul: Açılım Kitap, 2015), 84.

²² Acar, "Mehrin İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", 377.

²³ Hadi Sağlam, "İslâm Hukukunda Mehir Evlilik Sigortası mıdır?", *Universal Journal of Theology* (2016): 8.

²⁴ Savaş, "Fetva ve Şer'îye", 519.

²⁵ Colin Imber, "Kadınlar, Evlilik ve Mülkiyet: Yenişehirli Abdullah'ın Behcetü'l-Fetâvâ'sında Mehr", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 95.

zifaktan önce bir ayrılık meydana gelirse kadına mut'a yani üç parça elbise vermek gerekmektedir.²⁶

Mehir, nikâh sırasında tespit edilip edilememe durumuna göre mehr-i müsamma ve mehr-i misil olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.²⁷ Nikâh sırasında tarafların kendi belirledikleri mehre "mehr-i müsamma" adı verilmektedir. Mehr-i müsammanın peşin ödenen kısmına "mehr-i muaccel", ileride ödenmesi karar verilen kısmına ise "mehr-i müeccel" denilmektedir.²⁸ Mehr-i müeccel kocanın ölümü durumunda terekenin taksiminde kadına ödenmekte veya boşanma gerçekleştiğinde gündeme gelmektedir. Yani ileride ödenmesi kararlaştırılan mehir ölüm veya boşanma ile muaccel hale dönüşmektedir.²⁹

Konuyla ilgili olarak Rodosçuk kadı sicillerinde görüldüğü üzere Elhâc İsa Mahallesi'nden Fatma Hatun 105 kuruş mehr-i müeccel müsemma üzerine evlenmişti, eşi ölünce alacaklı olduğu mehrini terekeden talep etmiştir. Konuya dair şahitlerin onayı ve mehir konusunda kocanın hayatta iken zimmetinin ibra edilmediğinin doğrulanması sonucunda Fatma Hatun'a ödeme yapılmıştır.³⁰ Hatice Hatun'un ise mehr-i muaccel müsemma olarak bir cariye ve 60 kuruş kıymetinde bir çift altın bileziği vardır.³¹

Mehir miktarı bireylerin iktisadi durumlarına ışık tutması açısından önemlidir. Bu örneklerle genellikle terekeler ve boşanma davalarında rastlanmaktadır. Mesela, Nebizade Mahallesi'nde yaşayan Fatma Hatun öldüğünde terekesinde 24.000 akçe mehr-i müecceli tespit edilmiştir. Terekesinin toplam değeri 180.643 akçedir. Aynı mahallede yaşayan Rukiye Hatun'un ise terekesinde 24.000 akçe mehr-i muacceli ve 12.000 akçe mehr-i müecceli vardır. Terekesinin toplamı ise 193.635 akçedir.³² Terekelerin ve mehirlerin yüksek değerde oluşu Nebizade Mahallesi'nde varlıklı kadınların yaşadığını akla getirmektedir.

Mehir kadının mülk edinmesine imkân tanıyan önemli bir fon işlevi görmektedir. Bu konuya örnek teşkil eden Ümmühan Hatun kocasından 50 kuruşa ev satın almıştır. Evin satış bedelinin 25 kuruşunu mehr-i müecceli ile 25 kuruşunu kocasına verdiği borç ile karşılamıştır.³³ Bir başka örnekte Emetullah Hatun, eşi Mehmet Ağa'dan 7.500 akçe değerinde ev ve 4.800 akçeye çeşitli eşyalar satın almıştır. Yapılan alışveriş 12.000 akçe mehr-i müeccel karşılık olarak gerçekleşmiştir.³⁴ Fatma Hatun ise mehr-i müecceline takas olarak eşinden dükkân satın almıştır.³⁵ Dava kayıtlarında görüldüğü üzere kadınlar mehirleri sayesinde mülk sahibi olabilmektedir.

²⁶ Acar, "Mehrin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", 381.

²⁷ Acar, "Mehrin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", 379.

²⁸ Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda*, 217-219.

²⁹ Sağlam, "İslam Hukukunda Mehir", 7.

³⁰ RŞŞ, Defter no. 1646 (1135/1722-1723), 46.

³¹ RŞŞ, Defter no. 1645 (1133/1720-1721), 55.

³² RŞŞ, Defter no. 1646 (1135/1722-1723), 31-71.

³³ RŞŞ, Defter no. 1644 (1131/1718-1719), 84.

³⁴ RŞŞ, Defter no. 1648 (1140/1727-1728), 57.

³⁵ RŞŞ, Defter no. 1648 (1140/1727-1728), 110.

Kadına menkul ve gayrimenkul mallar ile altın ve gümüş gibi ziynet eşyaları³⁶ yani alınıp satılabilen ve kendisinden faydalanılması uygun olan her şey mehir olarak verilebilir.³⁷ Örneğin, Emine Hatun'un mehr-i muacceli olan bir Arap cariyesi ve 100 Mısri eşref altından oluşan mehr-i müecceli vardır.³⁸ Muhâlaa ile kocasından boşanan Rabia Hatun ise 4.000 akçe mehr-i müeccel ve beledî bir döşek, bir yorgan, dört yastık, iki minder, bir hatâyî fistan, bir hatâyî entariden oluşan mehr-i muaccele sahip olmuştur.³⁹

Mehr-i müeccelin verildiğine dair zevcenin onayı mahkemede kayıt altına alınmalıdır.⁴⁰ Bu kayıtların titizlikle tutuluyor olması Osman Devleti'nin aile kurumuna gösterdiği hassasiyeti ifade etmektedir. Mehr-i muaccel kadın açısından oldukça önemlidir. Çünkü peşin olarak ödenmekte ve kadının çeyizini hazırlamasına yardımcı olmaktadır. Boşanma ya da ölüm halinde ödenen mehr-i müeccelin ise dul kalan kadının bir açıdan sigortası olduğu söylenebilir.⁴¹ Örneğin, Emetullah Hatun'un 20 kuruş mehr-i müecceli yanında çeşitli ev eşyalarından oluşan mehr-i muacceli vardır.⁴² Ayşe Hatun 2.000 akçe mehr-i müeccel ve çeşitli kıyafetlerden oluşan mehr-i muaccele sahip olmuştur.⁴³ Kocasını ölen Ayşe Hatun ise terekeden 20.000 akçe mehr-i müeccel alacağı olduğunu şahitler ile ispat etmiştir.⁴⁴ Görüldüğü üzere mehr-i müeccel genelde para, mehr-i muaccel ise çeşitli eşyalardan oluşmaktadır. Denilebilir ki, muaccel mehir genellikle kadınların çeşitli eşya ihtiyaçlarını karşılamalarını sağlamış müeccel mehir ise ölüm ve boşanma karşısında kadına iktisadi bir güvence olmuştur.

Kadına ödenecek mehrin miktarı ve ödeme şekli genellikle nikâh sırasında taraflarca belirlenir. Kayıt altına alınan nikâh belgelerinde de bu miktar yer almaktadır.⁴⁵ Ancak mehrin miktarı belirlenmediği veya şüpheye düşüldüğü durumda kadın için benzer durumlara veya akranına bakılarak miktar belirlenirdi. Buna "mehr-i misil denilmektedir."⁴⁶ Kadının yaşı, güzelliği, ekonomik durumu, ahlakı, bekâreti, kısırlık veya doğurganlığı mehr-i misilin belirlenmesinde rol oynardı.⁴⁷ Bu nitelikler değiştikçe mehr-i misilin miktarı da değişmektedir. Mehr-i misil üzerinde anlaşmazlığa düşüldüğünde eşlerden kanıt olanın sözü geçerli olmaktadır. Kanıt olmadığında ise erkeğin yemin etmesi istenmektedir. Eğer erkek yemin etmezse kadının iddia ettiği mehir geçerli olmaktadır.⁴⁸ Nikâh esnasında hiç mehirden söz edilmese dahi kadın evlendikten sonra mehr-i misili talep edebilmektedir.⁴⁹ Bu talep mehir belirlenmeden yapılan evliliklerin

³⁶ Acar, "Mehrin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", 385.

³⁷ Sağlam, "İslam Hukukunda Mehir Evlilik Sigortası Mıdır?", 3.

³⁸ RŞŞ, Defter no. 1645 (1133/1720-1721), 93.

³⁹ RŞŞ, Defter no. 1644 (1131/1718-1719), 79.

⁴⁰ İlber Ortaylı, "Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2*, (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992), 459.

⁴¹ Saim Savaş, "Fetva ve Şer'iye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılımı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2* (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992), 519.

⁴² RŞŞ, Defter no. 1645 (1133/1720-1721), 59.

⁴³ RŞŞ, Defter no. 1645 (1133/1720-1721), 79.

⁴⁴ RŞŞ, Defter no. 1646 (1722-1723), 81.

⁴⁵ Aydın, "Mehir", 389.

⁴⁶ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile* (İstanbul: Kronik Kitap, 2022), 92.

⁴⁷ Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda*, 223.

⁴⁸ Acar, "Mehrin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", 381.

⁴⁹ Aktan, "İslam Aile Hukuku", 406.

geçersiz olmadığını göstermektedir.⁵⁰ Hanefi, Şafii ve Hanbeli mezhepleri mehr-i misil'in belirlenmesinde kadının baba tarafından olan akrabalarını esas alırlar.⁵¹

Rodosçuk şer'iyye sicilleri üzerinde yaptığımız araştırmalar neticesinde 1717-1730 yılları arasında Tekirdağ'da en düşük mehir miktarı Osman bin Mahmut'un terekesinde yer almaktadır. İki eşi olduğu anlaşılan Osman'ın eşlerinden Fatma'ya olan mehr-i müeccel borcu 1 kuruştur.⁵² En yüksek mehir miktarına ise Yani Veledi Kiryanu isimli Hristiyan'ın terekesinde rastlıyoruz. Yani'nin eşi Elkandere Binti Tanos'a vermekle yükümlü olduğu mehir miktarı 60.000 akçedir.⁵³

Mehrin kadının tasarrufunda olması onun boşanmasını kolaylaştırdığı gibi⁵⁴ kadın alacağı mehrini bağışlamadığı sürece ödenmesi gerekmektedir.⁵⁵ Örneğin, Canpaşazade Mahallesi'nden Ayşe Hatun öldüğünde annesi Fatma Hatun mehir konusunda damadından davacı olmuştur. Fatma, kızının hastalıktan öleceği sırada mehrini eşine hibe ettiğini ancak bu hibenin şer'an geçerli olmadığını bu nedenle mehrin mirasçılar arasında paylaşıldığını ifade etmiştir.⁵⁶ Bu durum ölüm hastalığı sırasında yapılan vasiyetin geçerli olmadığını göstermektedir. Fatma Hatun mehrin hangi koşullarda hibe edildiğine dair bilinçli olmalı ki mehrin vârislere kalmasında etkin rol oynamıştır. Eğer bu bilinçten yoksun olsaydı kızının mehri yalnızca damadına kalmış olabilirdi.

Kocanın ölümü sonrası kadının mehrini vârislere bağışlaması mümkündür. Mesela Neslihan Hatun kocasının ölümü sonrası terekede yer alan 7.000 akçe mehr-i müeccelini oğluna bırakmıştır.⁵⁷ Canpaşazade Mahallesi'nden Şerife Hatun ise 75 kuruş olan mehr-i müeccelini Elhâc Mehmet'e hibe etmiştir.⁵⁸ Mehri alan Mehmet'in Şerife Hatun'un eşi olduğuna dair bir ifadeye rastlanmamıştır. Bu durum Mehmet'in vâris olabileceğini akla getirmektedir.

Osmanlı Devleti'nde kadının hukukî statüsünü belirlemede etkili olan evlenme, boşanma, miras, mülkiyet, şahitlik gibi alanlarda büyük oranda İslâm hukuku kuralları geçerli olmuştur.⁵⁹ Zimmiler ise evlilik, boşanma, mehir, nafaka gibi konularda kendi dini kurallarına tabidirler. Ancak isterlerse davalarının Osmanlı mahkemelerinde görülmesini talep edebilirlerdi. Kendi dinlerine göre eşlerinden boşanamayan ve miras konusunda sorun yaşayan gayrimüslimler şer'i mahkemeye müracaat edebilmişlerdir.⁶⁰

Rodosçuk şer'iyye sicillerinde gayrimüslimleri içeren çeşitli dava örneklerini görmek mümkündür. Bu davalar arasında mehir de yer almaktadır. Örneğin, Dudu Hatun

⁵⁰ Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, 152.

⁵¹ Acar, "Mehrin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", 380.

⁵² RŞŞ, Defter no. 1649 (1143/1730-1731), 45.

⁵³ RŞŞ, Defter no. 1648 (1140/1727-1728), 52.

⁵⁴ Mualla Kavuncu, "Osmanlılarda Aile ve Kadın", *Dini Araştırmalar* 4 (1999): 148.

⁵⁵ Hayrettin Karaman, "İslâmın Getirdiği Aile", 391.

⁵⁶ RŞŞ, Defter no. 1646 (1135/1722-1723), 90.

⁵⁷ RŞŞ, Defter no. 1646 (1135/1722-1723), 26.

⁵⁸ RŞŞ, Defter no. 1647 (1136/1723-1724), 21.

⁵⁹ Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Kadınların Mülkiyet Hakları ve Karşılaştıkları Hukuki Sorunlar", *TBB Dergisi* özel sayı (2017): 328.

⁶⁰ Belkıs Konan, "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme", *AÜHFD* 1 (2015): 175-177.

Mahallesi'nden Pedros adlı Ermeni ölmeden önce bağını eşi Nori'ye mehr-i müecceline takas olarak vermiştir. Ölümü sonrası bağın terekeden olduğunu iddia eden mirasçılara karşı mahkeme Nori'den delil istemiş, şahitlerin ifadeleri ile Nori bağın kendi hakkı olduğunu ispatlamıştır.⁶¹ Görüldüğü üzere gayrimüslimler de tıpkı Müslümanlar gibi iddialarını ispat edebilmek için şahit göstermek zorunda kalmışlardır.

Heraşi isimli Hristiyan kadın ise 2.000 akçe mehr-i müecceline karşılık olarak eşinden bağ satın almıştır. Heraşi'nin ölümü sonrası bağın çocuklarına miras kaldığı anlaşılmaktadır.⁶² Eleni Binti Mihal da 15 kuruş mehr-i müecceline karşılık olarak eşinden bağ satın almıştır.⁶³ Dava örnekleri bazı gayrimüslim kadınların mehirleri sayesinde mülk sahibi olduklarını ve mehir konusunda kadı mahkemelerini çekinmeden kullandıklarını göstermektedir.

Yukarıda yer alan çeşitli örneklerde görüldüğü üzere Tekirdağ kadınları mehir konusunda bilinçli görünmektedirler. Kadınlar eşleri vefat ettiğinde hakları olan mehirlerini terekeden almışlar ve istedikleri zaman mehirlerini eşlerine hibe etmişlerdir. Ayrıca mehrine takas olarak eşinden mülk alan kadınlar, ölen eşinden alacağı olan mehrini ve terekeyi oğluna bırakan kadınlar da sicil kayıtlarında mevcuttur. Farklı zamanlarda, farklı mekânlarda, farklı kişiler tarafından Tekirdağ/Rodosçuk mahkemesine taşınan mehir miktarları kadınların mehirden istedikleri gibi faydalandıklarını ve tasarrufunun kesinlikle kadınlara ait olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Mehrin Kadın Açısından Önemi

İslam hukuku açısından mehir evlenmenin kanuni sonuçlarından biri olup evlilik bağını ispatlamaktadır.⁶⁴ Mehir nikâhlı kadının malıdır. Kadın mehrini istediği gibi kullanabilir. Kocasını veya anne-babası onu, mehri ile çeyiz yapmaya zorlayamaz. İslam hukuku mehri kızın babası, erkek kardeşi veya vasî yakın akrabalarının kullanmalarını önleyici hükümler getirmiştir. Toplumun her kesiminde bu hükümlerin uygulanıp uygulanmadığı tartışma konusudur. Ancak İslam hukukunda mehrin evlenen kız lehine düzenlendiği açıktır.⁶⁵ Bu düzenleme ile şüphesiz kadın evlilik hayatında ekonomik bir güvenceye kavuşmuştur.

Mehir aile birliğinin sürekliliği açısından önem arz etmekte olup⁶⁶ kadınların haklarının korunması, evliliğin mutlu bir şekilde devam etmesi ve kötü niyetli erkeklerin fırsat bulmalarını engelleme amaçlarını taşımaktadır.⁶⁷ Ayrıca kadının çıkarlarının korunduğu bir kurumdur. Mehir uygulaması sayesinde erkek karısı için harcama yapmaya alışmakta ve boşama konusunda daha dikkatli davranmaktadır. Kadın ise istediği gibi kullanabileceği belirli bir miktar paraya sahip olmaktadır.⁶⁸ Mehir çok eşli evlilikleri

⁶¹ RŞŞ, Defter no. 1649 (1143/1730-1731), 67.

⁶² RŞŞ, Defter no. 1646 (1135/1722-1723), 12.

⁶³ RŞŞ, Defter no. 1646 (1135/1722-1723), 22.

⁶⁴ Halil Cin, "İslam Hukukunda Mehr", *AÜHFD* 1 (1972): 223.

⁶⁵ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 92.

⁶⁶ Sağlam, "İslam Hukukunda Mehr", 6.

⁶⁷ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2021), 446.

⁶⁸ Acar, "Mehrin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", 370.

sınırlandıran bir yaptırım olarak da düşünölebilir.⁶⁹ Zira 1717-1730 yılları arasında Tekirdağ'da yalnızca 6 erkek çok eşle evliliğı tercih etmiştir.⁷⁰ Nikâh yapılan her kadına mehir ödeme zorunluluğı bu miktarın düşük olma nedenlerinden biri olsa gerektir.

Ölüm sonucunda evlilik birliğı sona ermektedir. Kadın hakkı olan ve henüz almadığı mehri kocasının ölümü sonrası terekeden isteyebilirdi. Bu durumda mehir kadın için bir teminatıdır.⁷¹ Çünkü evlilik sürecinde mehrin ödenmemesi kocanın ölümü sonrası terekeden karısına verilmesini zorunlu kılmaktadır. Buna bir örnek olarak, Elhâc İsa Mahallesi'nden Süleyman bin Abdullah ölünce techiz ve tekfin masraflarından sonra kalan bakiyeden eşi Kerime Hatun'a mehir-i müeccelinin teslim edildiğı görölmektedir.⁷² Nebizade Mahallesi'nden Fatma Hatun kocası öldüğünde terekeden 200 kuruş mehir-i müeccelini ve 150 kuruş değerinde bir cariyeden oluşın mehir-i muaccelini talep etmiştir. Vârislerin bu durumu inkâr etmemeleri ile Fatma Hatun herhangi bir şahit göstermeden hakkı olan mehrini almıştır.⁷³ Kocası ölen Ümmühan Hatun da terekeden olan 12.000 akçe mehir-i müeccelini almıştır.⁷⁴ Mehrin daha önce ödenmiş olma olasılığına karşılık herhangi bir ispat gerektirmeyen bu davalar vârisler arasında mehir konusunda sorun yaşanmadığının da göstergesidir.

Oysa bazı miras davalarında mehirler ispat edebildikleri sürece kadınlara ödenmiştir. Kocanın ölümü sonrası mehrin ödenmemesi kadının terekeden talep etmesine ve iddiasını doğrulamak için şahitler göstermesine neden olmuştur. Örneğın, Elhâc İsa Mahallesi'nden Süleyman Bin Abdullah ölünce karısı Kerime Hatun henüz almadığı 1.247 akçe mehir-i müeccelin terekeden ödenmesini istemiştir. Bu isteğın vârislerce kabul edilmemesi Kerime Hatun'un mahkemeye şahitler sunmasına sebep olmuştur. Şahitlerin durumu doğrulaması ile Kerime Hatun mehrini almıştır.⁷⁵ Yunus Bey Mahallesi'nden Elhâc Mustafa ölünce karısı Emine Hatun, 2.570 akçe değerinde 40 eşref altın mehir-i müeccel üzerine evlendiğini iddia ederek terekeden talep etmiştir. Emine Hatun'dan iddiasını ispatlayacak şahitler göstermesi istenmiş mahkemede yer alan şahitler söylenenleri doğrulamıştır. Böylece mehrin hak edildiğı ve henüz alınmadığı kanıtlanmıştır.⁷⁶ Görüldüğü üzere kocanın ölümü sonrası dava konusu olan mehir ispat edilmesi koşulu ile kadının hakkı olmaktadır.

Erkeğın karısını kolayca boşamasına engel ve kocanın karısını boşaması durumunda kadının hayatını sürdürebilmesi için ekonomik bir destek niteliğında olan mehir bu yönleri ile kadınlar için pozitif ayrımcılık yapma unsuru olarak da değerlendirilebilir.⁷⁷ Mehir aile birliğı ve kadının güvencesi niteliğindedir. Ancak yukarıda belirtildiğı üzere boşanma isteğı kadın tarafından olursa kadın genelde mehrinden vazgeçmek durumunda

⁶⁹ Sağlam, "İslam Hukukunda Mehir", 7.

⁷⁰ RŞŞ, Defter no. 1643 (1130/1717-1718), 9. RŞŞ, Defter no. 1644 (1131/1718-1719), 19. RŞŞ, Defter no. 1646 (1135/1722-1723), 35. RŞŞ, Defter no. 1647 (1136/1723-1724), 11. RŞŞ, Defter no. 1648 (1140/1727-1728), 96. RŞŞ, Defter no. 1649 (1143/1730-1731), 45.

⁷¹ Sağlam, "İslam Hukukunda Mehir", 7.

⁷² RŞŞ, Defter no. 1643 (1130/1717-1718), 69.

⁷³ RŞŞ, Defter no. 1643 (1130/1717-1718), 18.

⁷⁴ RŞŞ, Defter no. 1646 (1135/1722-1723), 94.

⁷⁵ RŞŞ, Defter no. 1643 (1130/1717-1718), 69.

⁷⁶ RŞŞ, Defter no. 1644 (1131/1718-1719), 25.

⁷⁷ Sağlam, "İslam Hukukunda Mehir", 6

kalmaktadır.⁷⁸ Kocasından boşanabilmek için mehrinden vazgeçen kadınların boşanma sonrası geçimlerini nasıl sağladıkları sicillere yansıyan bir durum değildir. Bazı kadınlara ailesinden miras kalması ya da gelir getiren bir mülke sahip olmuş olmaları olasıdır. Ancak boşanan her kadının böyle bir şansı yoktur. Geçim zorunluluğu kadınları istememiş olsalar bile yeni bir evlilik yapmak zorunda bırakmış olabilir. Kadınlardan bir kısmının baba evine dönmüş olma ihtimalleri de söz konusu olmuştur.

Mehir Miktarı (akçe-kuruş)	Kişi Sayısı
1-5 kuruş	1 kişi
10-20 kuruş	1 kişi
21-50 kuruş	4 kişi
51-100 kuruş	2 kişi
101-200 kuruş	2 kişi
10-500 akçe	7 kişi
501-1000 akçe	25 kişi
1001-2000 akçe	41 kişi
2001-3000 akçe	19 kişi
3001-4000 akçe	16 kişi
4001-5000 akçe	15 kişi

⁷⁸ Özlem Soyer Zeyrek, "17. Yüzyılın Sonları ve 18. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Kadınları'nın Hukukî Davaları: Kütahya Örneği", Uluslararası Göbeklitepe Sosyal ve Beşerî Bilimler Kongresi Tam Metin Kitabı, (5-7 Haziran 2020), Şanlıurfa 2020, 42-43.

5001-6000 akçe	38 kişi
6001-7000 akçe	2 kişi
7001-8000 akçe	7 kişi
8001-9000	3 kişi
9001-10.000akçe	7 kişi
10.001-20.000 akçe	27 kişi
20.001-30.000 akçe	2 kişi
30.001-40.000 akçe	1 kişi
60.000 akçe	1 kişi
Toplam	221 kişi

Tablo 1: 1717-1730 yılları arasında kadın ve erkek tekelerinde yer alan mehir miktarları ve sayısı

Yukarıdaki tabloda anılan yıllar arasında 221 kadının mehir aldığı görölmektedir. 501 akçe ve üzerinde mehir sahibi olan 204 kadın mevcuttur. Kadınlar mehirlerini kocalarına hibe etmemiştir. Bu nedenle evlilikleri süresince ve eşlerini kaybettiklerinde onlara iktisadi bir dayanak olmuş görönmektedir. Mehir miktarlarındaki yükseklik kadınların taleplerini ve toplumun mehre bakışını göstermesi yanında varlıklı erkeklerin çokluğuna da işaret etmektedir.

Evlilik Birliğinin Bozulması ve Mehir

Aile toplumun temel taşı ve neslin devamını sağlayan önemli bir kurumdur. Aile sayesinde toplumda güven ortamı oluşmakta ve çocuklar belirli örf ve adetlere göre yetiştirilmektedir. Ancak aile birliği çeşitli nedenlerden dolayı bazen bozulabilmekte ve eşler kurdukları birlikteliği sonlandırmaktadır. Evlilik iki şekilde sona ermektedir: Fesih ve boşanma. Fesih evliliğin kuruluş aşamasında veya devamı sırasında oluşan eksiklik sebebiyle bozulmasıdır. Boşanma ise tarafların tek taraflı irade beyanları veya anlaşmaları

ile evliliği sona erdirmesidir.⁷⁹ Fesih ile talâk arasında bazı farklar vardır. Bu farklar şunlardır: Fesih akitten doğan “helâl olmayı” ortadan kaldırırken talâkta bu durum üç kez talâk olduğunda gerçekleşmektedir. Fesih evliliğe mâni olan durumlar sebebiyle oluşur, talâk ise kocanın hakkı olup akitten sonra oluşabilmektedir. Fesih talâk sayısını eksiltmez. Talâk ise her gerçekleştiğinde sayısı azalmaktadır.⁸⁰

İslam aile hukukunda, meydana gelişleri farklı olan üç çeşit boşanma vardır: muhâlaa, talâk ve kazâi boşanma (tefrîk).⁸¹ İslam hukuku klasik kaynaklarında yer alan hâkim görüşe göre evlilik birliğini sona erdirmeye yetkisi erkeğe aittir. Ancak boşama tazminatı olarak erkeğin karısına mehrini ödemesi zorunludur.⁸² Mehir kadına, boşama erkeğe verilmiş bir haktır. Ancak erkek boşama yetkisini bazen kötüye kullanabilir.⁸³ Bu nedenle kocanın tek taraflı irade beyanı ile boşama yetkisine karşı mehri kadına belirli bir iktisadi güç kazandırmaktadır.⁸⁴ Kadınların ise boşanma haklarını kullandıkları muhâlaa, tefrik ve tevfi-i talâk vardır.⁸⁵

Kadının kocasına mal vermesi şartı ile oluşan boşanma şekline muhâlaa ya da hul' denilmektedir.⁸⁶ Karı kocanın karşılıklı anlaşmalarıyla evliliklerini sonlandırmalarını ifade eden⁸⁷ muhâlaa ya da hul' ün fıkhîdeki tanımları birbirine yakın anlamdadır. Hanefilere göre hul' kadının kabul etmesi şartıyla nikâh mülkiyetini kaldırmaktadır. Kadının kabul etmesi muhâlaanın bedel ile olacağı anlamına gelmektedir. Malikilere göre hul' bir bedel karşılığında boşamaktır. Şafilere göre bir bedel ile eşlerin ayrılığıdır. Hanbelilere göre kocanın bir bedel karşılığında hanımından ayrılmasıdır.⁸⁸

Alacaklı olduğu mehir karşılığında kocasından kendisini boşamasını isteyen kadının teklifini kocası kabul eder ve karısını boşarsa muhâlaa oluşurdu. Kocanın razı olmadığı bir hul' geçersizdir. Bu davalarda kocanın irade beyanı boşanmayı belirlemekte,⁸⁹ çeşitli nedenlerden ötürü katlanılmaz olan evliliğine muhâlaa ile son veren kadın ise kocasından talâkı satın almaktadır.⁹⁰ Muhâlaanın sahih olması için, hul'u yapan kocanın boşama ehliyetine sahip olması kadının ise boşanmaya elverişli olması gerekir.⁹¹

İslam alimlerine göre, hul'a başvurabilmek için eşlerin haklı bir sebebi olmalıdır. Bu başvurunun yasal sebebi eşler arasındaki geçimsizlik ve uyumsuzluktur.⁹² Muhâlaa boşanmaların sebebi sicillerde şiddetli geçimsizlik olarak yer almaktadır. Bu durum

⁷⁹ Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 105-106.

⁸⁰ Zuhaylî, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi* 9, (İstanbul: Bilimevi Basın Yayın, 2015), 275-276.

⁸¹ M. Âkif Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 217-218.

⁸² Sağlam, “İslam Hukukunda Mehir”, 6.

⁸³ Sağlam, “İslam Hukukunda Mehir”, 6.

⁸⁴ Acar, “Mehrin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, 368.

⁸⁵ Sağlam, “İslam Hukukunda Mehir”, 6.

⁸⁶ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 454.

⁸⁷ Fahrettin Atar, “Muhâlaa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 399.

⁸⁸ Zuhaylî, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi* 9, 379-380.

⁸⁹ Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, 217.

⁹⁰ Ümit Ekin, “Osmanlı Toplumunda Sıkça Başvurulan Bir Boşanma Yöntemi: Muhâlaa”, *Uluslararası-Disiplinlerarası Kadın Çalışmaları Kongresi Sakarya (05-07 Mart 2009), Kongre Bildirileri III. Cilt*, Sakarya 2009, 119.

⁹¹ Akgündüz, *Mukayeseli İslam*, 209.

⁹² Atar, “Muhâlaa”, 400.

belgelere “beynlerimizde hüsn-i zindeganemiz kalmadı”⁹³ ya da “hüsn-i muaşeretimiz olmayıp”⁹⁴ şeklindeki ifadeler ile yansımıştır. Muhâlaa ile kadının oturacağı yer (süknâ hakkı) ve iddet nafakası hakkı son bulmadığı için muhâlaa sırasında koca bunlardan sorumlu olmadığını açıkça belirtmediği sürece bu konudaki yükümlülükleri devam eder.⁹⁵

Muhâlaa boşanmalarında tespit ettiğimiz en yüksek mehr-i müeccel miktarı 8.000 akçe,⁹⁶ en düşük mehr-i müeccel miktarı ise 5 kuruştur.⁹⁷ 1717-1730 yılları arasında mehrini alarak muhâlaa olan kadınlara rastlanmıştır.⁹⁸ Bu konuya örnek teşkil eden Ayşe Hatun 2.000 akçe mehr-i müeccelinden ve iddet nafakasından vazgeçmiş ancak mehr-i muacceli olan bir beledî döşek, bir beledî yastık, bir sahan, bir kapaklı tencere, bir al sandal kaftan, bir kırmızı çuka ferace ve iki kuruşunu kocasından alarak muhâlaa olmuştur.⁹⁹ Tarbendo isimli Hristiyan kadın ise 25 kuruş mehr-i müeccelinin 15 kuruşunu kendi üzerine alarak boşanmıştır.¹⁰⁰ Böylece mehrin tamamından vazgeçmeyen Tarbendo geçimine yardımcı olacak bir meblağın kendisinde kalmasını sağlamıştır. Fakat boşanan her kadının böyle bir durumu olmamıştır. Kadınların büyük bir çoğunluğu mehr-i müeccel¹⁰¹ yanında nafakalarından da vazgeçmişler bazen küçük çocuklarının¹⁰² bazen de doğacak çocuklarının¹⁰³ bakım masraflarını üstlenerek yalnızca me’net-i sükna yani ikamet edeceği yerin kendi üzerine olma koşulu ile muhâlaa olmuşlardır. Örneğin, Ayşe Hatun muhâlaa ile boşandığında iki aylık hamiledir. O, 4.000 akçe mehr-i müeccelinden ve iddet nafakasından vazgeçmesi yanında doğacak çocuğunun nafaka masrafını yedi yıl karşılama sözünü vermiştir.¹⁰⁴

Gayrimüslimler de muhâlaa ile aile birliğini sonlandırmışlardır. Örneğin, Bonti binti Evraki 15 kuruş mehr-i müeccel ve mülkü olan bir sim kuşak, bir çift altın incili küpe, bir çift sim bilezik, bir bakır ibrik, bir kıta bağ üzerine kocası Pedro ile muhâlaa olmuştur.¹⁰⁵

Rezmagop binti Esys, 10 tuğralı altından oluşan mehr-i müeccel ve iddet nafakasından vazgeçmesi yanında bir buçuk yaşında olan kızının dokuz yaşına gelene kadar olan nafakasını da üstlenerek eşinden muhâlaa ile ayrılmıştır.¹⁰⁶ Anlaşıldığı üzere Rezmagop için muhâlaa ile evliliğini bitirmek önemli bir iktisadi kayıp olmuştur. Üstelik kızının maddi sorumluluğunu belirli bir süre tek başına üstlenmiştir.

Muhâlaa boşanmalarında bedeli hul’ ifadesi de geçmektedir. Bu ifade ile kadın nelerden vazgeçtiğini açıklamaktadır. Örneğin, Fatma Hatun 6.000 akçe mehr-i müeccelinden ve iddet nafakasından vazgeçmekle birlikte mehr-i muacceli olan bir

⁹³ RŞŞ, Defter no. 1643 (1130/1717-1718), 5.

⁹⁴ RŞŞ, Defter no. 1646 (1135/1722-1723), 42-45.

⁹⁵ Akgündüz, *Mukayeseli İslam*, 210.

⁹⁶ RŞŞ, Defter no. 1645 (1133/1720-1721), 57.

⁹⁷ RŞŞ, Defter no. 1648 (1140/1727-1728), 57.

⁹⁸ RŞŞ, Defter no. 1645 (1133/1720-1721), 22-50.

⁹⁹ RŞŞ, Defter no. 1647 (1136/1723-1724), 33.

¹⁰⁰ RŞŞ, Defter no. 1645 (1133/1720-1721), 39.

¹⁰¹ RŞŞ, Defter no. 1643 (1130/1717-1718), 60. RŞŞ, Defter no. 1646 (1135/1722-1723), 16-27.

¹⁰² RŞŞ, Defter no. 1644 (1131/1718-1719), 7-76. RŞŞ, Defter no. 1645 (1133/1720-1721), 9.

¹⁰³ RŞŞ, Defter no. 1645 (1133/1720-1721), 68-70. RŞŞ, Defter no. 1647 (1136/1723-1724), 27

¹⁰⁴ RŞŞ, Defter no. 1644 (1131/1718-1719), 60.

¹⁰⁵ RŞŞ, Defter no. 1643 (1130/1717-1718), 60.

¹⁰⁶ RŞŞ, Defter no. 1645 (1133/1720-1721), 7.

ferace, iki beledî döşek, iki yorgan, bir sim ön kuşak, bir kaftanın bedeli hul' olduğunu söylemesi ile muhâlaa gerçekleşmiştir.¹⁰⁷ Zümrüd binti Agop ise asaleten mahkemede yer alarak 30 kuruş mehr-i müeccelinden vazgeçmesi yanında 3 kuruş kıymetli bir sim kuşağın bedeli hul' olmasını kabul ederek eşinden muhâlaa şeklinde boşanmayı talep etmiştir. Kocasının kabul etmesi ile muhâlaa gerçekleşmiş ve Zümrüd geçimsiz olduğunu ifade ettiği evliliğini bitirmiştir.¹⁰⁸ Mehirlere vazgeçen, çeşitli eşyaları hul' bedeli olarak veren bazen de iddet nafakasından vazgeçerek muhâlaa ile evliliğine son vermek isteyen kadınların yaptıkları bu feragatler kadın açısından yaşanan iktisadi kaybı da göstermektedir.

Kocalarını muhâlaaya razı eden kadınlar, boşanmanın erkeğe getireceği mali yükleri de hafifletiyorlardı.¹⁰⁹ Çünkü muhâlaaya razı olmayıp talâk ile karısını boşayan bir erkek, eşinin mehr-i müeccelini, iddet nafakasını ve diğer geçim masraflarını ödemek zorundaydı.¹¹⁰ Oysa muhâlaayı kabul eden erkekler genelde mali bir yükten kurtuluyorlardı. Örneğin, Saliha Hatun 4.000 akçe mehr-i müeccelinden ve iddet nafakasından feragat ederek eşi Recep Bin Mustafa'nın kabul etmesi ile muhâlaa ile boşanmıştır.¹¹¹ Saliha belki istemediği bir evlilikten, eşi Recep ise nafaka ve yüklü miktarda mehir ödemekten kurtulmuş görünmektedir.

Fatma Hatun ise 20 kuruş mehr-i müeccelinden vazgeçmesi yanında dokuz yaşındaki kızı Emine'nin nafakasını üstlenerek muhâlaa olmuştur.¹¹² Rukiye Hatun da 4.000 akçe mehr-i müeccelinden ve iddet nafakasından vazgeçmesi yanında iki yaşındaki kızı Halime'nin yedi yaşına kadar olan nafakasını kendi malından karşılayacağını söylemesi ile muhâlaa olmuştur.¹¹³ Görüldüğü üzere muhâlaa kadınlar için iktisadi bir kayıp bazen de çocuklarının nafakalarını üstlendikleri ekonomik bir fedakârlık alanıdır.

Muhâlaa boşanmalarında nafaka bazen erkekler için ödenmesi zor bir yüke dönüşebilmektedir. Örneğin, karısının muhâlaa ile boşanma isteğini kabul eden Ali bin Hasan, kızının nafakasını ödemeyi üstlenmiştir. Ancak 6 akçe nafakayı ödemeye gücü olmadığını söyleyen Ali, bu meblağın 4 akçeye indirilmesini talep etmiştir. Dava sonunda Ali'nin isteğinin kabul edildiği görülmektedir.¹¹⁴

¹⁰⁷ RŞŞ, Defter no. 1643 (1130/1717-1718), 5.

¹⁰⁸ RŞŞ, Defter no. 1645 (1133/1720-1721), 36.

¹⁰⁹ Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 120.

¹¹⁰ Savaş, "Fetva ve Şer'iye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması", 531.

¹¹¹ RŞŞ, Defter no. 1643 (1130/1717-1718), 78.

¹¹² RŞŞ, Defter no. 1643 (1130/1717-1718), 30.

¹¹³ RŞŞ, Defter no. 1643 (1130/1717-1718), 84.

¹¹⁴ RŞŞ, Defter no. 1644 (1131/1718-1719), 86.

Tarih	Dava Sayısı	Mehr-i Müeccelden Feragat Eden Kadın Sayısı	Mehr-i Müeccel ve Mehr-i Muaccelden Feragat Eden Kadın Sayısı
1717-1718	10	9	1
1718-1719	14	12	2
1720-1721	30	28	2
1722-1723	17	16	1
1723-1724	28	26	2
1727-1728	19	19	0
1730-1731	5	3	2
Toplam	123	113	10

Tablo 2: Muhalâa Boşanmalarında Mehir Durumu

Tablodan anlaşıldığına göre muhalâa boşanmalarında kadınların çoğu mehr-i müeccelinden vazgeçmişlerdir. Muaccel mehrin genelde peşin ödenmesi, müeccel mehir ödemelerinin ise ertelenerek boşanma veya ölüm sonrasına bırakılabiliyor olması tablodaki sonuçların sebebi olsa gerektir. Feragat edilen mehir kadının evliliğine son verebilmesini kolaylaştırmıştır. Muhalâa olmaya razı gelerek mehir ve nafaka ödememek zorunda kalan erkeklerin ise aslında ekonomik bir külfetten kurtuldukları söylenebilir.

Boşanma çeşitlerinden biri olan talâk kocanın tek taraflı iradesiyle hiçbir sebep göstermeden evliliği sona erdirmesi durumunu ifade eder ve meydana gelebilmesi için mahkeme kararına gerek yoktur.¹¹⁵ Neslin devamı için evliliği teşvik eden İslam dini, talâkı evliliğin sürmesi imkânsız olduğunda başvurulacak bir çözüm şekli kabul etmiştir.¹¹⁶ Talâkın ani bir öfke ve kızgınlık durumunda meydana gelmesi onaylanmamıştır. Talâk,

¹¹⁵ Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma* (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1988), 33.

¹¹⁶ H. İbrahim Acar, "Talâk", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 496.

evliliğin devam etmesi imkânsız olan durumlarda bilinçli bir şekilde kullanılmalıdır. Bunun için iddeti içine alan bir zaman tayin edilmiştir.¹¹⁷ Koca, ayırt etme gücüne sahip ve reşit ise talâk ile evliliğine son verebilirdi.¹¹⁸ Kadın da kocasından bu yetkiyi aldığı durumda boşanma için uygun sözcüklerden birini kullandığında talâk gerçekleşmiş olurdu.¹¹⁹

Talâk; ric'i talâk (dönülebilir boşanma) ve bâin talâk (ayırıcı boşanma) ve şartlı talâk olarak sınıflandırılmaktadır. Kocanın belli şartlarla boşama iradesini geri alabilmesi dönülebilir boşanma ya da ric'i talâk olarak ifade edilir. Evliliği kesin olarak sona erdirmeyen ric'i talâkta kocanın iddet süresi içinde eşine tekrar geri dönme imkânı vardır.¹²⁰

Bâin talâk ayırıcı bir boşamadır ve tarafların tekrar bir araya gelebilmesi için yeni bir nikâh gerekmektedir. Bu boşamada talâk sayısı bir veya iki olduğunda küçük ayrılık (beynûnet-i suğra) gerçekleşir ve taraflar isterse iddet süresi içinde veya bitiminde yeniden yapacakları bir nikâh ve mehir tespiti ile bir araya gelebilirler. Talâk sayısı üç olduğunda ise büyük ayrılık (beynûnet-i kübra) meydana gelir. Kocanın karısı ile yeniden evlenebilmesi için kadının önce başka bir erkekle evlenmesi sonra boşanması gerekir.¹²¹

Rodosçuk şer'iyye sicillerinde bain talâk örneklerine rastlanmaktadır. Mesela, Nebizade Mahallesi'nde yaşayan Mehmet Ağa eşi Fatma Hatun'u bâin talâk ile boşayınca 4.000 akçe mehr-i muaccele karşılık olarak çeşitli eşyalar vermiş, iddet nafakası ve meunet-i sükna için 1.000 akçe ödemek zorunda kalmıştır.¹²² Ali Beşe bâin talâk ile boşadığı eşi Fatma Hatun'a 10 kuruş mehr-i müeccel ve 3 kuruş iddet nafakası ödemiştir.¹²³ Fatma Hatun bâin talâk ile boşandığı eşi Ali'den 1.000 akçe mehr-i müeccel, iddet nafakası ve ikamet edeceği yer için 200 akçe toplamda 1.200 akçe almıştır.¹²⁴ Bâin talâk boşanmasında kadınların iktisadi açıdan kazançlı çıktığı görülmektedir. Talâk sonrası ödenen mehir ve nafaka aile birliği sona eren kadınlara yaşamlarını yeniden yoluna koyabilmeleri için ekonomik bir dayanak olmuş olmalı. Ancak bazı dava örneklerinde bâin talâk ile kocasından ayrılan kadının mehrini eşine hibe ettiği görülmektedir. Örneğin, Canpaşazade Mahallesi'nden Şerife Fatma Hatun kocasından boşama yetkisini aldığını ve kocasını bâin talâk ile boşadığını söyledikten sonra kocasına 150 kuruş mehr-i müeccelini hibe etmiştir.¹²⁵ Hibenin nedeni belirtilmemektedir. Ancak talâk ile boşama yetkisinin eşi tarafından Şerife Fatma Hatuna verildiği açıktır.

Boşanma davalarında kadının alacağı mehir tarafların sulh olması sonucu bazen çok düşük miktarlara ineilmektedir. Hoca Veli Mahallesi'nden Kezban Hatun yedi ay önce bâin talâk ile eşinden ayrılmıştır. 50. 000 akçe mehr-i müeccel ve çeşitli eşyalardan oluşan

¹¹⁷ Aktan, "İslam Aile Hukuku", 410.

¹¹⁸ Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, 40.

¹¹⁹ Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 110. Acar, "Talak", 497.

¹²⁰ Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, 54.

¹²¹ Zuhaylî, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi* 9, 341. Acar, "Talak", 499.

¹²² RŞŞ, Defter no. 1648 (1143/1730-1731), 66.

¹²³ RŞŞ, Defter no. 1647 (1136/1723-1724), 54.

¹²⁴ RŞŞ, Defter no. 1646 (1135/1722-1723), 16.

¹²⁵ RŞŞ, Defter no. 1647 (1136/1723-1724), 31.

mehr-i muaccelini talep ettiğinde arabulucuların davaya müdahil olması ile eşi Mustafa ile 10 kuruş üzerine sulh olmuştur.¹²⁶

Talâk çeşitlerinden olan şartlı talâkın oluşması için koca, karısını boşamayı bir işi yapmaya bağlamakta ve o işi yaparsa karısının boşanması gerçekleşmekteydi.¹²⁷ Boşanma gelecekte meydana gelmesi muhtemel olan bir olaya bağlanırsa şarta bağlanmış olurdu. Şartın gerçekleştiği anda ise boşanma geçerlilik kazanırdı.¹²⁸

Karakâtip Mahallesi'nde yaşayan Fatma Hatun eşinin başka diyara gittiğini ve "altmış güne varınca dönmezsem eşim benden bâin tatlik olsun" diye şart ettiğini mahkemede kayıt altına aldırıştır.¹²⁹ Bu kayıt kocanın vaat ettiği zamanda dönememe durumuna karşı kadının boşanmasına bir delil ve yeniden evlenebilmesine bir olanak oluşturması açısından önemlidir.

Mahkemede eşi İsa bin Abdullah önünde yer alan Hatice Hatun başka diyara giden eşinin "eğer 40 güne gelmezsem benden boş ol" diye şart ettiğini ve bu ifadelerin üzerinden 60 gün geçince döndüğünü söyleyip 6.000 akçe mehr-i müeccelini ve iddet nafakasını talep etmiştir. İsa, bu ifadeleri inkâr edince Hatice Hatun'dan iddiasını ispatlayacak şahitler göstermesi istenmiştir. Mahkemede yer alan şahitler Hatice Hatun'un bu konuda haklı olduğunu ifade etmişlerdir.¹³⁰ Boşanma şartının yerine gelişi aslında zamanın takipçisi olan Hatice Hatun'a mehir, iddet nafakası ve yeniden evlenebilme olanağı kazandırmıştır.

Elhâc Mehmet Mahallesi'nden Fatma Hatun mahkemede yer alarak kocasının "seni darp edersem benden bâin talâk ile boş ol" dediğini şahitler ile ispatlayınca 6.000 akçe mehr-i müeccel ve iddet nafakasını alması karara bağlanmıştır.¹³¹ Görülen şiddeti ve boşama şartını mahkemeye taşımak yaşananları ispat etmeyi zorunlu kılarken çekilmez olduğu anlaşılan evlilikten kurtulmanın da çözümü olmuştur. Bu dava kadının kadı önünde yer alarak kendisine ve mahkemeye olan güvenini göstermesi açısından değerlidir.

Talâk şeklindeki boşanmalara gayrimüslimlerde de rastlanmaktadır. Örneğin, Ehret binti Vartan kocasının "bir daha şarap içersem ve darp edersem eşim benden boş olsun" dedikten sonra şarap içmeye ve darp etmeye devam ettiğini ve talâk sayısının üç olduğunu şahitler ile kanıtlamıştır.¹³² Dava kaydından anlaşıldığı üzere Ehret yaşadıklarını kadı önünde ifade edecek kadar talâk konusunda bilinçli görünmektedir.

¹²⁶ RŞŞ, Defter no. 1647 (1136/1723-1724), 83.

¹²⁷ Gül Akyılmaz, "Osmanlı Aile Hukukunda Kadın", *Türkler Ansiklopedisi* 10 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 670.

¹²⁸ Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, 57 ve 60.

¹²⁹ RŞŞ, Defter no. 1645 (1133/1720-1721), 2.

¹³⁰ RŞŞ, Defter no. 1645 (1133/1720-1721), 31.

¹³¹ RŞŞ, Defter no. 1645 (1133/1720-1721), 61.

¹³² RŞŞ, Defter no. 1646 (1135/1722-1723), 86.

Tarih	Dava Sayısı	Mehir ve Nafaka Alan Kadınlar	Mehir ve Nafaka İçin Sulh Olan Kadınlar	Mehrini Eşine Hibe Eden Kadınlar	Mehrine Karşılık Eşya Alan Kadınlar
1717-1718	0	0	0	0	0
1718-1719	2	1	0	0	0
1720-1721	9	5	2	0	0
1722-1723	3	1	0	0	0
1723-1724	6	2	1	1	0
1727-1728	2	2	0	0	0
1730-1731	1	0	0	0	1
Toplam	23	11	3	1	1

Tablo 3: Talâk Davalarında Mehir Durumu

Yaygın bir ayrılma biçimi olmadığından olsa gerek sicillerde talâk ile boşanma oldukça düşük miktardadır. Talâk davalarının neredeyse yarısı kadınların mehir ve nafakalarını aldıklarını göstermektedir. Muhâlaa şeklindeki boşanmalarda mehir ve nafaka ödemekten kurtulan erkekler eşlerini talâk ile boşadıklarında bu ödemeleri yapmak zorunda kalmışlardır. Bu yönü ile talâk kadının lehine olan bir boşanmadır denilebilir. Talâk davalarının bir kısmında kadınlar, boşanma şartını ileri süren kocanın bu ifadelerini kanıtlama çabasındadır. Yaşadığı duruma dair şahitleri olan kadınlara mahkeme hakları olan mehir ve nafakalarını vermiştir. Rodosçuk'ta muhâlaa boşanmaları yaygın olup talak şeklindeki boşanmalar daha nadir görülmektedir.

Karakâtîp Mahallesi'nde yaşayan Emine Hatun'u kocası şiddetli geçimsizlik yaşadıkları için bâin talâk ile boşamıştır. Boşanma sonunda Emine Hatun eşi Hasan'dan

1.000 akçe mehr-i müecceli yanında iddet nafakası ve ikamet edeceği yer için 200 akçe toplamda 1.200 akçe almıştır.¹³³ Oysa Nebizade Mahallesi'nde yaşayan Kezban Hatun şiddetli geçimsizlik yaşadıkları gerekçesiyle muhâlaa ile bitirmek istediği evliliği için 4.000 akçe mehr-i müeccelinden ve iddet nafakasından vazgeçmek zorunda kalmıştır.¹³⁴

Elhâc İsa Mahallesi'nde yaşayan Hatice Hatun, 2.200 akçe mehr-i müeccel ile iddet nafakası yanında meunet-i sükna için 300 akçenin kendisinde kalması karşılığında ve iki yaşındaki oğlunun nafakasının kocası tarafından karşılanmasına razı olduktan sonra eşinden bâin talâk ile boşanmıştır.¹³⁵ Dudu Hatun Mahallesi'nde yaşayan Hatice Hatun ise muhâlaa ile eşinden boşanabilmek için 1.800 akçe mehr-i müeccelinden ve iddet nafakasından feragat etmiş ayrıca sekiz aylık oğlunun nafakasını yedi sene kendi malından karşılama sözünü de vermiştir.¹³⁶ Örneklerde görüldüğü üzere tâlak ile boşanma kadınlara genellikle iktisadi bir kazanım muhâlaa ile boşanma ise iktisadi bir kayıp yaşatmıştır.

Kadınlar boşandıkları eşinden alacakları mehrini ilerleyen bir zamanda talep ettiklerinde boşanmanın hangi türde gerçekleştiğini ispatlamak zorundadır. Böyle bir durumda ispat boşanma şeklini tayin ve mehrin ödenme durumunu ortaya koymak açısından oldukça önemlidir. Bu durum boşanmaların sıklıkla sicillere kaydedilmesinin de bir nedenidir. Örneğin, Emine Hatun altı buçuk sene önce Elhâc İbrahim'den talâk ile boşandığını iddia ederek 10 kuruş mehr-i müeccelini mahkemede talep etmiştir. Elhâc İbrahim ise boşanmanın muhâlaa ile olduğunu ve Emine Hatun'un mehir ve nafaka hakkından feragat ettiğini şahitler ile ispat etmiştir.¹³⁷ Bu feragatin kanıtlanması Elhâc İbrahim'i iktisadi açıdan rahatlatmış olmalı. Eğer kanıtlanamasa mehir ve nafakanın Emine Hatun'a teslim edilmesi gerekmekteydi. İskender Çavuş Mahallesi'nden Fatma Hatun kocası Mehmet'ten bâin talâk ile boşandığını iddia ederek 2.000 akçe mehr-i müeccel ile iddet nafakası ve me'unet-i sükna hakkını talep etmiştir. Ancak dava sonunda Fatma Hatun'un boşanmanın muhâlaa ile gerçekleştiğini itiraf ettiği görülmektedir.¹³⁸ Bu davada ispat haricinde yapılan itiraf mehrin durumunu belirlemiştir.

Diğer bir boşanma şekli olan tefrîk, hâkim kararıyla evliliğe son verilmesi anlamına gelmektedir.¹³⁹ Talâk ve muhâlaa'dan farklı olarak, tefrîk veya kazâî boşanmanın gerçekleşmesinde yalnızca tarafların iradeleri yetmez, mahkemenin de bu yönde bir karar vermesi gerekmektedir.¹⁴⁰ Bu boşanma şeklinde kadın mehr-i müeccelinden ve iddet nafakasından vazgeçmek zorunda kalmamaktadır. Dolayısıyla İslam Hukuku sınırlarında kadına boşanmada en fazla esneklik tanıyan metot tefrîktir denilebilir.¹⁴¹ Tefrîk'in gerçekleşmesi için İslam hukukunca belirlenen ve mahkemelerce kabul edilen

¹³³ RŞŞ, Defter no. 1646 (1135/1722-1723), 56.

¹³⁴ RŞŞ, Defter no. 1646 (1135/1722-1723), 49.

¹³⁵ RŞŞ, Defter no. 1648 (1140/1727-1728), 93.

¹³⁶ RŞŞ, Defter no. 1648 (1140/1727-1728), 47.

¹³⁷ RŞŞ, Defter no. 1644 (1131/1718-1719), 85.

¹³⁸ RŞŞ, Defter no. 1647 (1136/1723-1724), 67.

¹³⁹ H. İbrahim Acar, "Tefrik", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 277.

¹⁴⁰ Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 123.

¹⁴¹ Akyılmaz, "Osmanlı Aile Hukukunda Kadın", 672.

bir sebep gerekmektedir.¹⁴² İslam hukukunda tefrîk'in sebepleri şunlardır: hastalık ve kusur, nafakanın ödenmemesi, gaîblik-terk, fena muamele ve geçimsizlik.¹⁴³ İncelenen Rodosçuk şer'iyye sicillerinde tefrîk davasına rastlanmamıştır.

Mehir Miktarı (akçe kuruş)	Kişi Sayısı
1-5 kuruş	4 kişi
10-20 kuruş	33 kişi
21-50 kuruş	22 kişi
51-100 kuruş	8 kişi
10-500 akçe	1 kişi
501-1000 akçe	11 kişi
1001-2000 akçe	20 kişi
2001-3000 akçe	4 kişi
3001-4000 akçe	19 kişi
5001-6000 akçe	13 kişi
7001-8000 akçe	2 kişi
10.001-20.000 akçe	1 kişi

¹⁴² Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 123.

¹⁴³ Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, 218-219.

Toplam	138 kişi
--------	----------

Tablo 4: Boşanma Davalarındaki Mehir Miktarları

Yukarıdaki tabloda 138 kadının boşanma davalarındaki mehir miktarları görölmektedir. İstikrarsız olan evliliklerin sayısını ve bireylerin iktisadi durumlarını yansıtan bu tablo erkeklerin gelir dağılımlarının ve mesleklerinin farklı olduğuna da işaret etmektedir.

1717-1730 yılları arasında toplam 146 boşanma davasının 123'ü muhalâa, 16'sı talâk, 7'si şartlı talâk şeklinde gerçekleşmiştir. Boşanma davalarının yalnızca 138'inde mehir miktarları yer almaktadır. 8 davada ise mehirden söz edilmemektedir. Bu durum her boşanma davasında mehrin dava konusuna dâhil olmadığını göstermektedir. Diğer boşanma türlerine göre muhâlaa türü boşanmanın yüksek oluşu sadece Tekirdağ'a özđü bir durum değildir. 1718-1730 yılları arasında Galata'da boşanma davalarının %80'i muhâlaa, %19'u talâk, %1'i şartlı talâk şeklinde gerçekleşmiştir.¹⁴⁴ Aynı tarihlerde Eyüp'te muhâlaa sayısı toplamı 454 olup bu sayının yıllık ortalaması 40 olarak belirlenmiştir.¹⁴⁵ 17. Yüzyılda Balıkesir'de boşanma davalarında en çok muhâlaa türü boşanma kayıtlarına rastlanmıştır.¹⁴⁶ 17. Yüzyılın ilk yarısında Trabzon'da da boşanma oranlarında ilk sırada muhâlaa gelmektedir. Daha sonra talâk ve şartlı boşamanın olduğu tespit edilmiştir.¹⁴⁷ 18. Yüzyılda Bulgaristan, Kudüs, Nablus ve şam'daki mahkemelerde en çok kaydedilen boşanma biçimi muhâlaadır. Kahire'de de birçok kadın muhâlaa talebiyle hâkim karşısına çıkmıştır.¹⁴⁸ Göröldüğu üzere muhâlaa birçok Osmanlı şehrinde en yaygın boşanma türüdür.

Sonuç

Kadın ve erkeğin onayı ile kurulan aile birliği eşler arasında oluşan birtakım problemler nedeniyle sona erebilmektedir. Böyle bir durumda boşanma erkeğin istemesi veya kadının talep etmesi ve erkeğin bu talebi kabul etmesi ile gerçekleşmektedir. 1717-1730 yılları arasında Tekirdağ'da aile birliği talâk ve muhâlaa ile sona ermiştir. Belirtilen yıllar içerisinde gerçekleşen yirmi üç talâk davası içerisinde mehir ve nafaka alan on bir kadın vardır. Diğer talâk davalarında ise kadınların bir kısmı mehir konusunda sulh olmuş, bir kısmı mehrini eşine hibe etmiş, bir kısmı ise mehrine karşılık eşya almıştır. Talâk genellikle erkek tarafından gerçekleştirilmiştir. Talâk davalarının çoğu kocanın geçmişte verdiğu boşanma sözlerini kadının kadiya kanıtlama çabalarını içermektedir. Hukukî bilinç ve cesaretle davalarının takipçisi olan kadınların en büyük kazanımları evliliklerinin bittiğini kayıt altına almalarıdır. Bu durum yeni bir evlilik için onlara kapı aralamış, mehir

¹⁴⁴ Mustafa Akbel, "Lale Devrinde Galata Kadınları" (Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2015), 116.

¹⁴⁵ Yasemin Keskin, "Lale Devri'nde Kadınlar: Eyüp Örneği" (Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2015), 156.

¹⁴⁶ Abdulmecit Mutaş, "XVII. Yüzyılda Balıkesir'de Kadınlar" (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2002), 42.

¹⁴⁷ Aslı Özcan, "Trabzon şer'iyye Sicillerine Göre Modern Öncesi dönemde Osmanlı Kadını (XVII. Yüzyılın İlk Yarısı)" (Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2018), 117.

¹⁴⁸ Tucker, *İslam Hukukunda Kadın*, 166.

ve iddet nafakalarını kocalarından alma şansını vermiştir. Muhâlaa ile boşanma ise kadınlar tarafından istenmiştir. Tekirdağ'da yüz yirmi üç kadın muhâlaa yolu ile aile birliğini bitirmiş ve mehrinden vazgeçmiştir. Kadı önünde mahkemede asaleten veya vekâleten yer alan kadınlar şiddetli geçimsizlik yaşadıklarını söylemişler ve büyük kısmı mehirlerinden ve iddet nafakalarından vazgeçerek boşanmışlardır. Bu açıdan bakıldığında talâk ile boşanan kadınlar için mehir çoğu zaman iktisadi bir kazanım olmuştur. Muhâlaa ile boşanmak isteyen kadınlar ise mehir hakkı ve evli kalma konusunda seçim yapmak durumunda olmuştur. Şiddetli geçimsizliğe katlanmak mı? Mehir hakkından vazgeçmek mi? Muhalâa davalarının büyük bir kısmı Tekirdağ kadınlarının mehirlerinden vazgeçmek pahasına istemedikleri evliliklerini bitirdiklerini göstermektedir. Mehir kadın için iktisadi bir güvence, evliliği süresince kendini iyi hissedeceği bir dayanak, istemediği evliliğini bitirmek için önemli bir güç olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

MŞH.ŞSC.d.. Rodosçuk Şer'iyye Sicilleri

Defter no. 1643

Defter no. 1644

Defter no. 1645

Defter no. 1646

Defter no. 1647

Defter no. 1648

Defter no. 1649

Basılı Kaynaklar

Acar, H. İbrahim. "Talak", *TDVİA*, C. 39, İstanbul. 2010.

Acar, İbrahim. "Mehrin İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 17 (2011): 367-388.

Acar, H. İbrahim. "Tefrik", *TDVİA*, C. 40, İstanbul. 2011.

Akbel, Mustafa. *Lâle Devrinde Galata Kadınları*. Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2015.

- Akgündüz, Ahmet. *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986.
- Aktan, Hamza. “Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2”. İslâm Aile Hukuku, 396-433. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992.
- Akyılmaz, Gül. “Osmanlı Aile Hukukunda Kadın”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 10, Ankara. 2002.
- Akyılmaz, Gül. “Osmanlı Devleti’nde Kadınların Mülkiyet Hakları ve Karşılaştıkları Hukukî Sorunlar”, *TBB Dergisi* özel sayı, (2017): 325-364.
- Akyüz, Jülide. “Evlenme Sözleşmesinin Önemli Bir Ögesi Olan “Mehir” Hakkında Bazı Düşünceler”, *Tarihi Araştırmalar Dergisi* 37, (2005): 213-230.
- Atar, Fahrettin. “Muhâlea”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2005.
- Aydın, M. Akif. “Aile”, *TDVİA*, C. 2, İstanbul. 1989.
- Aydın, M. Âkif. “Mehir”, *TDVİA*, C. 28, Ankara. 2003.
- Aydın, M. Akif. *Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Aydın, M. Akif. *Osmanlı Devleti’nde Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Cin, Halil. “İslam Hukukunda Mehr”, *AÜHFD* 1, (1972): 199-254.
- Cin, Halil. *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
- Cin, Halil. *Eski Hukukumuzda Boşanma*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1988.
- Ekin, Ümit. “Osmanlı Toplumunda Sıkça Başvurulan Bir Boşanma Yöntemi: Muhâlaa”, *Uluslararası-Disiplinlerarası Kadın Çalışmaları Kongresi Kongre Bildirileri Cilt. III. (05-07 Mart 2009)*, Sakarya 2009. 79-96
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2021.
- Gümrükçüoğlu, Saliha Okur. “İslâm Aile Hukukunda Kadının Mehir Hakkına Toplumun Bakış Açısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4 (2013): 223-256.
- Imber, Colin. “Kadınlar, Evlilik ve Mülkiyet: Yenişehirli Abdullah’ın Behcetü’l-Fetâvâ’sında Mehr” *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*. Çevirmen: Necmiye Alpay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

- İnalcık, Halil. "Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 2, (1943): 89-96.
- Karaman, Hayrettin. "Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2". İslâmın Getirdiği Aile Anlayışı, 385-395. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992.
- Kavuncu, Mualla. "Osmanlılarda Aile ve Kadın", *Dini Araştırmalar* 4 (1999): 143-168.
- Keskin, Yasemin. *Lale Devri'nde Kadınlar: Eyüp Örneği. Doktora Tezi*, Balıkesir Üniversitesi, 2015.
- Konan, Belkis. "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme", *AÜHFD* 1, (2015): 171-193.
- Maydaer, Saadet. "Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, (2006): 30-46.
- Mutaf, Abdulmecit. *XVII. Yüzyılda Balıkesir'de Kadınlar. Doktora Tezi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2002.
- Ortaylı, İlber. "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları* 1, (1980): 33-40.
- Ortaylı, İlber. "Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2". Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf, 456-467. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: Kronik Kitap, 2022.
- Özcan, Aslı. *Trabzon Şer'iyye Sicillerine Göre Modern Öncesi Dönemde Osmanlı Kadını (XVII. Yüzyılın İlk Yarı)*. Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2018.
- Sağlam, Hadi. "İslam Hukukunda Mehir Evlilik Sigortası Mıdır?", *Universal Journal of Theology* 1, (2016): 1-19.
- Savaş, Saim. "Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2". Fetva ve Şer'îye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması, 504-547. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992.
- Tucker, Judith E. *İslam Hukukunda Kadın, Aile ve Toplumsal Cinsiyet*. Çevirmen: Zeynep Esra Koca. İstanbul: Açılım Kitap, 2015.
- Soyer Zeyrek, Özlem. "17. Yüzyılın Sonları ve 18. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Kadınları'nın Hukukî Davaları: Kütahya Örneği", *Uluslararası Göbeklitepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi Kongre Tam Metin Kitabı* (5-7 Haziran 2020), Şanlıurfa 2020, 40-55.

Yazır, Elmalılı Hamdi. *Kur'ân-ı Kerîm*. İstanbul: Ayfa Basın, 1997.

Zuhaylî, Vehbe. “Hul”, *İslâm Fıkı Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul. 2015.

Zuhaylî, Vehbe. “Talâk”, *İslâm Fıkı Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul. 2015.

Makale Gönderim Tarihi: 03.06.2025

Yayına Kabul Tarihi: 25.06.2025

Araştırma Makalesi

OSMANLI MATBUATINDA AİLEYE YÖNELİK TARTIŞMALAR (1840 -1880)

Şaban Demir *

Öz

Osmanlı modernleşme tartışmalarında matbuatın yaygınlaşmasıyla beraber toplumdaki sosyal kurumlar da bu tartışmaların öznesi haline gelmişlerdir. III. Selim (1789 -1808) ve akabinde II. Mahmut (1808 -1839) dönemlerinde ıslahatların sadece kurumları değil, aynı zamanda toplumu da kapsamaya amaçlanmıştır. Yapılan ıslahatların toplumu kapsamasıyla ıslahatların daha köklü ve kalıcı olacağı düşünülmüştür. ıslahatlar özellikle II. Mahmut döneminde Kapıkulu Ocağı'nın kaldırılmasından (1826), toplumun kılık kıyafetinin değiştirilmesine kadar bir dizi alanı kapsamıştır. Bununla birlikte 1831 yılında Takvim –i Vekayi'nin çıkarılmaya başlanması devlet ve toplum arasında yeni bir iletişim alanını ortaya çıkarmıştır. Devletle toplum arasında, devlet toplumun nazarında daha şeffaflaşmaya ve toplum kendi sorunlarına devletin müdahalesini görmeye başlamıştır. Takvim –i Vekayi'nin ardından 1850'lili yıllarla birlikte Osmanlı matbuatında, özel teşebbüse dayalı gazeteler, dergiler ve mecmualar neşredilmiştir. Toplum böylelikle kendi gündemini şekillendirmiş; örf, adet, gelenek ve göreneklerin çağa uygunluğu tartışılmıştır. Bu bağlamda aile tartışmaları, aile içindeki anne, baba, çocuk, karı –koca gibi sosyo – biyolojik roller değerlendirilmiştir. Ailenin sınırları, edinilmiş sosyal alışkanlıklar ve çağın aileye etkileri toplumsal gündemin önemli konularından olmuştur. Çalışmamızda ele alınan dönemde dönemin dergileri, mecmuaları, gazetelerindeki aile bağlamlı yazılar tartışılmıştır. Böylelikle toplumun farklı kesimlerinden insanların aileyle ilgili değerlendirmeler toplumdaki farklı görüşlerin kendi sundukları mecraların takibini yapmak mümkün olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Aile, Matbuat, Annelik, Babalık, Çocukluk.

DISCUSSIONS ON FAMILY IN THE OTTOMAN PRESS (1840 -1880)

ABSTRACT

In the context of debates about the modernisation of the Ottoman Empire, the spread of the press has brought social institutions into the public sphere. III. Selim III (1789–1808) and II. Mahmut introduced reforms that aimed to encompass society. It was thought that reforms would be more profound and lasting if they covered society as well. In particular, during the reign of II. Mahmut's reign, reforms covered a wide range of areas, from the abolition of the Kapıkulu Ocağı in 1826 to changes in people's clothing. The establishment of Takvim-i Vekayi in 1831 also created a new communication channel between the state and society. The state became more transparent, and society began to see the state intervening in its own affairs. Following Takvim-i Vekayi, specialised newspapers, magazines, and journals were published by private enterprises in the 1850s. In this way, society shaped its own agenda and discussed whether customs and traditions were suitable for the times. In this context, discussions about the family evaluated the socio-biological roles of parents, children, and spouses. The boundaries of the family, acquired social habits and the impact of the times on the family became important topics on the social agenda. In our study, we analyse articles about

* Dr. Öğr. Üyesi Şaban Demir, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, sabandemir@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1719-4991.

families from magazines, newspapers and journals from this period. This has enabled us to examine the various views on family matters held by individuals from different social backgrounds

Key Words: Family, Press, Motherhood, Fatherhood, Childhood.

Giriş

Günümüzde insanların gündelik yaşamlarında basın oldukça etkili bir kurumdur. Basının günlük hayatta henüz var olmadığı dönemlerde toplumlardaki insanların ilişkilerinde iletişim imkanları önemli ölçüde yaşadıkları alanla sınırlıydı. Basının, toplumun hayatında henüz olmadığı dönemlerde devlet toplum ilişkisinde sınırlar daha sosyal kimlikler bağlamında şekillenmişti. Basının toplumsal hayatta karşılık bulmasıyla insanlar arası ilişkilerde mesafeler azalmış, sosyal kurumlar kimlikler değişmiştir. Bu anlamda Avrupalı toplumlarındaki okuryazarlık oranı arttıkça basın toplumların bilgi ve iletişim kaynaklarından biri haline gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nde matbaayla ilgili gelişmelerin başladığı 1700'lü yıllardan itibaren okuryazarlığın toplumsallaştırılmasına yönelik ıslahatlar yapılmıştır. III. Selim dönemi (1789 -1808) ıslahatların kapıkulu ocaklarını hedef almasından dolayı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ayanların yardımıyla saltanatı ele geçiren II. Mahmut (1808 -1839) döneminde ıslahatlar toplumla devlet arasındaki ilişkiyi merkezileştirme amacı taşımıştır. II. Mahmut'un ayanlarla girişmiş olduğu mücadele, 1821 yılındaki Rum İsyanı, 1826 yılındaki Kapıkulu Ocağı'nın kaldırılması gibi adımlar merkezi otoritesinin toplumla kurduğu ilişkide yeni kurumlara ihtiyaç duyulmuştur. Muhtarlık teşkilatının 1830'lı yıllardan itibaren teşkil edilmeye başlanması yanında 1831 yılında Takvim –i Vekayi'nin devlet eliyle neşredilmesi Osmanlı matbuatının kurumsallaşması adına atılan ilk adımlardan olmuştur. 1856'lı yıllardan itibaren ise Osmanlı matbuatında yeni bir süreç başlamıştır. Devlet tekelinin dışında toplumla ilişki kuran ve toplumsal gelişmelerin takip edilebileceği mecralar açılmıştır.

1. Avrupalı Topumlarda ve Osmanlı Devleti'nde Yöneten Yönetilen İlişisinin Değişimi

Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyılı tarihçilik açısından bugünkü güncel tartışmaları etkileyen birçok değişimin yaşandığı bir dönemdir. Fakat Osmanlı Devleti'nin bu yüzyılda yaşamış olduğu değişim ve dönüşümleri sadece kendi iç dinamikleri bağlamında okumak bu dönemdeki gelişmelerin anlaşılmasını eksik bırakacaktır. Bu dönem aynı zamanda Avrupa siyasetindeki yöneten yönetilen ilişkisinde de radikal değişimler yaşanmıştır.

Kökleri, Fransız İhtilaline kadar giden süreçte özellikle Avrupalı devletlerin yönetim biçimleri imparatorluklardan ulus devletlere evrilmeye başlamıştır. Monarşiye dayalı imparatorlukların yerini meşruti monarşilere veya parlamentolara alır olmuştur. Henüz dünyanın bugünkünden hem büyük hem de küçük olduğu bir dönemdi. Çünkü, "O günlerde yaşamış en eğitimli ve bilgili kimseler, diyelim Alexander von Humboldt (1769 -1859) gibi bilim adamı ve gezgin biri bile, oturulan dünyanın ancak belli bölümlerini

biliyorlardı.” (Hobsbawm, 2019, s.15) Mesafeleri kısaltacak iletişim ve ulaşım imkanlarının çağına henüz vardı. On dokuzuncu yüzyıla doğru bu süreç sadece ülkeler arası iletişim ve ulaşım imkanlarının hızlanması değil, aynı zamanda her ülkenin kendi içinde yaşayan demografik yapıyı da keşfetme çağı olmuştur. Öncesinde devletin yöneten ve yönetilenleri arasındaki ilişki seyrek ve daha gevşek kontrol mekanizmaları üzerinden şekillenmişti. Devlet bürokrasisi ise çoğunlukla hükümdar ve çevresindeki dar bir kadrodan oluşmuştu. Yani henüz devlet ve toplum arasındaki bu yönetim örgüsü aynı siyasi yapı içinden yaşayan bir demografiyi birbirinden habersiz ve özellikle devletin müdahale alanından uzakta tutmuştur.

On dokuzuncu yüzyılla birlikte yaşanan siyasi ve toplumsal alt üst oluşlar bazı tarihçilerce bu dönemin küreselleşmenin ilk adımları olarak nitelendirilmesine yol açmıştır. Örneğin Alman Tarihçi Osterhammel

“... sık sık ve haklı olarak milliyetçiliğin ve ulus-devletlerin yüzyılı olarak tanımlanan 19. yüzyılda bile ‘küreselleşmenin ilk izlerini ararken, sınırları aşmanın eylemsel ulus aşırı, kıta aşırı, kültür aşırı –bağlamlarını ilk keşfedenler günümüzün tarihçileri olmamıştır. Genişlemiş düşünce ve eylem ufukları, daha o yüzyılda yaşayanlara bile dönemlerinin özel bir alameti olarak görünmüştür. Avrupa ve Asya’nın orta ve alt tabakalarının mensupları, bakışlarını ve umutlarını çok uzaktaki vaat edilmiş ülkelere dikmişlerdi. Milyonlarca insan, bilinmeyene yolculuk yapmaktan korkmuyordu” (Osterhammel, 2022, ss. XIX –XX)

diyerek bu değişimin çağın insanları tarafından da sezildiğine dikkat çekmiştir. Fransız tarihçi Eugen Weber ise küreselleşmenin ilk adımları olarak değerlendirilen bu dönemi uluslaştırma merkezinde okumuştur. Köylülerden Fransızlara isimli çalışmasında

“‘Vahşileri görmek için Amerika’ya gitmenize gerek yok’ diye düşünüyordu bir Parisli 1840 yılında Burgonya kırsalında dolaşırken. ‘Fenimore Cooper’ın Kızılderilileri burdalar’ diye başlamaktadır. Balzac Paysans’da (1844). Gerçekten de on dokuzuncu yüzyıl Fransa’sının geniş kesimlerinin vahşilerden iskan edildiğini düşündürtecek kadar çok sayıda kanıt bulunmaktadır Lous Chevalier bize bu etiketin yüzyıl ortalarında nasıl kent yoksullarına –classe laborriuse, classe dangereuse (çalışan sınıflar, tehlikeli sınıflar) yapıştırıldığını anlatmıştı. Aynı şey, hem daha uzun bir dönem kır yoksullarının –daha az nüfus yoğunluğuna sahip olduklarından belki daha az tehlikeli olsalar da aynı ölçüde tuhaf ve az bilinen, aynı ölçüde çalışan- bazı kesimleri için de rahatlıkla söylenebilir.”

(Weber, 2017, s.31) diyerek dikkati demografik karmaşaya çekmiştir. Devletlerin var olan demografik yapıyı merak etmelerinin ve beraberinde anlamaya çalışmalarını tetikleyen motivasyon ise imparatora sadakatten vatana ve millete sadakate geçişin adımlarının atılmaya çalışılması olmuştur. Artık yöneten ve yönetilen arasındaki mesafe azalmaya ve sıklaşmaya başlamıştır. Beraberinde ise “Edmund Burke’un “İngiliz idaresinin ‘modası geçmiş’ örgütlenmesinde karşı girdiği şiddetli savaş gibi” (Dreyfus,

2007, s.25) bir süreçle eski bürokrasinin yerini toplumu denetleyen modern bürokrasilere bıraktığı bir döneme geçilmiştir.

Dönemin yaygın yönetim biçimi olan monarşiler on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru yerini ulus devletlere bırakmaya başlamıştır. 4 Temmuz 1776'da Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin deklare edilmesi, 14 Temmuz 1789'da Paris Bastille Hapishanesi'nin basılması yeni yönetimlerin sahne çıkmasını beraberinde getirmiştir. Amerikan Bağımsızlık Deklarasyonu'nda, Fransız Yurttaş Hakları Beyannamesi'nde insanların özgür olarak doğmaları ortak tema olarak belirmiştir. Toplumlarla devletlerarasındaki ilişkilerin anayasalar /sözleşmeler üzerinden tanzim edildiği bir döneme girilmiştir. Anayasalı toplumların tarih sahnesinde görünmeye başladığı dönemde toplumların kolektif ve bireysel kimliklerin yapısı farklılaşmıştır.

Devletlerin toplumlarla kurduğu ilişkilerdeki değişimi beraberinde getiren bir dizi kurumsal ve teknolojik gelişme de bu değişim dönüşümde etkili olmuştur. Ulaşım imkanlarının artması, sağlık hizmetlerinin kamusal bir hizmete dönüşmesi, okuryazarlığın yaygınlaştırılması on dokuzuncu yüzyılın karakteristiğini belirleyen gelişmeler olmuştur. Devletlerin toplumlarla iletişiminin hızlanmasına yol açan faktörlerden biri de okuryazarlığın yaygınlaşmasına devletlerin vermiş olduğu öncelik olmuştur.

Demografinin önem kazanması özellikle kadın ve çocuk sağlığı politikalarına öncelik verilmesini sağlamıştır. Bilhassa genç ve sağlıklı nüfus yeni kurulan ulus devletler için hayati bir önem kazanmıştır. Bunun için devletler özellikle eğitimle birlikte toplumu okuryazar hale getirmeye çalışmışlardır. Toplumun okuryazar olmasında çocukların öncelikli hale gelmesi aileyi devlet politikalarında daha önemli bir konuma çekmiştir.

Toplumun okuma oranının artmasında önemli katkı sağlayan okulların sayısı arttıkça yeni nesil giderek yazılı kültüre aşına hale gelmiştir. Çocuklar okulun bir parçası olarak kabul edilmişlerdir. II. Mahmut (1808 -1839) 1824'te yayınlanan Talim –i Sıbyan Fermanı¹ okula gitmelerini zorunlu tutmuştur.

¹ “Cümleye malumdur ki, ümmet-i Muhammed'denim diyen kâffe-i ehl-i İslam'a göre ibtida şerâit-i İslâmiye'yi ve akaid-i diniyesini öğrenip bilmek badehû iktisâb-ı maişet (geçimlik kazanç) için kanğî (hangi) dirliğe sülûk (mesleğe girmek) edecek ise etmek. Velhasıl her bir şeyden evvel zaruriyyat-ı diniyeyi öğrenmekliği umur-i dünyeviyeenin cümlesine takdim eylemek lâzım iken; bir zamandan beri ekseri nâs (insanlar) analarının ve babalarının seyyiesi (günahı) olarak kendileri kaldıkları misillû, evladlarının cahil kalmasını düşünmeyerek ve Rezzak-ı âlem olan Hak Sübhanehu ve Teâlâ Hazretlerine adem-i tevekkül ile hemen akça (para) kazanmak daiyesine (hırs) düşerek, çocukları beş altı yaşına vardığı gibi mektepten alıp ehl-i hiref (sanatkâr) yanına şakirtliğe (çırak) verdiklerinden, o makule (tür) sabîler küçükten cehaletle büyüyüp sonra dahi okuyup öğrenmeye heves etmediklerine binaen, vizr-u veballeri (günah) analarının ve babalarının boynuna olup yevmi kıyamette bir taraftan bunlar, giriftar-ı mesuliyet ve bir taraftan kendileri, duçar-ı hızy-u nedâmet (utanç ve pişmanlık) olacaklarından başka, maaz Allah'ü Teâlâ zamâne-i cehâlet istiâbiyla (zamanın cehaletine tutularak) ekser halk diyanetten bî haber olduklarından, bu keyfiyet nusretsizliğe (yardımın kesilmesine) sebeb-i müstakil olup, 'asemenallahu Teâlâ (Allah korusun) böyle giderse min kibeli'r-Rahman, (Rahman tarafından) terbiye-i şedîdeyi müstelzim olacağı (şiddetli bir terbiyeyi gerektireceği), erbab-ı basirete zâhir ve hüveydâ (apaçık) olmaktan nâşi (dolayı), ibâd-ı Müslimini o misillû dünya ve ahiret ukûbatından (ceza) tahlis (kurtarmak) ve sıyanet (koruma) lazım gelmekle, imdi emr-i dinde şerm-u istihya (utanç ve haya) câiz olmadığına binaen, şimdiye kadar cahil kalmış olan genç ve ihtiyar bilcümle ümmet-i Muhammed, cahilliğin dâirende (dünya ve ahiret) vahametini düşünüp ve bu bapta birbirinden utanmayarak, hemen Hak'tan utanıp kendileri bulundukları kâr-ı kisb (kazanç) ve sanat ve hizmetleri arasında bilmedikleri mesâil-i diniye ve akaid-i İslâmiye'lerini dahi öğrenip

Osmanlı Devleti, Avrupalı çağdaşlarının yaşadığı bu gelişmeleri yakından takip etmiştir. III. Ahmet (1703 -1730)'den itibaren devlet yapısında ordu merkezli ıslahat girişimleri arttırılmıştır. Nitekim, II. Mahmud dönemi bu çabaların toplumu da içine almayı amaçladığı bir dönem olmuştur. İlkokulun zorunlu hale getirilmesi ve açılan okullar bu konuda atılan adımlardır. 1824 yılında duyurulan Talim –i Sıbyan Fermanı okuryazarlığı toplumun tamamına yaymayı hedefleyen bir başka adımdır. “1869’da Maarif –i Umumiye Nizamnamesi’yle eğitimi kurumsallaştırmanın” önemli adımlarından biri daha atılmıştır. (Üstel, 2019, s.33) 1824 yılında yayınlanan bu ferman II. Mahmud dönemi ıslahatlarıyla bir bütünlük arz etmiştir. Çünkü, bu dönemde sadece kurumsal ıslahatlar değil, toplumun dönüşümü hedefleyen adımlar atılmıştır. II. Mahmud döneminde, yapılan ıslahatlar yaygınlaştırılmak için toplumun meşruiyet kodlarına uygun bağlamda sunulmaya çalışılmıştır. Toplumun rızasını alma meselesi artık yönetimin dikkate almaya başladığı bir meseleye dönüşmüştür. Çocukların geçim derdiyle ilim öğrenmekten uzak tutulmalarının dinen caiz olmadığı hatırlatılmıştır. Allah’ın rızasını kazanmak yerine geçim derdine düşüldüğü tespiti yapılmıştır. Bu durum hem çocukların cahil kalmasına hem ahiretlerinin tehlikeye girmesine sebebiyet vermiştir. Lakin bundan toplum da zarar görmektedir. Dolayısıyla devlet gerekeni üzerine yapmak konusunda karar almıştır. Çocukların ilim tahsil ettiklerine dair ellerinde şahadetname yoksa bir ustanın yanına çırak olarak giremeyeceklerdir. Devlet, bürokrasiyi toplumun bir parçası haline getirerek gündelik yaşama müdahale alanlarını çoğaltmıştır. Okuma yazma meselesi ilerleyen yıllarda sosyal kimliğin zorunlu bir parçası haline dönüştürülmeye çalışılmıştır. Okulun günlük yaşamın olağan bir kurum haline gelmesi bir dizi tartışmayı beraberinde getirmiştir. Toplumun günlük yaşamına doğrudan nüfuz etme ve sosyal kimliğinin bir parçası olma iddiasında olan bir kurumun olağanlaştırılmasında meşruiyet alanları ve sınırları sorgulanır olmuştur. Mevcudu korumakla yeniyi yerleştirmek arasında gerekçe bulma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Devlet, ıslahatlara toplumsal meşruiyet bulma gereksinimini yeni bir iletişim kanalının varlığı devlet için oldukça kritik hale gelmiştir. Osmanlı kamusal hayatına dahil olması toplumun bünyesindeki sosyal kurumları, ilişkileri ve alışkanlıklarının tartışılmasını beraberinde getirmiştir. Çocuklar için zorunlu hale getirilmeye çalışılan okuryazarlık, geleneğe dayalı meslekleri yapabilmenin de şartlarından olmuştur.² Devletin toplum içinde nüfuzunu

bilmekle, hasbel imkân sa’y-u gayret (çalışma) ve ol vecihle kendilerini dareyn selametliğine ırgürmekliğine (ermek) sarf-ı vus’-i makderet (çok emek vermek) eylemeleri fâriza-i uhde-i diyânetleri (dini sorumlulukları) olduğundan başka fi mâ ba’d (bundan sonra), herkes evladlarını mûrahik (buluğ) derecesine varmadıkça, ve ilmi hal ve şerait-i İslâmiye’sini layıkıyla taallum etmedikçe (öğrenmedikçe) mektepten alıp ustaya vermemek” (Ahmet Cevdet, 1309, ss. 238-240).

² “Herkesce malûmdur ki hatunların hamlini vaz’ etmeleri segiletli hususiyle ebe dahi üstad olmaz ise ol vakit çekilen meşakketten başka bazı kere dahi hûda hıfz eylesün bayağı tehlikelüdü. Binaenaleyh ebelerin üstad olması pek dikkat olunacak şey olup bu ebelik ise yalnız tecrübe ile olmayup çünkü Avrupa’da hekimlik kitabı bunun dahi kitapları vardır. Evvel kitaplar okunmadıkça layıkıyla ebelik öğrenmesi mümkün olamadığından ve Rabbim ömr –ü şevketini müzded etsün şevketlü padişahımız efendimiz hazretleri her halde tebası çoğalub mülkünün ma’mûr olmasını buyurmakda olduklarından ol-makûle hamlini vaz’ –ı esnada ziyade meşakkat çekmekde olan hatunlara dahi merhamet buyurarak bu yüzden dahi kimesne zarar görmemek için işbu ebeliğin kitaplarını okumuş ve hüzzar –ı bihzar –ı tecrübesini yedine şehadetname verilmiş olan Fransa liva ve Antore nam ebeyi bu defaya mahsus aylık ve tayinat ile Mekteb –i Tıbbiye’ye yani Beyoğlu’nda mukaddema Galata sarayı tabir olunan mahalle memur tayin buyurmuş olmağla bu ebe her gün oraya gidecek ve mukaddemce tayin buyrulan hekimler herkesin hastasına nasıl bedhava bakarlar ise bu dahi İslam ve reaya her kimin o misillü telaş edecek ziyade segiletli ve zahmetli hamilesi var ise gidip bedava maslahatını eda edecektir. İşte keyfiyet cümlelerin ma’lumu olduğda İstanbul ve Üsküdar ve Boğaziçi her nerede olur ise olsun ve kangı milletten bulunur ise bulunsun bu misillü ziyade segilet çeken ve birkaç günler haml-ini vaz edemeyen hatunlar için

arttırma konusunda atmış olduğu adımlar sadece var olan kurumların ıslahını değil, yeni kurumsal yapıların boy göstermesinin önünü de açmıştır. Devlet kamusal ve özel alanda nüfuz yetkisini ve tekelini güçlendirmiştir. Fakat, toplumsal meşruiyet konusunda hassasiyetin hissedildiği alanlarda izah etmek istediği konuları topluma aktarmak için çağın öne çıkan kurumlarından olan matbuata el atmıştır.

2. Matbuatın Kamusal Alanda Yükselişi ve Osmanlı Toplumsal Hayatı

XIX. yüzyılda birçok alanda, başta Avrupalı toplumlar olmak üzere, dönüşümün alt yapısını hazırlayan gelişmeler yaşanmıştır. Avrupa siyasetini etkileyen köklü dönüşümler sadece ekonomik, toplumsal buhranların değil, haberleşme hızının artmış olmasının da neticesidir. Basın, XVIII. yüzyılda kamusal alanda bilginin akışını geçmiş yüzyıllara oranla oldukça hızlandırmıştır.

“On sekizinci yüzyıl, periyodik basında çarpıcı bir yükselişe tanıklık etti. Yüzyıl ilerledikçe, gazeteler bunun sadece küçük bir bölümünü oluşturacaktı. Bunun yerine, yeni yüzyılda abone olunan yeni bir seri yayın kuruldu: Haftalık veya aylık olarak dağıtılan edebi, kültürel, bilimsel dergiler yeni yayın türü son derece popüler oldu. Bu, yükselen refah ve artan okuryazarlık dönemi idi. Profesyonel elitlerin genişlemesinin yanı sıra, yeni periyodik yayınların bu meslek gruplarını hem yazar hem de abone olarak kaydettirerek yararlanabildikleri bilimsel ve profesyonel uzmanlığa duyulan güven arttı.” (Pettegree, 2022, s. 323).

Sürelî yayınların (dergi ve gazete) yaygınlaşmaya başladığı dönem toplumların referansları değişmeye başladı. Basının gündelik hayatın içerisine henüz nüfuz etmediği zamanlarda örneğin “Çocuk, daha yaşlı ebeveynleriyle temas halindedir ve onlarla daha da eski geçmişe kadar gider. Yaşlı ebeveynler çocuklarla yakınlaşır çünkü belki de, elbette farklı sebeplerden dolayı her iki grup da ebeveynlerinin dikkatlerini odakladıkları dönem olaylarıyla ilgilenmez.” (Halbwachs, 2017: 59). Nesiller arası iletişimin aktarılması ailelerin kendi içerisinde oluşturdukları ilişki, okuryazarlığın toplumlarda yaygınlaşmasıyla farklı bilgi kanallarının sosyal bilinçte yer etmesini sağlamıştır. Bu konuda öne çıkan kanallardan olan basın toplumdaki sosyal alışkanlıklardaki değişimin alt yapısını hazırlamıştır. Basının insanlar üzerindeki etkisi okuryazarlığın toplumda karşılık bulmaya başlaması insanların yaşam anlayışlarının farklılaşmasını sağlamıştır.

Avrupa’da kültürel boyuttaki değişimin tetikleyicisi olan basın eş zamanlı olarak Osmanlı yönetimini ve toplumunu etkileyecek değişimleri beraberinde getirmiştir. Osmanlı matbuatı devletle toplum arasında ilişkiye yeni boyut eklemiştir. Osmanlı matbuatı 1824’deki Talim –i Sıbyan Fermanı’ndan kısa bir süre sonra 1831 yılında resmi yayın organı olacak olan Takvim –i Vekayi neşredilmeye başlamıştır.

ihmal olunmayub oraya haber gönderilerek derhal zikr olunan ebenin celb olunmasına dikkat olunmak ve hiçbir vakitte böyle ihsan ve inayeti meşhûd –ı eslaf olmayan zat-ı şevket-simat mülûkâneye gece gündüz can-ı gönülden dua olunmak için mahsusça tâb’ ile ilan kılınmıştır.” *Ceride-i Havadis*, (18 Safer 1257/ 11 Nisan 1841). s. 29.

Osmanlı toplumunun okuryazar hale getirilmesiyle hedeflenen öncelikle devletin toplumla ilişkisini daha sıkı hale getirmeye çalışmasıdır. 1831 yılında çıkarılmaya başlanan Takvim –i Vekayi de devletin toplumla ilişki kurmasındaki sürece katkı sağlamaya yöneliktir. Bununla birlikte Osmanlı matbuatı ilerleyen yıllarda kurumsallaşma sürecine girmiştir. 1860’lı yıllardan itibaren Osmanlı matbuatı kamusal alanda daha fazla arzı endam etmiştir. Devletin toplumla olan ilişki ağı giderek sıkılaşmaya, derinleşmeye ve güçlenmeye başlamıştır. Öyle ki, devletin toplumla kurduğu ilişki ağının içine kadınların dahil edilmesi uzun sürmemiştir. Örneğin geleneğe dayalı olarak öğrenilen ebelik devletin sağlık ve eğitim bürokrasisini içine alınmıştır. Böylelikle kadınların doğum pratikleri devletin kontrol alanlarından biri haline getirilmiştir.

Osmanlı yönetimiyle toplumu arasında var olan ilişkiye yeni bir boyut katan matbuat ilerleyen yıllarda kendi gündemini oluşturmaya başlamıştır. 1860’lı yıllardan itibaren kendine yeni bir mecra oluşturma sürecine girmiştir. Söz edilen 1860’lı yıllarda Osmanlı matbuatında süreli yayınların çeşitlenmesiyle aileyle ilgili tartışmalar daha fazla kendini göstermiştir. Toplumun saadetine mesut ailelerden geçtiğine dair bir kanaat kendini kabul ettirmeye başlamıştır. 1860 yılında yayınlanmaya başlayan Tercüman –ı Ahval’de (Çakır, 2011: 495), Şinasi tarafından yazılan Şair Evlenmesi isimli bir piyeste kendine yer bulmuştur. Tercüman –ı Ahval’in 2., 3., 4., ve 5. sayılarında yayınlanan piyes Türk edebiyatının Batılı anlamda ilk tiyatro metni olarak kabul edilmektedir. Piyeste görücü usulü evlilik eleştirisi yapılmıştır. Piyesteki karakterlerden Hikmet Bey’in “Birbirlerinin durumunu bilmeyerek ev bark kuranların hali nasıl olur? Ötesini var sen düşün” (Şinasi, 2020: 19) ifadesi evliliği toplumsal alandan kişiler arası alana taşımaya yönelik adımlardan biridir. Evlenecek olanların birbirlerini tanımadan yapacakları evliliklerle ilgili yapılan eleştiri bir anlamda toplumdaki kadın erkek ilişkilerini odağına almıştır. Toplumsal hayatın mahremiyet sınırlarını belirleyen önemli sosyal kurumlardan biri olan aile bu piyesle Osmanlı matbuatının daimi konularından biri haline gelmiştir.

Şinasi’nin, Şair Evlenmesi’nde bahsettiği ve eleştirdiği görücü usulü evlilik Osmanlı toplumunda matbuatla birlikte açılan tartışma zemininde kendine oldukça yer bulmuştur. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin merkezi yapısı ve bürokrasisini aşan ıslahat uygulamaları Osmanlı matbuatı aracılığıyla devletin bürokratik aygıtları ve klasik ahlak kitapları dışında bir tartışma sahası açmıştır. Şair Evlenmesi’nde Hikmet Bey’in “birbirlerini bilmeyerek ev bark kuranlar” ifadesi mahalle ahalisine yönelik söylediği sözlerdir. Verilmek istenen mesaj mahalle özelinde toplumsaldır. Tiyatro ve basın ilerleyen yıllarda hem okuma yazma bilmeyen hem de okuma yazma bilen tüm toplumu kapsama iddiasındadır.

Şair Evlenmesi’nin neşredildiği tarihlerde Namık Kemal, Tasvir –i Efkar gazetesinde *Terbiye –i Nisvan Hakkında Bir Layiha* başlıklı yazı kaleme almıştır. Yazıda

“ez cümle çocuklar beş altı yaşına girinceye kadar bi’t-tabi valide elinde kalmakta olup beyana hacet olmadığı üzere etfal çekildiği tarafa mail ve hüsn –ü perverişle (besleme) neşv –ü nema bulduğu halde semerât ı fevaidiyeti yetiştirdiği zemine işar ile mürebiblerini niâm-ı inayettinden hissedar etmeye

kabil olan tevarüste nihâl mesabesinde olduğundan valdelerin terbiyesi aşî sanatı kabilinden bulunduğundan bir şecerin zaten ne derece kesb –i irtifa’ (yükselmek) etmeye ve ne surette imar-ı nafia istidadı olsa aşısının nev’inde ref’et ve münafaat (uzaklaştırmak) olmadığı surette kabiliyeti asliyyesini izhar edemediği gibi bir çocuk dahi maderinden su-i terbiye gördüğü takdirde ne kadar zeka ve necabet (asalet) ile mecbul (yaratılış) olsa da asarını bi’l-fiil göstermeye muktedir olamayacağı ve olanlar var ise nadirattan bulunduğu ashab –ı tahirenin malumudur.” (Kemal, 1862, 1).

diyerek çocuk yetiştirmekle ilgili anneliğin önemine değinmiştir. Namık Kemal’in kaleme almış olduğu yazılarda aile önemli bir yer tutmuştur. Aile içinde annenin rolü daha önceki yıllarda mevcut ahlak kitaplarında yer bulan halini de kapsayacak şekilde işlenmeye başlamıştır.

Matbuat ilerleyen yıllarda toplumda karşılık buldukça aileyi birçok bağlamda incelemiştir. Çünkü, aile klasik geleneğe dayalı kodlara yeni alışkanlıkların eklenmesiyle topluma nizamât vermede kritik bir fonksiyon üstlenmiştir. Aile toplumdaki birçok meselenin hallinde pilot sosyal olgu olarak yorumlanmıştır.

3. Osmanlı Matbuatının Aileyi Tanımlaması

1860’lı yıllardan itibaren artan ve yaygınlaşan gazete, mecmua gibi süreli yayınlarda Osmanlı ailesine yönelik tartışmalar önemli yer tutmuştur. Özellikle ailede kadının konumuna ayrı bir önem atfedilmiştir. Çünkü, kadınlar aynı zamanda anne olarak görülmüştür. Osmanlı ailesine ve kadınlara yönelik bu ilginin artmasında topluma bakış açısının değişmesi de önemli rol oynamıştır. Kadınlar matbuat dünyasında yer bulmaya başlamalarıyla beraber gündelik hayatlarındaki birçok alan matbuatın konusu haline gelmiştir.

Osmanlı matbuatı 1860’lı yıllarda arka arkaya yeni süreli yayınlarla tanışmıştır. 1860 -1866 yılları arasında neşredilen Tercüman –ı Ahval’in çağdaşı olan Tasvir –i Efkâr gazetesi de aileyi sütunlarına taşıyan yayınlardan biri olmuştur. Osmanlı matbuatının ve sonraki yazdıklarıyla Cumhuriyetin kurucu kadrosunu da derinden etkileyecek olan Namık Kemal Osmanlı kadınlarının nasıl iyi anne olabileceklerine dair ilk yazıları kaleme alan isimlerdendir. Aile, Namık Kemal için mühimdir. 1862 yılında yayınladığı *Terbiye –i Nisvan Hakkında Bir Layiha* başlıklı yazısında aile kurumunda kadının rolünü değerlendirmiştir.

Yazıda II. Mahmud’un toplumun çocukluktan itibaren okuryazar hale getirme amacının sahiplenildiği anlaşılmaktadır. Bahsi geçen 1824 tarihli fermanda okuryazarlığın, dini ilimler bağlamında olmakla birlikte, Allah’ın bir emri olduğu iddiasının kadınları da kapsadığı tezi işlenmiştir. Ayrıca bununla beraber, kadın ontolojisinde bulunan anne olabilme özelliği okuryazar olmak için önemli bir mecburi neden olarak yorumlanmıştır. Bu teze göre kadınların cahil kalması ferdi değil toplumsal bir tehlikeyi barındırmaktadır. Yazıda

İşte bizim kadınların cehalet ve bataleti (tembellik) evladlarını dahi bi't-tabî o mesleğe sevk eylediği şefkat ve tabiyetlerini temiz hayr ve şer' ile tadil edilmediklerinden ekserisi çocukları aguş –ı ihtiramdan düşürmeyüp her suretle şımartılmakda olduğu misallü seyr mahallerinde ve eyyam –ı mübarekede mevaki –i malumede erkeklerle ... muamele naz –ü niyaz matufiyeti tekessür ederek muhabbetleri hanelerine inhisardan kurtulduğu cihetle zîr dest –i terbiyelerinde (terbiyeleri altında) bulunan etfale her milletin vasıta –i kavm –i devamı olan asabiyeti efkarını bi't-tabî ifa edemediklerinden bu keyfiyet etvar ve ahlak –ı umumiyyeyi gördüğümüz hal –i esef iştimal (kullanma) başlıca sebep olmaktadır.”³

şeklinde uzun bir sebep sonuç ilişkisi inşa edilmiştir. Kadın sadece çocuğunu dünyaya getirmekle kalmamaktadır. Aynı zamanda çocuğunun belli bir yaşa kadar terbiyesinin sorumluluğu kadına aittir. Öyle ki, anne çocuk ilişkisinde çocuğun terbiyesi kadının eğitilmiş olması için anahtar konumunda bir meseledir. Çocuğun annesinden aldığı terbiyenin onun kişiliğinde kalıcı bir etkisinin olacağı öngörüsü yinelenen temalardandır. Namık Kemal'in bu yazısı ilerleyen yıllarda Osmanlı matbuatında kadın konulu tartışmalarda kadınların anneliklerinden dolayı okuryazar olmalarını gerekli görmüştür. Çünkü ailenin yapısına okuryazar olma özelliğinin kazandırılması gerekli görülmeye başlanmıştır. Okuryazar olmamak toplumun yaşadığı birçok sorunun müsebbibi olarak görülmüştür. Cahillik okuryazar olmamak hatta eğitimsiz olmakla eşleştirilmeye başlamıştır. Okuryazar olmak konusunda da artık çocuklar okulun bir parçası olarak konumlandırılmıştır. Lakin, cahil annelerin vereceği terbiye çocuk için bir tehdit olarak yorumlanmıştır.

Hane içindeki sorumluluklara önem verilmesi demografinin giderek önem kazanmasıdır. Evlilikler özellikle müslüman ahali için hayati bir hüviyete bürünmüştür. Men –i Teehhül Nizamı'na İtiraz başlıklı yazıda 16 Ramazan 1285 (31 Aralık 1868) tarihli Men –i Teehhül Nizamı'nı eleştirmiştir. Nizamname evliliklerini gerekçe göstererek askerlik yerlerine gitmeyenleri engellemek için çıkarılmıştır. Fakat Namık Kemal bu nizamnamenin karşısındadır. Çünkü,

“Askerliğin yalnız İslama inhisarı cihetiyle tenâsüle terettüb eden mazarrat ve silah altına gelen ebnâ –i vatanın muharebelerden, açlıktan, soğuktan, hastanelerin intizamsızlığından, dıçar olduğu telefât –ı külliye, hıfz –ı sıhhat kavâidine katiyyen riayetsizlik, evlat beslemekte kullandığımız tertibât –ı sakime, mezalim –i idarenin bittabi kuvve –i tevlide verdiği tedenni, bâ-fermanı âlî çocuk düşürmeye memur olan kanlı ebeler bizi bitirmeye yetişmiyor mu ki bir taraftan hükümet dahi azalmaklığımıza böyle himmetler ilave ediyor? Anadolu harabazar oldu, eski büyük şehirler, kasabalar üçer beşer ölü köy haline girdi. Hatta bazısının eseri bile kalmadı. İş böyle giderse mülkümüzde bulunan akvâm –ı sairenin hemen kaffesi adetçe bize tefevvuk edeceğinde şüphe mi olunur ki Yeniçerilerin lağvından beri millet –i İslamiye'nin nüfusu takriben onda bir tenezzül ve akvâm –ı

³ Namık Kemal, “Terbiye-i Nisvan Hakkında Bir Layihadır,” Tasvir –i Efkar 557 (4 Şevval 1278 (4 Nisan 1862)): 1.

sairenin o nispette terakki eylediği Avrupalıların cümle –i tedkikatındandır. Millet –i İslamiye kesretçe bekasını kaybederse devletin bekasında hiç ihtimal kalır mı?” (Kemal, 2018, s. 438).

Namık Kemal, 1868 yılında yayınlanan yazısında Men –i Teehhül Nizamı’nı değerlendirmiştir. 1826 yılında Kapıkulu Ocağı kaldırıldıktan sonra askerlik mecburi hale getirilmiştir. Devletin nüfus ihtiyacına neden olan birçok sorundan bahsedilmiştir. Anadolu’da nüfus artışını engelleyen nedenler sıralanmıştır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti’nde müslüman tebaanın askerlikten sorumlu olmasının ilerleyen zamanlarda demografik olarak azınlığa düşebileceğini ifade etmiştir. Müslüman nüfusun azınlığa düşmesi ise devletin bekasını ortadan kaldırabileceğini belirtmiştir. Dolayısıyla askerlik vazifesinden dolayı müslümanların evliliğinin önüne geçilmesinin hem kişilik haklarına hem de topluma zarar verebileceği uyarısında bulunmuştur.

Matbuatın kurucu isimlerinden olan Namık Kemal Osmanlı toplumuna yönelik Avrupalı ve Amerikalı ailelerden örnekler sunmuştur. “Biliyoruz ki memalik –i mütemeddinde kadınları da erkekler gibi terbiye ederler. Fakat şurasını dahi anlamalı ki kadınlar içinde kendi lisanının ve kendi devletinin birincisi sayılacak derecede katibeler, şaireler zuhur ediyor. On sekiz yaşında bir kız çıkıyor, hikemiyattan hesab-ı tefazûlî gibi en dakik dersler okutuyor. Karşısında aksakallı hocalar kitap tutarak istifadeye çalışıyor. Memleket bulunur ki her nevi mekteplerinde olan hocaların nısfından ziyadesi kadınlar veya vâzih tabir olunmak istenilirse yirmi beş yaşına varmamış kızlardır. Cumhurreisleri, nâzırlar, vükelâ-yı ümmet, generaller, memurlar, âlimler, edipler hemen ekseriyet itibariyle zevcelerini onlardan intihâb ederler.” (Kemal, 1862: 1) Namık Kemal, Medeni olarak kabul edilen ülkelerde kadınların ve erkeklerin birlikte terbiye olduklarını ifade etmiştir. Öyle ki kadınlar aldıkları terbiyenin neticesinde çalışma hayatında görev aldıkları belirtilmiştir. Hatta bazı ülkelerde kadınların yapmış olduğu mesleklerde erkeklerinden fazla olduğu bu terbiyenin neticesi olarak örnek gösterilmiştir.

Terbiye –i Nisvan Hakkında Bir Layihadır’da tartıştığı bu meseleyi başka yazılarında detaylandırmaya devam etmiştir. İbret Gazetesi’nde yazmış olduğu Maarif başlıklı yazıda bilimle Avrupa’nın değişen çehresinden bahsetmiştir. Bunu sağlayanınsa Avrupa’da ve Amerika’da insanların yüzde doksanının okuma yazma bilen nüfusa sahip olduğu görüşündedir. Yalnız kastedilen sadece sokak adlarını okumayı bilen bir nüfus değil “mesail –i diniyyeden kavaid –i umûmiyyesine” değin vakıf olan insanların oluşturduğu bir toplumdur. Bu toplumların meydana gelmesini sağlayansa, eğitimin herkesin hayatının bir parçası haline gelmiş olmasıdır. Bu ülkelerde okuma yazma öğrenmek mecburi olmakla beraber artık kanıksamış durumdadır.

“Avrupa’nın, Amerika’nın birçok yerlerinde tahsil cebrîdir. Fakat şu da malûm olmalı ki cebrî tahsil kâidesini kabul eden yerlerin ekserisinde evlâdını tahsile sevk etmek için bir adamı icbâr etmeye binde bir lüzum görülüyor. Ekserinin masârif –i beytiyyesi için tuttuğu defterlere bakılsa yemek, içmek, gezmek, oturmak gibi ihtiyacata sarf ettiği para ne kadar ise gazete, kitap, mektep hemen o kadar ve belki daha ziyadedir. Öyle babaların, öyle anaların

evlâdı ise mektebe, sinlerine nispet, o kadar gayretli, o kadar malûmatlı giderler ki hallerine bakılsa hevesi tahsil –i pederlerinin hande –i iltifatından öğrenmiş ve lezzet –i irfanı maderlerinin pistân –ı şefkatinden (anne şefkati) almış zannolunur.”⁴

Memalik –i mütemeddinedeki ailelerin bütçelerinde matbuata ait neşriyat harcamaların olağan bir parçası olmuştur. Bundan dolayıdır ki çocuklar okula başlamadan oldukça malumatlı hale gelmişlerdir. Matbuat bu bağlamda okul ve aile arasında köprü konumunu üstlenmeye başlamıştır. Çocuklar matbuat sayesinde okuma yazma kültürüne aşına haline gelmiştir.

Namık Kemal’in kurucu bir isim olarak maarif ve aile üzerine yazmış olduğu yazılar matbuatın bu konulara vermiş olduğu ehemmiyeti göstermektedir. Namık Kemal’in yazmış olduğu dönemde Osmanlı kadınları matbuatta boy göstermeye başlamışlardır. 1869 yılında Ali Reşad ve Filip Efendi tarafından yayınlanan Terakki gazetesinin eki olarak çıkarılmaya başlayan Terakki –i Muhadderat Osmanlı kadınlarının yazdığı ilk süreli yayın olarak kabul edilmektedir. Osmanlı matbuatında kadınların yazılarının yayınlanmaya başladığı ilk yayınlardandır. Bu sayede kadınlar toplumda kendi sesleriyle var olmaya başlamışlardır. Ailede çocuğun öneminin vurgulandığı yazılarda annelerin çocuklarına verdiği terbiyeye özel bir önem atfedilmiştir.

“Eflaz-ı ekbadımız olan evladımızın gerek meşime –i nistiden gehvare –i zib-hesti oluncaya dek ve gerek büyüüp nik ü bedi fark ve temyiz edinceye dek güzeran eden müddet içinde muhafaza-i hayatları kadınların eyadi –i merhamet ve meşakkatlerine mevdu olduğu misillü lazım gelen terbiye ise taş üzerine hakk kabilinden olarak mürur –u zaman ile zâil olmayub sağ oldukça payidar kalacağından belki ileride rehnüma –i hareket olacağından taife –i nisanın vikaye –i sıhhat ve hayat ne mertebe –i şayan itina olduğunu talim ve terbiyenin ne yolda olması lazım geldiğini erkeklerden ziyade öğrenmesi lazımdır. Hususat-ı meşruha ise behemehal tahsil –i kemâle mütevakkıftır.”⁵

Çocuğun belli bir gelişim dönemine gelinceye değin, iyiyle kötüyü ayırma aşamasına gelene kadar annelerinin merhametine muhtaç olduğunu ifade etmiştir. Terbiye meselesine özel bir önem atfedilmiştir. Terbiyenin çocuğun bütün hayatını etkilediği özellikle vurgulanmıştır. Çocuğun bütün hayatını etkileyeceği ifade edilen terbiyenin çocuğun karakterinde ne denli kalıcı etki bırakacağı meselesi mühimdir. Bundan dolayı kadınların çocuklarının sıhhatinden sorumlu oldukları kadar talim ve terbiyenin kadınlar için önemine değinilmiştir. Terbiye hayati bir noktaya konumlandırılmıştır.

Terakki –i Muhadderat’ın sonraki sayılarında çocuğa verilecek terbiyenin önemi kadar çocuğun bebeklik çağındaki fiziksel durumdan bahsedilmiştir. Dergide hamilelik sürecinde çocuğun anne karnında gelişim aşamasını bahsedilerek annenin hamileliği

⁴ Namık Kemal “Maarif,” *İbret* 16 (İstanbul R. 28 Rebiülahir 1289 / M.5 Temmuz 1872,): 1.

⁵ İsimsiz, a.g.m., 3.

esnasında dikkat edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. “Malum ola ki hamile kadınların karnında taşıdıkları çocuğa mazarratlı şeylerin tesiri kendilerinden ziyade olacağından bunlar vücutlarını sair zamanlardan ziyade sakınmak gerektir. Zira insanın vücudunda çocuk, pelte misali gayet nazik bir cisimdir. Hatta his ve teneffüs ve tekellüme dair olan âzâ ve diş ve kemikleri doğduktan sonra ancak bir iki seneye dek kemal bulabilir. Öyle ise gerek ana rahminde ve gerek doğduktan sonra bunların kemaline mâni olacak şeylerden ziyadesiyle ihtiraz olunmalıdır.”⁶ Annenin hamileliği esnasında geçirdiği süreç çocuğun doğumu sonrasındaki gelişimini etkileyecektir. Bu yüzden kadınların hamilelikleri sırasında ve hatta sonrasındaki sürede de dikkatli olmalıdırlar. Lakin, hamilelik süreci doğum sonrası gelişimin kritik bir parçası ve doğumun hamileliğin devamı gibi yorumlanmasından dolayı çocuğun anne karnında geçirdiği dönem bu bağlamda bir önem atfedilmiştir.

“Mevsim-i şitada doğan çocukları aşırı derecede sert rüzgârdan ve pek şiddetli soğuktan muhafaza edip bir ay kadar dışarı çıkarmamalıdır. Kışın doğan çocuklar dikkat olunmaz ise yazın doğanlar kadar sağlam olamazlar. Çünkü kışın soğuktan ziyadece havf olunacağı münasebetle çocuğu sıkı sıkı kundağa sarıp üzerini örterler. Ve loğusanın olduğu oda dahi aşırı sıcak tutularak pencereler yaz günlerindeki gibi açılıp havası teceddüt edemediğinden ve çocukların ise akciğerlerinin illetten salim olarak ikmale ermesi ancak bulundukları mahallin havası mutedil ve sağlam olmasından neşet edeceğinden kış günleri doğanların ekserisi afiyet üzere bulunamazlar. Binaenaleyh çocukların teneffüs edecekleri havaya gayetle dikkat olunmalıdır. Çocukları aşırı derece naz u naim ile büyötmek ve soğuktan pek çok ihtiraz edip ziyadesiyle sıcak tutmak ve bir yaşına varır varmaz olur olmaz şeyleri midelerine doldurmak biçareleri bir nevi zehirlemek gibidir. Bu makule muzır harekâtın iki sene mütemadiyen icrası çocukların vücutlarını harap eyleyeceğinden zavallılar hastalıktan göz açamaz olurlar. Binaenaleyh çocukların vücutlarını hususiyle başlarını serin tutulmaya ülfet ettirip alıştırılması lazımdır. Çünkü çocukları gayet ısıtıcı şeyler ile sarıp giydirmek azasına gevşeklik ve vücuduna zaaf vereceğinden, soğuğa hiç yüzleri olmayıp azıcık üşüseler çarçabuk soğuk alarak enva’ hastalıklara uğrarlar. Eğer bir çocuk doğduğu günden vücudu sıcak tutulmaya ülfet ettirilerek büyütölür ise muahharen o çocuğun soğuğa veya hafifçe elbise giymeye mütehammil olmayacağı şüphesizdir. Ekser çocukların boğmaca öksürüğüne veya sair emraz-ı sadriyeye veya sekte ve ishal misillü illetlere müptela olduklarının sebebi budur. Bir çocuk küçükten nasıl alıştırılır ise öylece hareket olunup vücutlarını kâh sıcak ve kâh soğuk tutmamalıdır.” İsimsiz, “Çocuk Bakmak, 1868, 7-8.).

Çocuğun doğumu sonrası nasıl bakılacağına dair verilen tafsilatlı bilgiler annelerin konuya ne kadar ehemmiyetli yaklaşmaları gerektiğini okura hissettirmektedir. Alıntılanan bilgiler tıbbi bir ton içermektedir. Çocuk bakımında aile içinde geleneksel metotların yerine tıbbi pratiklerin yerleştirilmeye çalışıldığı görölmektedir. Özellikle

⁶ İsimsiz, “Çocuk Bakmak,” *Terakki-i Muhadderat* 15 (İstanbul H. 27 Cemaziyelahir 1286 /M.4 Ekim 1869): 7-8.

çocukların bağışıklık sistemlerini güçlendirmek için soğuğa alıştırılmaları önerilmiştir. Çocuğu sıcaktan korumanın bağışıklık sistemine zarar vereceğine dikkat çekilmiştir. Çocukların bağışıklık yapılarının yetiştirilme tarzına göre şekillendiği vurgulanmıştır. Dolayısıyla çocuğu soğuktan koruma adına alınan tedbirler ilerleyen yaşlarda onların birtakım hastalıklara meyyal olacakları uyarısı yapılmıştır. Mevsimlerin sıcaklık değişimlerine göre çocukların bakımları da ona göre yapılmalıdır. Anne ve çocuk bakımı hem annenin hem de bebeğin gelişimi için detaylarıyla aktarılmıştır.

Aile içinde kadınların zevcelik ve annelikle ilgili vazifeleri konusunda detaylı bir şekilde sosyal rollerinin gereğinin yanında zevcin veya babanın da vazifelerine değinilmiştir. Babaların hane içindeki vazifesi özellikle çocuklarıyla ilişkilidir. Çocuk baba ilişkisinin nasıl olacağı ise “bir baba ki veledini dünya ateşinden hıfz u sıyanet eder, tariki’l evveli ahiret ateşinden dahi elbette sıyanet edecektir. Babanın evlada sıyaneti ise tedip ve tehzip etmek, kurena-yı suiden hıfzetmek yani fena kimselerle görüştürmemek, daima kendisini naz ve nimete ve ilelebed hırs ve tûl-i emel üzere olmasın için huzuzat-ı nefsanıyeye alıştırmayıp belki ta evvelerinden emr-i tedib ve terbiyesine ve her türlü fenalıktan hüsn-i vikâye ve muhafazasına ve ırza ve idaresine dikkat olunmalı.” (İsimsiz, 1869, s. 1). Baba hem çocuğunun terbiyesinden sorumlu tutulmakta hem de sosyal çevresindeki ilişkilerini kontrol etmelidir. Çocuğun kendisinin kendisine zarar verebileceği alışkanlıklardan da kendisini korumasını sağlamalıdır. Çocukların konumu ise anneye babaya itaat ve hürmet olarak tanımlanmıştır. 18 Temmuz 1869 tarihli ve 4 numaralı sayıda yayınlanan *Anaya Babaya İtaat* başlıklı yazıda bu husus kaleme alınmıştır. Evladın vazifesi, “Bazı kütüb-i adabta mesturdur ki, ebeveyninden ikisine birlikte riayet etmek mümkün olamaz ise yani birine olunan mûraatten diğerrinin canı sıkılırsa tazim ve ihtirama râci olan şeylerde pederin hakkını tercih etmelidir. Zira neseb ondandır ve hizmet ve in’ama müteallik şeylerde valide hakkı tercih eylemelidir. Mesela ikisi beraber gelseler peder için kıyam etmelidir. Ve ikisi beraber bir şey isteseler evvela valideye verilmelidir.” (İsimsiz, 1869: 3) Çocuğun anne ve babasına hürmeti öncelikli olarak ifade edilmiştir. Aile içinde çocuğun konumuna bakıldığında hiyerarşik bir saygı ve hürmet sıralaması yapıldığı görülmektedir. Ebeveynin ihtiyacını karşılama hususunda anneye, saygı konusunda ise babaya öncelik verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu farklılık kadın ve erkeğin ontolojik yapısına referansla yapıldığı düşünülebilir.

Terakki –i Muhadderat’ın yayın hayatına başladığı süreçte *Vakit yahud Mürebbi –i Muhadderat*’ta da aile konusu gazetede yayınlanan yazılar arasındadır. “Maarifin Kadınlara Lüzumu” başlıklı yazıda değişen çağ ve anne, baba, çocuk ilişkisine değinilmiş, “İçinde yaşayan insanlar değıştikçe yani babalar analar gidip yerlerine evladlar anaların babaların yerine ana baba oldukça fikirler maarifetler değışiyor.” (Filip, 1872, s. 1) denilmiştir. Değişen çağla birlikte annelerin ve babaların değışmesinin önemine değinilmiştir.

“Vaktiyle çocuğu babaları terbiye eder itikadı var idi. O zamanlarda ise babadan terbiye bekleyen çocuklar yirmi beş yaşlarına kadar haremden selamlığa çıkmaz ve ondan sonra on on beş sene dahi tahsil ile vakti zayi ider idiler. Şimdiki zamanda bir çocuk içinde yaşadığı familyaca ve buna mümasil bir medeni millet efradının genç yaşında öğrenmesi lazım gelen vezaif –i

insaniyeti dahi validesiyle düşüp kalkarken öğrenip müteakiben mektebe giderek icap eden fûnûnu tahsil ile nihayet on altı on yedi yaşında daha genç ve belki tecrübesiz binaenaleyh havayı fakat her şeye akli ireli yakışır söz anlar bir adam ortaya çıkar.” (Filip, 1872, s.2)

Hane içi rol dağılımı konusunda geleneksel düşünceye itiraz edilen yazıda babanın meşguliyetlerinden dolayı çocuğun terbiyesinin eksik kaldığı iddia edilmiştir. Özellikle hanedeki haremlik selamlık uygulaması erkek çocuklarını terbiye noktasında dezavantajlı konuma itmektedir. Fakat, çocuğun terbiyesi konusunda ister annenin sorumluluğunda kabul edilsin, isterse babanın sorumluluğunda kabul edilsin çocuğun terbiye göreceği yer hane içinde olmalıdır. Dolayısıyla terbiye ailenin mesuliyetindedir. Henüz modern okulların toplumun doğal kabul edilmediği dönemde çocuğu toplumsallaştırmak ailenin görevidir. Ailenin görevi olması aileyi hem kişisel mahremiyetin başladığı hem de toplumsallaşmanın üretildiği bir alanda konumlanmaktadır. Bu yüzden ailenin meşruiyet alanları üzerinde uzlaşmak dönemin ortaya çıkan güncel tartışmalarından biridir. Çünkü, çocukların aileden sonra artık bir zanaat sahibinin yanına çırak olarak verilmek yerine okula gitmeleri istenmektedir. Anneler, çocuğa terbiye verirken terbiye sadece çocuğun sosyalleşmesini değil, okula hazırlanmayı da kapsamalıdır.

“Zira bir cahil kadın akıllı bile olsa cehliyle beraber ehl-i beytinin âlâ vechi’l-kemal-i hukukuna müraat ve adap ve hukuk –u zevciyeyi sıyanete (koruma) muktedir olamayacağı misüllü terbiyesiyle mükellef olduğu ciğerparesinin fesad-ı ahlaktan vikayesine dahi akıl eriştiremeyeceği cihetle bi’t-teselsül mensup olduğu familyanın hayrına vech-i layık üzere hizmet edemez. Kezalik valide elinde büyüyecek evlad bilahare aile teşkil etse de şu terbiye ile alüfteliği cihetiyle muaşeretin adap ve erkanını bi’t-tabi bilemeyeceğinden nimet-i dünyadan bi-hakkın kâm u merâmını alamaz.” (Mustafa, 1872, s.3)

Ailenin değişimiyle ilgili olarak kadınlar da annelik rollerinden dolayı bu sürecin içine dahil edilmişlerdir. Özellikle annelerin aile içindeki konumları okuryazarlığın ve okulun yaygınlaştırılmaya çalışıldığı dönemde bunun anne üzerinden çocuklara aktarılması önemlidir. Annelerin çocuklarına verecekleri terbiyenin fenni metotlarla olması konusunda bir mutabakat oluşmaya başlamıştır. Bunun için çocuğun terbiyesinden sorumlu tutulan annenin hasletlerinin arasına okuryazar olması da katılmak istenmektedir.

Sonuç

Osmanlı Devleti’nin yönetim merkezli ıslahatları, modernleşme tartışmalarında, çoğunlukla kurum merkezli değerlendirilmektedir. Kurum merkezli modernleşme tartışmaları ıslahatların toplum nezdindeki karşılığının dönemin toplumunda nasıl karşılandığının görülmesini güçleştirmektedir. ıslahatların kurumsal merkezli değişiminin yanında sosyal değişimin dinamiklerini görebilmek modernleşmenin toplum nezdindeki seyri açısından önemlidir. Bu bağlamda Osmanlı toplumsal yaşamındaki modernleşmeyi dönemin çelişkileri, kabulleri, itirazları ve üretmiş olduğu gerilimler bağlamında

görebilmek için matbuatın sunmuş olduğu imkanlar mühimdir. Kurum bazlı ıslahatlar kadar toplumsal yaşamın önemli sosyal yapılarından olan ailedeki mikro değişimi anlayabilmeyi mümkün kılmaktadır.

Ailenin matbuatın yaygınlaşmasıyla beraber birçok bağlamda değerlendirildiği yazılarda meşrutiyetin ilanına değin olan dönem ele alınmıştır. Bu dönem matbuatta toplumu yorumlama, aile yapısındaki sorunlar, ailenin nasıl olması gerektiği ele alınmıştır. Ailelerde anne, baba, çocuk ilişkilerinin hem çağa ayak uydurması hem de fenni metotların aile kurumunda yerleşmesi için verilen tavsiyeler yoğun olarak okurun karşısına çıkmaktadır. Bu da değişen kurumlarla birlikte aileyle beraber toplumunda değişiminin hedeflendiğini göstermektedir. Çünkü, süregelen toplum yapısıyla sorunlara kalıcı çözüm bulunabileceği düşünölmemektedir. Bu yüzden değişim toplum en küçük nüvesi olarak kabul edilen aileden başlatılmıştır.

Matbuattan önce Osmanlı toplumundaki ideal ailenin karakterize edildiği ahlak kitaplarında geleneğin sürdürölmeye çalışıldığı metinlerdir. Matbuatla birlikte geleneğin devralındığı alanlar dışında çağın koşullarına uygun değişimlere yönelik tartişmalar yapılmıştır. Matbuatta, gelenek referanslı aile tartişmaları yer bulmuştur. 1860'lı yıllarla birlikte Osmanlı matbuatında kişisel dergi, mecmua, gazetelerin çıkartıldığı bir döneme girilmiştir. şinasi, Ahmet Mithat, Namık Kemal gibi isimler matbuatta ideal aileye yönelik birçok yazı kaleme almışlardır. Nitekim, 1870'li yıllarla birlikte kadınlar tarafında çıkarılan yayınlarda Osmanlı kadınlarının da yayın dünyasına girmesiyle aileyle ilgili yazılar daha fazla yer bulmuştur. Ayrıca, matbuattaki aile hayatına ilişkin yazıların yanında okullarda idare –i beytiyye ve iktisadi beytiyye gibi dersler aile yaşamının çocuklar nezdinde benimsetilmesini amaçlayan dersler müfredatta yer bulmuştur.

KAYNAKÇA

Ahmed Cevdet Paşa. (1892). *Tarih –i Cevdet*. Dersaadet Matbaası.

Çakır, H. (2011), “Tercüman –ı Ahval”. TDV İşlam Ansiklopedisi, 40, ss. 495 -497.

Dreyfus, F. (2007). Bürokrasinin İcadı (Ergüden, İ. Çev.) İletişim Yayınları.

Eugen, W. (2017). *Köylülerden Fransızlara* (Sümer, Ç. Çev.). Heretik Yayınları.

Filip, L. (1872). “Kadınlara Maarifin Lüzumu” Vakit Yahut Mürebbi –i Muhadderat. ss. 1-2.

Hobsbawm, E. (2019). Devrim Çağı 1789 -1848 (şener B.H. Çev.)ç Dost Kitabevi Yayınları.

İbrahim şinasi (2020). şair Evlenmesi. İş Bankası Kültür Yayınları.

İsimsiz. (1841). Ceride –i Havadis. ss. 29 -30.

İsimsiz. (1841). Ceride-i Havadis. (18 Safer 1257/ 11 Nisan 1841). s. 29.

- İsimsiz. (1869). “Çocuk Bakmak,” Terakki-i Muhadderat 15. ss. 7-8.
- Mustafa. (1875). “Taleb-i İlm.” Ayine 1. ss.1- 3.
- Namık Kemal. (1862). “Terbiye –i Nisvan Hakkında Bir Layiha”. Tasvir –i Efkar. ss. 1-3.
- Namık Kemal. (1872). “Maarif,” İbret 16. ss.1.
- Namık Kemal.(2018). “Men –i Teehhül Nizamına İtiraz.” Hürriyet Gazetesi, (Topal, A. E. haz.) . Vakıfbank Kültür Yayınları. ss. 438 -443.
- Osterhammel, J. (2022). Dönüşen Dünya (Tüzel, M. Çev.). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pettegree, A. (2022). Haberin Ortaya Çıkışı (Mutludoğan, E. Çev.). Bilge Kültür Sanat.
- Üstel, F. (2019). Makbul Vatandaşın Peşinde. İletişim Yayınları.

Makale Gönderim Tarihi: 16.06.2025

Yayına Kabul Tarihi: 27.06.2025

Araştırma Makalesi

ATEŞİZÂDE MEHMED BEDREDDİN VE TELHÎS-İ TÂRİH-İ OSMANÎ

Raif İvecan* M. Gökhan Yanar**

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde 19. asırla birlikte her geçen gün yaygınlık kazanan eğitim kurumları, yeni düzenlemeleri zorunlu kılmış; değişimin yıkıcı korkusu daha merkeziyetçi bir eğitim sistemine geçilmesine yol açmıştı. Bunun en önemli göstergeleri, okul müfredat programları, ders kitabı içerikleri ve ilgili dersin nasıl okutulacağı gibi birçok kararın devlet merkezinde belirlenmiş olmasıdır. Bunda, eğitim kurumlarının toplumların kültürel oluşumunda ve aktarımında oynadığı role farkındalığın artması da etkili olmuştur. Dönemin siyasî çalkantıları ve toprak kayıpları Osmanlıları daha merkezî bir yönetime zorluyordu. Bu durumda yeni neslin eğilimleri, ülkeye bağlılıkları vs. devlet okulları aracılığıyla inşa edilmeliydi. Devletin okullardaki eğitimden bu yöndeki beklenti ve talepleri doğrultusunda birçok ders kitabı hazırlanmıştı. Bu beklentilerin karşılanmasında tarih eğitimine önemli bir rol düşüyordu. Osmanlı eğitim sistemi içerisinde önemli bir mevkide uzun yıllar hizmet etmiş bulunan Ateşizâde Mehmed Bedreddin de ilkokullar için coğrafya, imla ve tarih ders kitapları hazırlamıştı. Çalışmanın ana konusu, Ateşizâde'yi kısaca tanıtmak ve onun ilkokullar için kaleme aldığı tarih kitabı, Telhîs-i Târih-i Osmanî adlı eserinin günümüz alfabesine aktarımıdır.

Anahtar Kelimeler: Ateşizâde, Mehmet Bedreddin, ibtidai, mektep, maarif, eğitim.

ATEŞİZÂDE MEHMED BEDREDDİN AND TELHÎS-İ TÂRİH-İ OSMANÎ

ABSTRACT

In the Ottoman Empire, educational institutions that were becoming more widespread with each passing day in the 19th century necessitated new regulations; the destructive fear of change led to a more centralized education system. The most important indicators of this were that many decisions such as school curriculum programs, textbook contents and how the relevant course would be taught were determined at the state center. The increase in awareness of educational institutions in the cultural formation and transmission of societies was also effective in this. The political turmoil and land losses of the period forced the Ottomans to a more centralized administration. In this case, the tendencies of the new generation, their loyalty to the country, etc. had to be built through state schools. Many textbooks were prepared in line with the state's expectations and demands from education

* Doç. Dr. Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. E-posta: raif.ivecan@klu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-0644-0707.

** Doktora Öğrencisi, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, E-posta: yanargokhan9@gmail.com. ORCID: 0000-0002-2036-1802.

in schools in this direction. History education had an important role in meeting these expectations. Ateşîzâde Mehmed Bedreddin, who served for many years in an important position in the Ottoman education system, also prepared geography, spelling and history textbooks for primary schools. The main subject of the study is to briefly introduce Ateşîzâde and to translate his history book, Telhîs-i Târih-i Osmanî, written for primary schools, into today's alphabet.

Keywords: Ateşîzâde, Mehmet Bedreddin, primary education, Ottoman education system.

Giriş

Tarih-i Umumî adlı eserinde tarihi “mecmua-i ahvâl”, “tercümân-ı ahvâl-i âlem” olarak tanımlayan Mizancı Murat, memleketin idaresinde olanlar için tarih kadar mühim bir fen yoktur iddiasıyla, eserinin giriş kısmında tarihin önemine dikkat çekmekteydi.¹ Ahmet Midhat Efendi de Tarih-i Umumi adlı eserinin giriş kısmında Mizancı Murat ile paralel bir düşüncede tarihin yalnız geçmişte meydana gelen olayları yazmadığını “terakkiyât-ı insâniyenin ve medeniyenin tercüme-i hâli” olduğunu yani insanoğlunun medeniyet yolundaki ilerleme serüvenini izah ettiğine vurgu yapar.² Yalnızca bu iki aydının eserlerinde değil dönemin diğer tarih kitaplarında da benzer ifadeler bulunmakta olup, tarih ve öğretiminin önemi izah edilmeye çalışılmıştı.

Eğitim kurumlarının başka bir deyişle okulların, kültür oluşumunda, bu kültürün aktarımında ve toplumların entelektüel gelişiminde tarih boyunca nasıl önemli bir rol oynadığı bilinen bir gerçektir. Osmanlı özelinde bu rol özellikle “Batılılaşma” sürecinde çok daha etkin ve belirgin hale gelmiştir. Batıyı takip, onunla entegrasyonun getirdiği zorunluluklar, Osmanlı Devleti’nde pek çok alanda olduğu gibi eğitim alanında da büyük bir değişim ve dönüşümü başlatmıştı. Bu çerçevede Avrupaî tarzda eğitim veren modern okullar açılmaya başlamış, ilköğretimin herkese ulaşması yönünde adımlar atılmıştı. Tüm bu girişimler pek çok eğitim kurumunun açılmasına ve eğitimin nispeten daha geniş kitlelere ulaşmasını da sağlamıştı. Eğitim kurumlarının yaygınlaşması, eğitimin geniş kitlelere ulaşması; yöneticiler için eğitimin şekli, yöntemi, içeriği gibi yeni sorunlar ve endişeler de yaratmıştı. Aslında bu endişe ve sorunlar kuşkusuz modernleşmenin, kabuk değiştirmenin kaçınılmaz sonuçlarıdır. Eğitim alanındaki kurumsallaşma girişimleri, çıkarılan nizamnameler, tüzükler, ders kitaplarının hazırlanmasındaki kontrol mekanizması ve sansür, yöneticilerin bu sorunları çözme, endişeleri giderme adına gösterdikleri refleksi gözler önüne sermektedir.³

Eğitim kurumlarının toplumun kültürel yöneliminde oynayacağı rolün farkında olan yöneticiler, toplumun inşasında okullarda verilen eğitime yön vermişlerdi. Tanzimat Dönemi’nden itibaren okullardaki eğitimin şekli, yöntemi, ders kitapları ve içeriği devlet tarafından belirlenmişti. Ders kitaplarının içeriği, ilgili dersin nasıl verileceğini de

¹ Mehmed Murad (Mizancı), *Târih-i Umûmî*, C.1, İstanbul 1300, s. 4 vd.

² Ahmed Midhat, *Târih-i Umûmî*, C. 1, İstanbul 1295, s. 2 vd.

³ 19. asır Osmanlı eğitim tarihindeki teşkilatlanma ve reformlar için bak: Mahmud Cevad İbnü’ş-Şeyh Nâfi’, *Ma’arif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrâatı*, Matbaa-i Âmire: İstanbul 1338.

belirliyordu ve bu durum, sultanın dönemin şartlarına göre, özellikle ülke içinde izlediği veya izleyeceği politik eğilimle de paraleldi.⁴

Devlet okullarında verilen eğitimin toplumsal tavrın şekillenmesinde oynadığı rolde kuşkusuz tüm dersler gibi tarihin de önemli bir payı vardı. Hatta bu konuda tarihin başat rol üstlendiği dahi ileri sürülebilir. Gelibolulu Mustafa Âlî gibilerini tanımlamanın dışında tutarsak, Tanzimat öncesi Osmanlı tarihçiliği ağırlıklı olarak olayların neden ve sonuçlarına pek değinmeyen, kritik yapmaktan ve yorumdan uzak, hikayeci, nakilci, olayları kronolojik olarak aktarmakla yetinen bir üsluptaydı. Devletin atadığı şehnameci ve kurumsallaştırdığı vakanüvislik bu üslubun sürekliliğini sağlayarak, tarihçilikte bu yönde bir zihniyet oluşumuna yol açmıştı. Bu kendi içine kapalı rivayetçi, hikayeci tarih anlayışı, kötü gidişatın nedenlerini Osmanlı dünyası dışında aramanın getirdiği fikri farkındalık ile değişmeye başlamıştı. Avrupa'ya öğrenci gönderimleri, Batı'dan yapılan tercümelerdeki artış, Tercüme Odası, Encümen-i Daniş gibi oluşturulan kurumlar, ilmî sahada olduğu gibi tarihçilik anlayışı üzerinde de etkili olmuştu. Avrupa'daki her alandaki değişim Osmanlı Devleti'nde de değişimi tetiklemişti. Osmanlı toplumundaki değişim, kuşkusuz Osmanlı tarih yazımını da değiştirmeye başlamıştı. Artık Osmanlı tarihi, Avrupa tarihinin bir parçası olarak görülmeye başlanmıştı.⁵ Bu konuda Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi önemli bir kişiliktir. Onun Arapça ve Farsça yanında İtalyanca, Fransızca, Rumca ve özellikle de Latince'yi iyi seviyede bildiği söylenir. Bir vakanüvis olarak, Tarih-i Şânîzâde'yi kaleme alırken, Avrupa'da yayımlanan gazete ve eserlerden yararlanmıştı. Onun bu eseri Tanzimat'a kadar yazılmış tarihler içerisinde modern anlayışa en yakınıdır denilebilir.⁶ Ahmet Vefik Paşa, Hayrullah Efendi, Cevdet Paşa ve diğerleri Şânîzâde'nin açtığı bu yolda ilerlemiştir.

Eğitimde Reform

Eğitimin yaygınlaşmaya başlaması, basılı eserlerin sayısındaki artış, devletin içinden geçmekte olduğu ağır siyasî ve benzeri sorunlarla birleşince, kimin ne yazdığı ve okuttuğu ile ilgili olan endişeyi artırmıştı. Endişelerden emin olma adına kontrol mekanizması devreye girmiş 15 Şubat 1857 (20 C. 1273) tarihinde Matbaa Nizamnamesi yayınlanmıştı. Kitap ve risaleler ancak Nizamname'de belirtilen şartlara uygun olma durumunda, sakıncalı içeriklerden temizlenmiş olarak basılabiliirdi.⁷

Özellikle 19. asırla birlikte Osmanlının karşılaştığı siyasî, fikrî olmak üzere pek çok sorun ve bunlara çözüm arayışı bir bakıma tarihe verilen önemi de her geçen gün artırmıştı denilebilir. Tarihe verilen bu önemin pek çok işaretlerinden birisi de onun düzenli bir ders olarak 1838/39'dan itibaren Mekteb-i Maarif-i Adliye'de okutulmaya başlanmasıdır.⁸ Bu konuda özellikle 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi önemli bir dönüm noktasıdır. Nizamname tarih öğretimini zorunlu ders olarak okul müfredatlarına

⁴ Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 573-595.

⁵ Zeki Arıkan, "Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi", *Tarih ve Sosyoloji Semineri Bildiriler (28-29 Mayıs 1990)*, İstanbul 1991, s. 73.

⁶ Ziya Yılmaz, "Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi", *DİA*, C. 38, s. 334-336.

⁷ 15 Şubat 1857 (20 C. 1273) Tarihli Matbaa Nizamnamesi, *Düstur*, C. 2, Matbaa-i Âmire: İstanbul 1289, s. 227-228.

⁸ Betül Başaran Alpugan, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarih Yazıcılığı ve Tarih Kitapları", *Osmanlı*, C. 8, Ankara 1999, s.264.

dahil etmişti. Böylece okullarda her seviyede tarih öğretimi gerçekleştirilecekti. Bu durum doğal olarak ders kitapları ve bunların içerikleri sorununu doğurmuştu. Okutulacak ders kitaplarının hazırlanması, tercümesi gibi hususlar ise 14 Mayıs 1870 (12 S. 1287) tarihli Telif ve Tercüme Nizamnamesi⁹ şartlarına göre gerçekleştirilecekti.

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle zorunlu hale gelen tarih eğitimi doğal olarak tarih ders kitaplarının hazırlanmasını bir bakıma zorunlu kılmıştı. Ahmet Vefik Paşa'nın¹⁰ Fezleke-i Tarih-i Osmanî'si ki bu eserin ismi ilk iki baskısında Tarih-i Osmanî olup rüştiyelerde okutulmak üzere, sahasında hazırlanmış ilk ders kitabıdır. Selim Sabit Efendi'nin¹¹ ilkokullar için kaleme aldığı Muhtasar Tarih-i Osmanî'si ve Süleyman Hüsnü Paşa'nın¹² askerî okullar için ders kitabı olarak hazırladığı Tarih-i Âlem'i de bu amaca yönelik olarak hazırlanan ilk tarih ders kitapları arasındadır.

Telif ve Tercüme Nizamnamesi'nde, telif veya tercüme olarak hazırlanacak ders kitaplarının sade bir dille ve öğrenciye zorluk oluşturmayacak aksine onların ilgilerini çekecek surette olması istenmekteydi.¹³

Sıbyan mektepleri, Osmanlı Devleti'nde okul temelli eğitim öğretimin ilk basamağı sayılabilir. 1881 yılında gerçekleştirilen değişikliğe kadar, Osmanlı Devleti'nde hemen hemen her mahalle veya köyde açılmış sıbyan mektepleri temel eğitimi veren yerlerdi. Devletin buralarda verilen temel eğitimden beklediği amaç, çocuklara Kuran'ı okumayı öğretmek, temel dini ve ahlakî bilgileri vermektir denilebilir. Kurumsal bir kimlik kazanmamış bu eğitim yerleri de Tanzimat'ın ilanından sonraki süreçte yaşanan değişimden etkilenmeye başlamıştı. Eğitim alanında gerçekleşen yenileşme hamleleri çerçevesinde, 8 Nisan 1847 de *Etfâlin Tâlim ve Tedris ve Terbiyelerini ne Veçhile İcra Eylemeleri Lâzım Geleceğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hâceleri Efendilere İta Olunacak Tâlimat* yayımlandı. Talimat, ilköğretimde yani sıbyan mekteplerinde reform niteliğinde önemli kararlar içeriyordu. Bu kararlar doğrultusunda yayımlanan talimatnameye göre, sıbyan mekteplerinde öğrencilere elifba, Kuran, ilmiyal, ahlak risalesi ve Türkçe okuma yazma dersleri verilecekti.¹⁴ Eğitim alanındaki yenilik ve değişimle paralel olarak sıbyan mektepleri de her geçen gün tertip ve düzene girerek bir kurumsal kimlik kazanıyordu. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, sıbyan mekteplerinde yani ilköğretimde de esaslı bir değişime yol açmıştı. Okulun ders programı değişmiş, elifba, Kuran, ilmiyal, ahlaka ilaveten, basit hesap, coğrafya, Osmanlı tarihi, yararlı bilgiler gibi dersler ilave edilmişti.¹⁵

⁹ 14 Mayıs 1870 (12 S. 1287) Te'lif ve Tercüme Nizamnamesi, *Düstur*, C. 2, Matbaa-i Âmire: İstanbul 1289, s. 231-244.

¹⁰ Ömer Faruk Akün, "Ahmet Vefik Paşa", *DİA*, C. 2, s. 143-157.

¹¹ Cemil Öztürk, "Selim Sâbit Efendi", *DİA*, C. 36, s. 429-430.

¹² Kemal Beydilli, "Süleyman Hüsnü Paşa", *DİA*, C. 38, s. 89-92.

¹³ "İşbû risâil-i matlûbe mümkün olabildiği mertebe açık ve sâde ibâre ile yazılacak ve tedrisi etfâle fütur ve kelâl vermeyüp bi'l-'akis heves ve râğbetlerini câlib olacak sûrette olmasına i'tinâ kılınacaktır.", *Düstur*, C. 2, Matbaa-i Âmire: İstanbul 1289, s. 231

¹⁴ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000 - M.S. 2007*, Ankara 2007, s. 160-161. Zikredilen 1847 tarihli Talimat hakkında geniş bilgi için bakınız: Yahya Akyüz, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 5, S. 5 (Haziran 1994), s. 1-47. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000206.

¹⁵ Mahmud Cevad, *aynı eser*, s. 322.

Okul müfredat programlarına eklenen bu derslerle birlikte yeni ders kitaplarının hazırlanmasına da hız verilmişti. 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi'nde ders kitaplarının anlaşılır, sade, öğrencinin ilgisini çekecek surette hazırlanması yanında, ders kitabının içeriği hakkında da bir düzenleme yapılmıştı. Nizamnameye göre tarih ders kitabının içeriği şu şekilde olacaktır: "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin teveccühle zuhur etdiğine ve ol zaman Anadolu'da bulunan devlet ve milletlerin ahvâline dâir bir mukaddime. Zuhûr-ı Devlet-i Aliyye'den şimdiye kadar ser-nümâ-yı zuhûr olan her türlü vukû'ât-ı mühimme bi'l-cümle selâtin-i Osmaniye'nin târih-i velâdet ve cülûsu ve vefâtlarını mübeyyin bir cedvel işbu târihte münderic ve vukû'ât-ı mühimmenin târih-i vukû'larını mübeyyin bir cedvel Avrupa ve Asya ve Afrika kıt'alarında vâki' memalik-i Osmaniye'nin bir kıt'a haritası şimdiye kadar erike-i pirâ-yı saltanat olan pâdişâhân-ı celîlû'l-unvândan her birinin ahd-i hükûmeti ber-fasıla taksîm edilecek ve vukû'ât hakikat-i vechle bî-tarafâne yazılıp fakat mahbes-i vataniyyeye müte'allik mevâd senâ ve sitâyîşle yâd olunacaktır. İşbu tarih hikâye yolunda yazılacağından muhakemeye girişilmeyüp ancak nakl olunan fezâil tahsîn ve kabâyih takbih kılınacaktır. Esâmi-i bilâd ve ricâl ve tevârih dâimâ gösterilmeyüp bunlar yalnız vukû'ât-ı mühimmede zikr olunacaktır."¹⁶ İçerikle ilgili verilen bu açıklamadan, tarih ders kitaplarının, eski usule paralel bir anlayışta, yoruma kapalı, hikayeci ve olayları kronolojik sıraya uygun olarak aktaran bir anlayışta yazılması istendiği sonucu çıkartılabilir. Böyle olmakla birlikte en azından olayların tarafsız bir şekilde yazılması gibi bir ifade de yer almıştı. Yine kitabın harita ile desteklenmesi de güzel bir gelişmeydi. Dikkat çekilecek önemli bir husus ise vatan sevgisine olan vurguydu. Yazılacak ders kitabında vatani ilgilendiren konulardan ise övgüyle bahsedilmesi istenmekteydi.

Sıbyan mekteplerine yönelik iyileştirme çabaları çerçevesinde 1881 yılına gelindiğinde yeni bir düzenleme yapıldı. Bu düzenlemeye göre Mekâtib-i Sıbyaniye İdaresi'nin ismi Mekâtib-i İbtidâiye İdaresi olarak değiştirildi. Böylece eski usulü çağrıştıran sıbyan yerine ibtidai yani başlangıç anlamına gelen bir kelimeyle, ilköğretim okulları adlandırılmış oldu. Bu aslında yeni usul eğitime ağırlık verildiğinin de sembolik bir ifadesidir. Böylece sıbyan mekteplerinde başlayan reform, önce ders programlarında, sonrasında da isimde bir değişiklik ile devam etmişti.

Yeni ismiyle ibtidai eski ismiyle sıbyan mekteplerinde 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi çerçevesinde tarih dersi de daha önce bahsedildiği üzere mecburi ders olarak okutulacaktı. İbtidâi mektepleri müfredat programında tarih dersi üçüncü yılda ve haftada iki ders olacak şekilde okutulacak, ders kitabı olarak da Mülâhhas Tarih-i Osmani kullanılacaktı.¹⁷ Mülâhhas Tarih-i Osmani isimli ders kitabının içeriği genel hatlarıyla şu şekildeydi: Kitap, Osmanlıların ait olduğu aşiret, önceden ikamet ettikleri yer, Ertuğrul Bey ve hicretiyle başlıyordu. Daha sonra Osman Gazi'den Sultan Abdülaziz Han'a kadar Osmanlı tahtına oturmuş padişahlardan, kronolojik sıraya uygun şekilde doğum ve ölüm, tahta geçiş, kaç yıl saltanat sürdükleri ve dönemlerindeki önemli olaylardan kısaca bahsediyordu.

¹⁶ *Düstur*, C. 2, Matbaa-i Âmire: İstanbul 1289, s. 241-242.

¹⁷ Mahmud Cevad, *aynı eser*, s. 330.

Mekâtib-i İbtidaide Bir Ulu Çınar: Ateşîzâde

Sultan Abdülaziz'in kızı Nazime Sultan'ın kahvecibaşlığını yapan Ali Rıza'nın oğlu olan Mehmet Bedreddin 1868 (1285) yılında İstanbul'da doğmuştur. Sıbyan mektebinden sonra Soğukçeşme Askeri Rüşdiyesi'ni tamamlayan Mehmet Bedreddin daha sonra Lisan Mektebi'ne devam etmiş ise de göz rahatsızlığı nedeniyle okulu terk etmek zorunda kalmıştır.

13 Ağustos 1884 (1 Ağustos 1300) tarihinde Dersaadet Gümrük Muhasebe Kalemî'nde çırak olarak çalışmaya başlamıştır.¹⁸ Yabancı dil olarak Fransızca bilen Mehmet Bedreddin 13 Ekim 1885 (1 Teşrinievvel 1301) tarihinde 30 kuruş maaş ile Mekâtib-i İbtidâiye İdâresi katipliğine tayin edilerek maarifteki uzun soluklu meslek hayatına başlamıştır. Bu görevinde on sene kadar hizmette bulunan Mehmet Bedreddin 22 Haziran 1894 (10 Haziran 1310) tarihinde ilgili idarenin ikinci katipliğine atanmıştır. Yaklaşık iki yıl kadar sonra 27 Nisan 1896 (15 Nisan 1312) tarihinde bu görevine ilaveten Tophanede bulunan Füyuzat adlı özel okulun fahri müdürlüğüne de getirilmiştir.

9 Kasım 1892 (18 Rebiülahir 1310) tarihinde 5. Rütbe, 1897 yılı eylül başında 4. Rütbeden Nişan-ı Âlî-i Osmani ve yine 12 Eylül 1897'de 3. Rütbe ile ödüllendirilmiştir. 26 Ekim 1897 (14 Teşrinievvel 1313) tarihinde Mekâtib-i İbtidâiye İdâresi Başkitabeti'ne terfi etmiştir.

5 Eylül 1901 (21 Cemaziyelevvel 1319)'de 2. Rütbe ile 5 Şubat 1903 (7 Zilkade 1320) tarihinde ise 3. Rütbeden Nişan-ı Âlî-i Osmani ihsan edilen Ateşîzâde, ilki 8 Mayıs - 13 Temmuz 1904 ve ikincisi 26 Nisan - 24 Mayıs 1906 tarihlerinde olmak üzere Mekâtib-i İbtidâiye İdâresi'nin vekaleten müdürlüğünü de yapmıştır.

28 Mart 1906 (2 safer 1324)'da Nikel Hicaz Demiryolu Madalyası'yla ödüllendirilen Mehmet Bedreddin 1908 mart ayı sonunda Mekâtib-i İbtidâiye İdâresi'nin lağvedilmesi üzerine kadro haricinde kalmışsa da maaşı ödenmeye devam etmiştir. 20 Ocak 1909 (7 Kanunısanı 1324) tarihinde Mekâtib-i İbtidâiye İdâresi'nin yeniden teşkili üzerine başkitabete yeniden tayin edilmiştir. 6 Eylül 1909 (24 Ağustos 1325) tarihinde ise İstanbul Vilayeti Maarif İdaresi Başkitabetlik görevine getirilmiştir.

6 Eylül 1909 tarihinde İstanbul Vilayeti Maarif İdaresi Başkitabeti'ne tayin edildikten sonra maarife ait olan arsaların satış muameleleri, büyük medreselerin aş ve fırınlarını işletenlerin hesaplarının kontrolü, İstanbul'da sultanlar ve devlet büyükleri tarafından yaptırılıp zamanla harap olan ibtidai mekteplerin durumu ve ne yapılması gerektiği hakkında çeşitli tarihlerde oluşturulan komisyonlarda da görev almıştır. Mehmet Bedreddin 23 Ağustos 1913 (10 Ağustos 1329) tarihinde uygun bir hizmette istihdam edilmek üzere İstanbul Vilayeti Maarif İdaresi Başkitabeti görevinden azledilmiştir.¹⁹

¹⁸ <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/220654> (15.05.2025 tarihli erişim). Ateşîzâde Mehmed Bedreddin'e ait koleksiyon, Garanti BBVA tarafından 2011 yılında kurulan Salt bünyesinde yer almaktadır. <https://saltonline.org>

¹⁹ BOA, DH. SAİDd. 126 / 245.

Mehmet Bedreddin, 1919 nisanında Kütüphaneler Müfettişliği'ne, Haziran 1919'da Tedrisât-ı İbtidâiye İdâresi Evrak Mümeyyizliği'ne ve Eylül 1920 tarihinde ise Tedrisat-ı İbtidâiye Müdüriyeti Birinci Şube Mümeyyizliği'ne tayin edilmiştir. 1921'de 2. Rütbeden Maarif Nişanı'yla ödüllendirilen Mehmet Bedreddin, Maârif Vekâleti Tadrîsât Dairesi'nde dosya memuru iken 7 Nisan 1926 tarihinde vefat etmiştir.²⁰

Tüm bu görev ve sorumlulukları yanında Telhîs-i Coğrafya, Telhîs-i Târih-i Osmânî, Risâle-i İmlâ, Sâika-i Aşk, Ahâdis-Sâz adıyla telif eserler kaleme almıştır.²¹

Telhîs-i Târih-i Osmanî Hakkında Birkaç Söz

Çalışmaya konu olan Ateşîzâde Mehmed Bedreddin'in Telhîs-i Târih-i Osmanî adlı eseri ibtidâî mektepler için yazılmış bir tarih kitabıdır. Eser ibtidâî mekteplerde okutulmakta olan Mülâhhas Târih-i Osmanî isimli ders kitabının konu başlıkları ve içeriği ile büyük ölçüde benzerdir.

Çalışmaya konu olan Telhîs-i Tarih-i Osmanî toplam 38 sayfadır. Yazar eserine dibace yani önsöz ile başlamakta ve tarih hakkında kısa bir değerlendirme yapmaktadır. Yazar tarihi, insanoğlunun yarattıkları günden beri her türlü adetleriyle aralarında geçen olayları bugüne gelinceye kadar haber veren ilimdir diye tanımlar. Osmanlı tarihini bilmeyi ise ilmiyât bilgisinden sonra ikinci sıraya koyarak tarih ilminin önemine vurgu yapmıştır. İlmihal öğrenmenin dindeki yeri ile tarihi kıyaslayarak insanın milliyetini muhafaza edebilmesi için mensup olduğu devlet ve milletin tarihini dahi bilmelidir diyerek tarih öğrenimini önemli bir yere konumlandırmıştır.

Yazar eserin esas metnine Hz. Âdem ve Havva'nın yaratılmasından, onların yeryüzünde çoğalması, dağılmasından ve Nuh Tufanı'ndan bahsederek giriş yapmıştır. Ardından Türkler başlığı ile ayrı bir bölüm açıp burada Türklerin Hz. Nuh'un büyük oğlu Yafes soyundan geldiklerinden, Orta Asya'ya sığmamaya başlayınca göç etmek zorunda kaldıklarından, İslamlaşmalarından ve Osmanlı öncesi kurdukları devletlerden bahsetmiştir.

Zuhûr-ı Devlet-i Osmanîye adı altında ise Osmanlıların kökeni hakkında bir giriş yaparak daha sonra sırasıyla sultanlar hakkında kısa bilgiler vermiştir. Kayı Han'ın ve ondan sonraki süreçte Kayı kabîlesinin göç güzergahı ve nerelere yerleştikleri ve faaliyetleri izah edilmiştir. Ertuğrul Gazi ile Süleyman Bey ve Caber Kalesi arasındaki bağlantı vurgulanmıştır.

Ertuğrul Gazi'ye Söğüt ve çevresinin verilmesinden, Osman Gazi'nin diğer beylerin aksine Selçukluyu paylaşma düşüncesini doğru bulmadığından, bunu yerine İstanbul imparatorluğunu kendisine hedef olarak seçip hep o yönde fetihler gerçekleştirdiğinden ve Selçuklulara itaatten çıkmadığından bahsetmiştir.

²⁰ <https://saltonline.org/tr/2638/salt-arastirma-atesizade-mehmed-bedreddin-selcuki-arsivi> (30 Mayıs 2025 tarihli erişim)

²¹ BOA, DH. SAİDd. 126 / 245.

Osman Gazi'den başlayarak Sultan Abdülaziz'e kadar tüm padişahları ayrı başlıklar halinde kronolojik sırayla vermiş, dönemlerindeki önemli olayları kaydetmiştir. Ayrıca padişahların doğum, tahta geçiş, saltanat süresi ve vefat yıllarını çizelge haline getirerek metne yerleştirmiştir. Tüm bu yönleriyle kitap, 1869 Maarif Nizamnamesi'nin tarih ders kitapları hazırlama yönetmeliğine uygundur.

KAYNAKÇA

Arşiv ve Dijital Arşiv Kaynakları:

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *DH. SAİDd.* 126 / 245.

<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/220654> (15.05.2025 tarihli erişim)

<https://saltonline.org/tr/2638/salt-arastirma-atesizade-mehmed-bedreddin-selcuki-arsivi> (30 Mayıs 2025 tarihli erişim)

Araştırma – İnceleme Eserler:

Ahmed Midhat, *Târih-i Umûmî*, C. 1, İstanbul 1295.

Akün, Ömer Faruk, "Ahmet Vefik Paşa", *DİA*, C. 2, s. 143-157.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000 - M.S. 2007*, Ankara 2007.

Akyüz, Yahya, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 5, S. 5 (Haziran 1994), s. 1-47. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000206.

Alpugan, Betül Başaran, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarih Yazıcılığı ve Tarih Kitapları", *Osmanlı*, C. 8, Ankara 1999, s.262-270.

Arıkan, Zeki, "Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi", *Tarih ve Sosyoloji Semineri Bildiriler* (28-29 Mayıs 1990), İstanbul 1991, s. 77-91.

Ateşîzâde, Mehmed Bedreddin, *Telhîs-i Târih-i Osmanî*, Kasbar Matbaası: İstanbul 1309.

Beydilli, Kemal, "Süleyman Hüsnü Paşa", *DİA*, C. 38, s. 89-92.

Düstur, C. 2, Matbaa-i Âmire: İstanbul 1289.

Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi', *Ma'aif-i Umûmîye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrâatı*, Matbaa-i Âmire: İstanbul 1338.

Mehmed Murad (Mizancı), *Târih-i Umûmî*, C.1, İstanbul 1300.

Öztürk, Cemil, “Selim Sâbit Efendi”, *DİA*, C. 36, s. 429-430.

Yinanç, Mükrimin Halil, “Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 573-595.

Ziya Yilmazer, “Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi”, *DİA*, C. 38, s. 334-336.

EK 1:

METİN

[s.1]

Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kütübhânesi

Kırk Birincisi

Telhîs-i Târih-i Osmanî

Mü’ellifi:

Ateşizâde: Mehmed Bedreddin

Ma’ârif Nezâret-i Celîlesi’nin Ruhsatıyla Tab’ Olunmuştur

İstanbul

Kasbar Matba’ası Bâb-ı Âlî Caddesinde Numero 25

1309

Sâhib ve Nâşiri: Kitâbcı Kasbar

[s.2]

Dîbâce

Cenâb-ı izd-i mennân nâşir-i adl ve ihsân ve hâm-i ilm ve irfân olan şehinşâh-ı ma’âlî-perver ve şehriyâr-ı mekârim-güster velî ni’met-i bi-minnetimiz pâdişahımız es-sultân ibnü’s-sultânü’s-sultân el-gazî Abdülhamid Hân efendimiz hazretlerini ilâ yevmü’d-dîn erike-pîrâ-yı şevket ve iclâl buyursun âmin.

Gıpta-fermâ-yı a’sâr-ı sâlîfe olan ahd-i hümayûn hazret-i hilâfet-penâhîlerinde bu abd-ı kem-bizâ’a dahi terakki-cûy-ân memleketin mazhar oldukları her türlü teşvîkattan hisse-dâr olmak ve alâ kadri’l-istitâ’a ebnâ-yı vatana âcizâne bir hizmette bulunmak

ârzûsuyla işbû Telhîs-i Târih-i Osmanî nâm eser-i nâçizânemin tertîb ve neşrine ictisâr eyledim.

Mu'terif olduğum acz ve kusûrun erbâb-ı ma'ârif nazarında mestûr kalması e'azz-ı âmâlimdir.

Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi

Mekâtib-i İbtidâiyye İdâresi Kâtib-i Sânîsi

Ateşîzâde Mehmed Bedreddin

[s.3]

Telhîs-i Târih-i Osmanî

Bismillâhirrahmânirrahîm

Târih

Nev'-i beşerin yaradıldıkları günden beri her türlü âdetleriyle aralarında geçen vukû'âtı bugüne gelinceye kadar haber viren ilme dirler ki bu ta'rifin beyân ettiği târihe Târih-i Umûmî dirler bir de yalnız bir milletin ahvâlini bildiren târihler vardır ki ona da Târih-i Husûsî veyâhûd o milletin nâmına nisbetle fûlân târih denir.

İşte biz de ilm-i hâlimizden sonra bilinmesi üzerimize lâzım olan târih-i Osmanîyeden hulâsa vechle ma'lûmât virecek yolda şu muhtasarı karalamağa azm etdik. Bir insân yukarıda zikr etdigimiz vechle ilm-i hâlini öğrenmege dînen me'mûr olduğu gibi milliyetini muhâfaza idebilmek için mensûb olduğu devlet ve milletin târihini dahi bilmelidir. Vâkı'a çocuklar tabakât-ı mekâtibe terakkî etdikce pek mufassallarını okuyup târihin bize lâzım ve nâfi' olan kısmını etrâfıca anlayacaklarsa da tufûliyyetleri zemânında mekâtib-i ibtidâiyyede görecekları mebâdî-i makâsıd-ı târihiyyenin miftâhı hükmünde olduğundan binâen-aleyh asl târih-i Osmanîye ibtidâ etmezden evvel [s.4] insânların yeryüzine nasıl yayıldıklarını ve milletlerin nasıl ayrıldığını göstermege mecbûruz.

İnsânların Yeryüzine Yayılması

Cenâb-ı Hakk Hazret-i Âdem ve Havvâ'yı yaratdıktan ve kütüb-i mukaddesenin beyânı vechle cennetden çıkarup üzerinde yaşadığımız şu yeryüzini kendilerine mesken ta'yîn eyledikten sonra ikisinin izdivâcından Kâbil ve Hâbil nâm iki çocukları dünyâya geldi. İlk önce Kâbil sonra Hâbil doğdu. O vakt bir bâtında bir erkek bir kız doğub ve kardaşlar beyninde kendi ile doğmayan kız karındaşı ile evlenmek câiz olduğundan Kâbil'in kendi ile doğan kız karındaşı Aklima'nın Hâbil'e virilmesi lâzım geldikde Kâbil hased idüb râzı olmadı.

Bunun üzerine Âdem Aleyhisselâm varınız dergâh-ı Hakk’a birer kurbân arz idiniz kangınızın kurbânı kabûl buyrulur ise hak anındır buyurdular.

Hâbil ve Kâbil babalarının emri üzre ikisi de birer kurban arz itdiler. Hâbil’in kurbanı taraf-ı Bâri’den kabûl olundu sonra Kâbil’in hasedi artarak Hâbil’in başına bir taş urub öldürdü ve derhâl kız karındaşını alarak Aden tarafına kaçdı.

Âdem Aleyhisselâm’ın üçüncü oğlu Şit Aleyhisselâm’dır. [s.5]

Şit’in oğlu Enoş ve anın oğlu Kinan ve anın oğlu da Mehlail ve anın oğlu da Bard²² ve onun oğlu da Hazret-i İdrîs Aleyhisselâm ve anın oğlu dahi Metuşelah ve anın oğlu da Hazret-i Nuh Aleyhisselâm’dır.

Hilkat-ı Âdem’den bir rivâyete göre 1655 ve rivâyet-i âhire göre 2242 sene sonra tûfân zuhûr itdi.

İşbu tûfânın zuhûru ve umûmîyyet ve husûsiyyeti bahsinde birçok sözler vâir ise de bi’l-cümle milel-i mütedeyyine yâ’ni ehl-i kitâb olan milletler nezdinde tûfân umûmî olup Hazret-i Nuh Aleyhisselâm’ın ebu’l-beşer-i sâni olduğunda ittifâk bulunduğundan biz de umûmun kabûl itdiği vech üzre makâlemizi umûmîyyet üzre idâre ideceğiz.

Hazret-i Nuh Aleyhisselâm tûfânın zuhûruna vahy-i ilâhî ile vâkıf oldukda emr u tâ’lim-i Hakk’la gemi inşâsına mübâşeret ettiği sırada kendisine îmân etmeyen kavmi “peygamberlik da’vâ ederken şimdi dülgerliğe kalkıştı” deyü istihzâ etdilerse de Hazret-i Nuh verâ-yı perde-i gaybda kavminin fesâd ve tuğyânına hazırlanan gazab-ı zü’l-celâli bildiği için mütemerridin de hande-i istihzâsına iltifât etmiyerek işine devâm ve üç yüz zîra’ tûl ve elli zîra’ arzında ve otuz arşun irtifâ’ında olarak başladığı sefîne-i necâtî ikmâl ve temâm eyledi. Hazret-i Nuh’a “sen ve avretin ve oğulların ve anların avretleriyle her cins hayvândan ikişer erkek ve ikişer dişi al bende kırk gün kırk gice yağmur yağdıracağımıdır yeryüzünde ne kadar mahlûk vâir ise telef olacaktır. Ve şimşâd ağacından bir taput yabup cesed-i âdemi koyasın ve bir yıllık erzâk alasın” me’âlinde hitâb-ı izzet vârid oldu [s.6] ve Hazret-i Nuh (a.m.) da Cenâb-ı Hakk’ın emrine imtisâl ve icrâ eyledi. Ba’de tûfân zuhûra geldi şöyle ki: Sular kabardı en yüksek dağları aşdı yağmurlar yağdı yeryüzünü yüz elli gün kâmil su kapladı.

Sonra Hakk Te’âlâ bir rüzgâr halk eyledi. Yağmurlar sâkin olarak beşinci ayda Asya-yı Osmanîye’de Dicle ve Fırat nehrleri arasında El-Cezîre ta’bir olunan kıt’ada Bayezid kıt’asının üç sa’at bu’dunda Cudi yâhûd Ararat Dağı isminde bir dağ üzerinde sefîne-i Nuh istikrâr edüp bir ay durdu ve ertesi ayın onuncu günü geminin örtüsünü açarak yeryüzünü gördü ve gemiden çıkdı. Nuh (a.m.) sefîneye biner iken kendi kavminden seksen kişi daha almış ve kendüsüne îmân eden Yâfes Sâm Hâm nâm üç evlâdı dahi berâber bulunmuş ise de işbu helâk üç evlâdından başkaları kâmil öldüğü gibi kendisine îmân etmeyen Ken’an nâm oğlu da garîk-i tûfân olarak helâk olmuştur.

²² Yerd olması lazım

Hazret-i Nuh (a.m.) evlâdıyla berâber gemiden çıktıkdan sonra Kürdîstân'da seksen hânelik bir köy binâ etdiler tûfânın vukû'undan sonra Hazret-i Nuh (a.m.) altmış sene daha mu'ammer olup ba'de irtihâl buyurdu.

Kendinden sonra kalan Yâfes Sâ'm Hâm nâm üç veledi El-Cezîre ve Arz-ı Babil'de tavattun edüp nev-i beşer anlardan tenâsül ve tekessür etdi. Bunlardan Yâfes büyük ve Sâ'm ortancası ve Hâm küçükleri olup orada ba'de't-tekessür etrâfa dağıldılar ki evlâd-ı Sâ'm'dan Suriye ve Cezîretü'l-Arab ahâlîsi ve evlâd-ı Hâm'dan Mısır Habeş zenci Hind-Sind kıbtî milletleri ve Yâfes'den [s.7] dahi sekiz evlâd olup her birinden birer millet zuhûr etmiştir. Şöyle ki evlâd-ı Yâfes'in (1) Türk ismindedir ki Asya-yı vustâda Issı Göl civârında tavattun eyledi. Türkler ile Tatar ve sâir bu nev' kabîleler andan zuhûr etdi. (2) Gomer nâmındadır ki Bahr-i Siyâh'ın şimâl tarafına hicret etmiş ve ba'de nesli garb tarafına gitdiler ekser Avrupalılar anın neslindendir. Gomer'in İslav: Efrenc: Hazez nâmlarında üç veledi yine o isimlerdeki üç milletlerin babasıdır. (3) Me'cûc yâhûd Mağo ismindedir ki Tataristan'a hicret etmiş ve ekser Asya-yı vustâ ahâlîsi anın neslinden gelmiştir. (4) Mâdi ismindedir ki İran'ın şimâl tarafına göçmüştür. (5) Yavan isminde olup Yunanistan'a hicretle oralarını ma'mûr eylemiştir. Bu Yavan'ın dört oğlu olup (1) Elinözdür²³ ki nesli Yunan'ın cenûb-ı garbîsinde sâkindir ve diğeri Terşin²⁴ Anadolu'nun iç il cihetlerini ma'mûr etmiştir. Tarsus şehri anın nâmına mensûbdur. (3) Kinimdir²⁵ İtalya ve Kıbrıs cezîresini ma'mûr etmiştir. (4) Rodanimdir²⁶ ki Arnavudluğu i'mâr etmiştir. (6) Tubal isminde olup Maşrık'da ehl-i Çin ve şimâl Alman ve birbirinden mukaddem olan kudemâ-yı ehl-i Afrika ve ehl-i Endülûs anın neslindendir. (7) Maşek isminde olup Moskovların ceddidir. (8) Tiras'dır ki Rûm-ili'yi i'mâr etmiştir.

Türkler

Yâfes'in en büyük oğlu Türk ile üçüncü oğlu Mağo nâm zâtlar bir müddet Erzurum civârında Altı Ay Dağı ve Ak Dağ denilen [s.8] dağlarda ikâmetden sonra Asya'ya gidüp doğrudan doğruya şark cihetlerine yayıldılar ki biri Türkîstân ve diğeri Moğolistan ya'nî Tataristan isimleriyle yâd olunur iki büyük kıt'ayı i'mâr eylediler.

Türkler refte refte çoğalup oralara sığmamağa başlayınca etrâfa dağılmağa mecbûr olduklarından en ziyâde garb eyâletlerine çekildikleri cihetle zuhûr-ı İslâm'da en evvel garb cihetlerinde bulunanlar şeref-i İslâm ile müşerref olup bi'l-âhire müntehâ-yı şarka kadar dîn-i İslâm'ı neşr ve içlerinden Fahr-ı Râzî ve Fârâbî gibi büyük âlimler yetişüp İslâmiyet'e pek çok hizmet eylemişlerdir. Ezcümle İslâmiyet'in zuhûrundan sonra ve Osmanlılardan evvelce Mısır'da Benî Tolun ve İhşidî ve Bahriyye ve İran'da Selçuk Atabek Harezmi Çobanî Afgan ve Hindistan'da Gaznevî Anadolu'da Selçuk-ı Rûm ve Atabek-i Rûm Akkoyunlu Karakoyunlu Zu'l-Kadriye gibi müte'addid mülûk-ı tavâif teşekkül etmiştir.

Zuhûr-ı Devlet-i Osmanîye

²³ Elişah olması lazım.

²⁴ Tarşış olması lazım.

²⁵ Kittim olması lazım

²⁶ Dodanim olması lazım

Hicret-i nebevîden dört yüz yetmiş beş sene sonra Selçuk kabîlesi Türkistân'dan çıkup Acemistân'a geldikleri sırada Osmanlıların ceddi olan Kayı Hân dahi birlikde çıkmış ve Devlet-i Gaznevîye'nin hükm etdiği yerlerden Belh taraflarında Mâhân denilen kasabaya göç etmiş idiler. Moğol pâdişâhı Cengiz Hân Türk pâdişâhlarından ol vakt Harezm'de saltanat iden Sultân Kutbeddin üzerine sefer açup galebe eylediği ve önüne gelen mâmûreleri harâb ve çapul [s.9] etdirdiği sırada ki hicretin 617 senesine tesâdüf ider. Kayı Hân kabîlesi dahi Cengiz'in hükmü altına geçmemek için tahmînen elli bin kadar gerek kendi aşîreti ve gerek oğuz ve Tatarlardan ibâret olan teb'asıyla Acemistân'a göç etdiler. Bir müddet sonra Cengiz askeri oralara da uzandığından Kayı Hân aşîreti Van Gölü'nün cenûbunda Ahlat kasabasına kondular. Orada yedi yıl kadar oturduktan sonra yine Tatar askeri baş gösterdiğinden Erzincan taraflarına çekildiler. Bir müddet sonra Cengizîler beynine tefrika düşerek evvelki kudret ve kuvvetleri kalmaması hasebiyle Kayı Hân'ın mahdûmu ve kabîlenin serdârı olan Süleyman Beg memleketlerinde rahat edebileceklerini ümîd ederek Acemistân tarîkiyle eski yerlerine gitmege kalkışdılar. Haleb civârında Ca'ber Kal'ası yanında Fırat nehrini geçer iken Süleyman Beg atıyla berâber Fırat'a düşüp garîkan vefât etmiştir. Merhûmun na'sı orada defn olunmağla hâlâ Türk Mezârı diye meşhûrdur.

Müşârünileyhin Sungur Tekin, Gün Toğdu, Ertuğrul, Dünder nâmıyla kalmış olan dört evlâdından evvelki ikisi vatan-ı aslîlerine ric'at edüp Ertuğrul ve Dünder Begler aşîreti halkıyla Erzurum taraflarına göç ederek Pasin Ovası'nda ve Sürmeli Çukur'da bir müddet kaldıktan sonra Ertuğrul Beg o hemgâmda Konya'da hükûmet eden mülûk-ı Selçukîye'den Sultân Alaeddin'e oğlu Savcı Beg'i gönderüp kabîlesine bir mahal tahsisini istid'â ve talebini is'âf etdirmesiyle Ertuğrul Beg Sultân Alaeddin ile görüşmek üzere Konya'ya teveccüh etdikde sâl-i hicretin [s.10] 627 senesinde Tatarlarla Sultân-ı müşârünileyhin bir muhârebesine rast geldi. Ertuğrul Beg'in kabîle rû'esâsından yoldaşı bulunanlar Tatarın çokluğuna bakarak bu muhârebede Tatar tarafdarlığını iltizâm etmek istemiş oldukları hâlde Ertuğrul Beg merdliği iktizâsınca zebûnkeşlikden ictinâb ve Sultân tarafına yardım etmege şitâb eyledi.

Sultân Alaeddin Tatar elinde zebûn olmuş bir hâlde iken Ertuğrul Beg'in yardımıyla Tatarlara galebe çaldığından Sultân-ı müşârünileyh Ertuğrul Beg'in her cihetle minnet-dârı olmasıyla kendüsiyle kabîlesine Söğüd kazâsını yaylak ve kışlak ta'yîn eyledi. Mu'ahharan kazâ-i mezkûr nevâhîsiyle berâber Sultân tarafından Osman Gâzî hazretlerine temlik olunmuşdur.

Ertuğrul Beg doksan yaşından ziyâde ömr sürüp bu müddetce mülûk-ı Selçukîye'ye itâ'at hâlinde bulunmuş ve altı yüz seksen sene-i hicrîyesinde vefât etdiği vakt Osman, Gündüz, Savcı begler nâmında üç evlâdı kalup bunlardan Osman Gâzî hazretleri re'îs-i kabîle olmuşdur.

O sırada Selçuk saltanatı zevâle yaklaşıp etrâfında bulunan derebegleri memâlik-i Selçukîye'yi paylaşmağa dış biledikleri hâlde Osman Gâzî hazretleri ihâneti tecvîz etmeyüp pederinin vefâtından Selçukîlerin külliye zevâline kadar mürûr eden on dokuz sene müddet zarfında İstanbul İmparatorluğu'nun taht-ı idâresinde bulunan

mahallerin fütûhâtına hasr-ı himmetle hayli yerler feth ve teshîr etmekle berâber Selçukîlere itâ'at hâlerinden çıkmamıştır.

Vaktaki Tatarın son hücûmuyla Sultân Alaeddin bin Feramurz Tatar eline geçerek saltanat-ı Selçukîye külliyyen münkariz oldu ve memâlik-i Selçukîye [s.11] enkâzı mülûk-ı tavâif tarzında türemiş olan derebegleri tarafından zabt ve taksîme başlandı.

Osman Gâzî hazretleri dahi gerek pederi zemânında ve gerek bi'l-fi'l müddet-i emâret ve riyâsetinde zabt ve teshîr eylediği bilâd ve memâlikde nâmına hutbe-i hükümrânî okudarak altı yüz doksan dokuz sene-i hicrîyesinde îlân-ı istiklâl ile taht-ı saltanata oturdu işte el-yevm yeryüzünde hâmi-i İslâmiyet câmi'-i saltanat ve hilâfet olmak şerefiyle pâ-y-dâr olan Osmanlı saltanatının temelini müşârünileyh hazretleri kurmuştur.

Birinci Pâdişâh Sultân Osman Gâzî bin Ertuğrul Hazretleridir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
665	699	26	726	61

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Rûmlar ile Sultân Osman hazretleri beyninde muhârebe senelerce devâm eylediğinden etrâf tekfuruları dahi Osman Gâzî'nin cem'iyetini dağıtmak ve İnegöl tekfurunu bi'l-izâle kal'asını elinden almak maksadıyla Karahisar, Bilecik ovalarında azim cenkler etmişler ise de ana muvaffak olamadıktan başka nesl-i Osmanîyeden Saru Yatı Savcı Beg'in oğlu Bay Hoca gibi bir kahramânın şehâdeti Gâzî Osman hazretlerine te'sîr ederek intikâm almak dâ'yesine düşdü.

Nihâyet üç yüzü mütecâviz süvârî ve piyâde cengâverle rast geldikleri [s.12] yerleri zabt etmiş ve Kızılca Kal'ası sekenesi şeref-i İslâmla müşerref olup Osmanlı kavmi-i necîbi günden güne tekessür eylemiştir.

Birbirini müte'âkib vukû' bulan muhârebelerden sonra yine İnegöl Tekfuru aleyhinde olarak 686 senesinde zuhûr iden muhârebede tekfur-ı merkûm Karahisar Senyörü ve sâire ile ittifâk ederek hem-civâr olan Osmanlıları def' etmek için gâyet müdhiş harekete başlamışlar idi. Gâzî-i müşârünileyh ise düşmânların ilerüdeki tasavvurlarını keşf ederek dâimâ cenge müheyyâ bir hâlde bulunduğundan Egrice nâm mahalde gavgâ ve Karahisar şehrini zabt ve istilâ eylediğinde muzafferiyet-i vâkı'asının nişâne-i şükrânisi olarak Sultân Alaeddin tabî u alem irsâliyle istiklâlini tasdîk etmiştir.

Bu zemân kâr-zârda devlet-i Selçukîye münkariz olduğundan Gâzî-i müşârünileyh dahi Bilecik ve Yeni Şehr, Köpri Hisar, Ankara taraflarını zabt edüb Karahisar şehrinde nâm-ı hümayunlarına hutbe okudarak Devlet-i Osmanîye'yi te'sîs ve teşkil etmiştir. Evâhir-i saltanatlarında Burusa şehrini dahi feth ve zabt etdikden sonra Söğüd kasabasında vefât etmiş ve na's-ı mağfiret nakşları Burusa'da hisâr derûnuna vedî'a-i rahmet-i ilâhîye olmuştur.

İkinci Pâdişâh Sultân Orhan bin Osman Gâzîdir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
687	726	35	761	74

[s.13]

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Gâzî Orhan hazretleri altı yüz yirmi altı sâl-i hicrîsinde otuz dokuz yaşında olduğı hâlde taht-ı âlî-baht-ı Osmanî'ye cülûs idüp hemân ol sene kürsî-i saltanatı Burusa'ya nakl buyurdular. Müşârünileyh Üsküdar'a beş sâ'at mesâfede vâki' Samandıra Kal'ası ve İzmid İznik Kal'alarıyla Karesi Bergama ve Aydıncık Rûm-ili'de Gelibolu ve civâr kal'aları cümle-i fütûhâtından bulunmuştur.

Fütûhât-ı meşrûhadan başka zemân-ı saltanatlarında büyük birâderleri Alaeddin Paşa'nın himmetiyle sikke usûlüne ve Yeniçeri nâmıyla muntazam asker istihdâmına nizâm virilmiş, câmi' ve mekteb ve imâret ve medrese ve köpri gibi birçok âsâr-ı nâfi'a inşâ ve birtakım şehirler binâ ve ta'mîr kılınmıştır.

Müşârünileyh yetmiş dört yaşında iken vefât edüp pederi kurbinde medfûndur.

Üçüncü Pâdişâh Sultân Murad bin Orhan Gâzîdir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
726	761	30	791	65

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Sultân Murad hazretleri otuz beş yaşında taht-ı Osmanî'ye cülûs etdikde Edirne şehri feth olunup kürsi-i hükûmet oraya nakl edilerek pâ-yi taht-ı sâni olmuşdur. [s.14]

Zemân-ı saltanatlarında câmi' medrese köprü gibi müte'addid te'sisât-ı hayriye ve ebniye-i âliyeden Edirne'deki kasr-ı muallâ dahi müşârünileyhin âsâr-ı aliyyesindendir.

Osmanlı bayraklarının şimdiki renk ve hey'eti ile tuğrâ-yı hâkânî dahi zemân-ı saltanatlarında icâd olunmuşdur.

Anadolu taraflarında Selçukîye ümerâsından ekserîsinin teba'iyeti üzerine müşârünileyhe Hüdâvendigârlık unvânı virilmişdir. Burusa vilâyetine kendi unvân-ı tâcdârânelerini itâ buyurmuş olduklarından elân vilâyet-i Hüdâvendigâr nâmıyla ma'rûfdur.

Müşârünileyhin Anadolu ve Rûm-ili kıt'alarında otuzu mütecâviz fütûhâtı olup 791 senesinde Macar ve Sırbîlarla Kosova sahrâsında etdiği muhârebeyi kazanup fakat kendileri şehîd olmağla na's-ı hümayunları Burusa'ya nakl olunub Çekirge nâm mevki'de medfûndur.

Dördüncü Pâdişâh Sultân Bayezid-i Evvel bin Sultân Murad-ı Evveldir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
761	791	14	805	44

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Sultân Bayezid hazretleri otuz yaşında serîr-i saltanat-ı Osmanî'ye cülûs etdiği zemân hıttâ-i Rûm-ili'de Silistre'den Vidin'e kadar Tuna sevâhilini zabt ve 792 senesinde Sırb ve Eflak voyvodalıkları da [s.15] virgüye rabt edildi ve Anadolu kıt'asında Konya ve Sivas Malatya feth edildi. Bu esnâda müşârünileyh İstanbul'u muhâsara etmek teşebbüsünde iken meşhûr Timurlenk'in Osmanlı memâlikine tecâvüzünü duyunca asâkir-i kesîre ile karşı varup Ankara Sahrâsı'nda azîm bir muhârebe olmuş ise de tâli-i harb kendisine yâver olmamışdır. Bu vak'adan sekiz mâh sonra müşârünileyh Akşehir'de vefât etmeğle na's-ı mübârekleri Burusa'ya nakl olunarak medfen-i mahsûsunda mütevârî-i hâk-i pâ-yi olmuşdur.

Beşinci Pâdişâh Çelebi Mehmed bin Sultân Bayezid-i Evveldir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
790	816	8	824	34

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Timur vak'asıyla Sultân Bayezid'in gaybûbet-i ebediyesinden sonra temâm on bir sene fâsıla-i saltanat vukû' bulmuş ve ba'de Çelebi Sultân Mehmed def'-i rakabeye muvaffak olarak 816 senesinde bi'l-istiklâl taht-ı âlî-baht-ı Osmanî'ye cülûs etmiştir hâkân-ı müşârünileyh Timurleng'in tahrîb ve yağma eylediği mahalleri ta'mîr ve Karamanların magsûbâtını istirdâd etdikden sonra Cindîler mahv etdi. Venedik korsanlarının Osmanlı gemilerine tasallutu üzerine bir donanma tertîb olup Gelibolu açıklarında şedîd bir muhârebeden sonra düşmân donanması münkesiran limana firâr etmiştir.

Zemân-ı saltanatlarında Haremeyn-i Şerîfeyn'e surre irsâli ihdâs ve 844 [s.16] senesinde ikmâl-i enfâs etdiğinden Burusa'da Yeşil Câmi'-i nûr-ı lâmi'nde vedî'a-i rahmet-i hudâ ve bu âlem-i fânîden cüdâ olmuştur.

Altıncı Pâdişâh Sultân Murad-ı Sâni bin Çelebi Sultân Mehmed'dir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
806	824	31	855	49

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

827 târihinde isyân iden İsfendiyyar oğlunu te'dîb ve Mora ve Sinob'u tazyîk idüb Kastamonu'yı zabt ve teshîr etdiği esnâda ordularının kısm-ı a'zamı Eflak ve Arnavudluk ve Mora taraflarında meşgûl-i kâr-zâr idi.

829 senesinde Menteşe hâkiminin vukû'-ı vefâtı üzerine arâzîsi memâlik-i Osmanîye'ye zamîme oldukda Teke begi Antalya'da müttefiki Karaman oğluyla cenge yeltendiyse de ikisi birden helâk oldu.

Zemân-ı saltanatlarında Rûm-ili'de İskender Beg ve Anadolu'da Karamanlıları dâire-i itâ'ate ircâ' ile meşgûl iken Macaristan kiralı Osmanlı memâlikini çigneyüp Varna'ya kadar vürûd etmiş ise de 847 târihinde zuhûr iden Varna Muhârebesi'nde Macar kiralının vefâtıyla ordusu târ u mâr edilmiştir.

Yanya ve Selanik vilâyetleri feth ve Macaristan ve Sırbistan arâzîsi dahi zabt olundu. Hâkân-ı müşârünileyh kırk yaşında iken vefât idüb Burusa'da medfûndur. [s.17]

Yedinci Pâdişâh Sultân Mehmed bin Sultân Murad-ı Sâni'dir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
833	855	21	886	53

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Şehriyâr-ı müşârünileyh hazretleri yirmi iki yaşında taht-ı Osmanî'ye cülûs edüb 857 târihinde İstanbul'u muhâsara ve feth etmekle kürsî-i saltanat ittihâz buyurmuşdur.

Hâkân-ı müşârünileyhın zemân-ı saltanatlarında Bosna ve Hersek kıt'alarıyla Mora Kırım şibh-i cezîresi Bağdad,²⁷ Sinob, Trabzon ve bunlarla berâber iki yüzü mütecâviz memleketler memâlik-i kadîmelerine ilâve kılınmıştır.

Müşârünileyhın ahd-ı saltanatlarında câmi' ve medrese gibi müte'addid âsâr-ı hayriyye-i nâfi'a te'sîs ve medâris-i şerîfe ulûm ve fûnûn-ı âlîyeye taksîm ve tahsîs buyurulup Eyüb ve Fatih Câmi' nûr-ı lâmi'alarıyla eski ve yeni sarây ve Rûm-ili Hisârı dahi Gâzî-i müşârünileyhın âsâr-ı celîlelerindendir ilm-i şerîfe ve ulemâyâ rağbet-i hümâyunları cihetiyle ahd-i saltanatları allâmeler devri idi. İrtihâl-i âlîlerinde na'ş-ı mübârekleri nâm-ı nâmilerine mensûb câmi'-i şerîf civârındaki türbe-i mahsûslarına defn-i hâk-ı itr-nâk olmuşdur.

Sekizinci Pâdişâh Sultân Bayezid-i Sâni bin Fatih Sultân Mehmed'dir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
851	886	32	918	68

[s.18]

²⁷ Boğdan olması lazım

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Sultân-ı müşârünileyh câlis-i serîr-i saltanat oldukda Venedik ve Ragusa cumhûriyetleriyle tecdîd-i münâsebet ve ordu-yı hümâyûn Rûm-ili'ye i'zâmında Macar ile akd-i mütâreke ve ertesi sene Boğdanludan *Kili* şehri ahz olundu.

986 senesinde Macar ihtilâlinde *Belgrad* Kal'ası'nın Devlet-i Osmanîye'ye verileceği şuyû' bularak akabinde ordu-yı hümâyûn ol tarafa i'zâm olunmağa akıncılar Macar tarafına ve pâdişâh-ı şecâ'at-penâh dahi Arnaudluğa hareketle ol havâliyi zabt ve teshîr etmekde iken ba'zı esbâb hulûletiyile asâkir-i Osmanîye tekrâr Macar tarafına geçmekle Macarlar sulh talebiyle mütâreke kaydına düşdüler ve beri yandan İşkodra askeri dahi Dalmaçya arâzisini ve diger bir ordu yine Boğdan taraflarını basdı zemân-ı saltanatlarında Arnaudluk ve Hersek kıt'aları feth olunmuş ve Venedik Cumhûriyeti'nin ba'zı limanları alınmış ve âhir-i saltanatlarında Dârü'l-hilâfeti'l-Aliyye'de şiddetli bir hareket-i arz vukû' bulup pek çok cevâmi' ve ebniye münhedim ve nüfûsca telefât olmuşdur.

Şehriyâr-ı müşârünileyh 918 târihinde kâr u bâr-ı saltanatı mahdûm-ı mükerrerleri Selim Hân'a tefvîz ve kendisi dahi Dimetoka'da ihtiyâr-ı uzlet etmiş iken irtihâlleri vukû' bulmağa na'ş-ı sa'âdetleri İstanbul'a getirilerek âsâr-ı mübârekelerinden bulunan câmi'-i şerîf derûnuna defn olunmuşdur. [s.19]

Dokuzuncu Pâdişâh Yavuz Sultân Selim bin Sultân Bayezid-i Sâni'dir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
872	918	8	926	54

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Hâkân-ı müşârünileyh hazretleri taht-ı âlf-baht-ı Osmanî'ye cülûs etdiği zemân Acem Şâhı'nın Osmanlı arâzisine tecâvüzü üzerine 920 senesinde Acem Seferi açılarak meşhûr Çaldıran Muhârebesi kazanıldı Kürdistân Gürcistân vilâyetleri istilâ edildi Mısır hükümdârı Kansu Gavri'nin gurûr ve istikbârı hazret-i şehriyârın gazabını tahrîk etmekle 922 târihinde *Haleb* civârında *Mercidabık* nâm mahalde vukû' bulan muhârebede Gavri maktûl olmuşdur.

Yerine geçen Tumanbay çıkup o dahi birkaç def'a tecrübe-i tali'a yeltendiyse de hazret-i pâdişâhın bi'z-zât kumandasıyla hareket iden asâkir-i Osmanîye hem Tumanbay'ı esîr ve hem de askerini tedmîr eyledi. Bu muhârebe ile Mısır ülkesi Haremeyn-i Şerîfeyn ve Haleb, Şam, Trablus, zamîme-i memâlik-i Osmanîye olarak pâdişâh-ı müşârünileyh hilâfet ve saltanatı cem' etmiş ve emânât-ı mübâreke yed-i mü'eyyed-i mülûkânelerine

intikâl etmesiyle hutbelerde hâdimü'l-Haremeynü's-Şerîfeyn unvân-ı muhteremi nâm-ı nâmi-i şâhânelerine okunmuştur.

924 târihinde Cezâir hâkimi Barbaros Hayreddin Paşa dahi bî'at ve teba'iyete müsâra'at eyledi. Kendileri be-gâyet âlî himmet ve zemân-ı [s.20] saltanatları devr-i hamâset ve ma'rifet olarak seyf ve kalem temâmi-i ma'nâsıyla hüküm-fermâ idi.

926 târihinde o kahramân-ı cihân şîrpençe-i ecelden azm-ı dârü'l-cenân etmekle İstanbul'daki câmi'-i şerîfleri derûnunda defn olunmuştur.

Nedîm-i bezm-i şehriyârîlerinden Kemalpaşazâde söylediği bir mersiye:

Şems-i asr idi asr da şemsün

Zillî memdûd olur zemânı kasîr

teşbîhiyle zemân-ı saltanatlarının azlığına ma't-teessüf ulviyet-i şâhânelerini ne güzel tasvîr etmiştir.

Harîta-ı âlem manzûr-ı şâhâneleri oldukda "dünyâyı büyük bir şey zan iderdim meger ki ancak bir hükûmetlik yer imiş" buyurdıkları rivâyet olunur.

Onuncu Pâdişâh Kânûnî Sultân Süleyman bin Yavuz Sultân Selim'dir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
900	926	48	974	74

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Hâkân-ı müşârünileyh hazretleri idâre-i umûr-ı devlet-ı zemânın ve mu'âmelâtın îcâb etdirdiği bir takım kavânîn-i cedîde te'sîs eylediğinden nâşî nâm-ı âlî-i hümayunlarına Kanûnî unvân-ı adâlet nişânı verilmiştir. Bi'z-zât ordu-yı hümayun ile Nemçe ve Acem ile müte'addid muhârebeler kazanmıştır.

Bağdad Habeş hıttalarıyla Belgrad kasabası ve ma' Rodos [s.21] Adalar Denizi'nde kâin bi'l-cümle cezâir kâmilten zabt edildi 936 târihinde birinci def'a olarak *Viyana* şehri dahi muhâsara edilmiştir.

Ba'de Rûm-ili cihetinde ordusu ile bulunduğu sırada vefât etmekle na's-ı mübârekleri İstanbul'da türbe-i mahsûsalarında defn-i hâk edilmiştir.

On Birinci Pâdişâh Sultân Selim-i Sâni bin Sultân Süleyman'dır

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
930	974	8	982	52

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Sultân-ı müşârünileyh tahta cülûs etdiği zemân ba'zı mesâlih-i dâhiliyyenin tanzîm ve ıslâhıyla meşgûl iken Venedik cumhûru ile İtalya ve İspanya devletleri ittifâk ederek 989 târihinde i'lân-ı harb eyledikleri esnâda Yunan denizinin İnebahtı sularında donanma-yı Osmanî cüz'i zedelenmiş ise de 980 târihinde cesîm bir donanma hazırlanarak düşmâna bi'l-hücûm donanmaları mahv ve nâ-bûd edildikten sonra Afrika sevâhilinde bulunan İspanyolları dahi zîr u zeber eylemişlerdir.

Hâkân-ı müşârünileyhin zemân-ı hümâyunlarında Ebu's-suûd Efendi makâm-ı meşîhatde bulunmuş ve Osmanlı memâlikine Kıbrıs adasıyla Yemen, Tunus, Trablus vilâyetleri ilâve kılınmıştır Sultân-ı müşârünileyh Ayasofya câmi' nûr-ı lâmi'i kurbinde medfûndur. [s.22]

On İkinci Pâdişâh Sultân Murad-ı Sâlis bin Sultân Selim-i Sâni'dir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
953	972	21	1003	50

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Gâzî-i müşârünileyh câlis-i serîr-i saltanat oldukda ba'zı vilâyet beglerinin ilân-ı isyân etmeleri üzerine onlarla meşgûl iken Acem tarafından dahi memâlik-i Osmanîye'ye tecâvüz vukû' bulmağla 986 târihinde Çıldır Sahrâsı'nda şanlı bir muhârebeden sonra Şirvan vilâyetleri zabt olunmuştur.

Rûm-ili cihetinde 1002 târihinde Yanık Kal'a ve Tatarhisar misüllü birkaç kal'a feth edildi.

Hâkân-ı müşârünileyhin zemân-ı saltanatında Yeniçeri Ocağı beş altı def'a isyân eylediye de önü alınmıştır.

Gâzî-i müşârünileyhin pek çok evlâdı vâridi vâsıl-ı rahmet-i rahmân olduklarında civâr-ı Ayasofya'da kâin türbe-i mahsûsalarına defn olunmuşdur.

On Üçüncü Pâdişâh Sultân Mehmed Hân-ı Sâlis bin Sultân Murad Hân-ı Sâni'dir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
975	1003	9	1012	38

[s.23]

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Hâkân-ı müşârünileyh câlis-i serîr-i Osmanî oldukda 1005 senesinde Egri Kal'a-i cesîmesi feth olundu. Bu sırada Nemçe kıralının riyâsetinde olarak düvel-i nasârânın asâkir-i müttefikesiyle bi'z-zât gâzî-i müşârünileyhin emr ve kumandasında bulunan asâkir-i Osmanîye *Mohac* sahrâsında azîm bir muhârebe iderek Osmanlı askeri harbi kazandı düşmânın bakıyyetü's-suyûfunu dahi o sırada yetişen Tatar askeri kırdı dökdü çoğu da bataкта boğuldu.

Hâkân-ı müşârünileyhin evâhir-i saltanatlarında Kazayazıcı nâmında ma'rûf *Abdülhalim* Türk ve Kürd eşkiyâsından bir takım haşerâtı başına toplayup Anadolu'da icrâyı zulm ve fesâda koyulmuş olduğu hâlde bi'l-âhire Sivas taraflarında kendüsi ve avanesi itlâf edilerek işbu fesâd basdırılmışdır.

Hâkân-ı müşârünileyh otuz sekiz yaşında iken vefât etmekle civâr-ı Ayasofya'da vâki' Selim Hân-ı Sâni cenbine defn olunmuşdur.

On Dördüncü Pâdişâh Sultân Ahmed Hân-ı Evvel bin Sultân Mehmed-i Evvel²⁸'dir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
998	1012	14	1026	30

²⁸ Sâlis olması lazım.

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Sultân-ı müşârünileyh serîr-i saltanat-ı Osmanî'ye cülûsu akabinde Anadolu'nun [s.24] hemen her tarafını istîlâ ile isyân eylemekde bulunan Celâlî ve Sipâhilerin te'dîb ve terbiyeleriyle uğraşmıştır. İranîler dahi baş göstermeğe başlayınca üzerlerine ordu çıkarup *Tebriz* hâvâlisi zabt ve istîlâ olundu. Bunun üzerine Şah Abbas akd-ı sulh için birkaç kere elçi göndermiş ise de Kuyucu Murad Paşa anları İstanbul'a havâle ederek yeniden harbe kıyâm etmek üzere iken füc'eten vefât etdi.

Ba'de Nasuhî Paşa'nın serdârlığında Şah Abbas senevî iki yüz yük ipek virmek şartıyla muhârebe terk olunmuş ise de tazmînât-ı harbiyeyi göndermemekle bir sene sonra tekrâr ordu sevk olunarak ba'zı yerler feth olundu. Ve evvelki virgünün nısfını virmek üzere musâlaha edildi. Nemçelüler Macaristan hudûdunu tecâvüz ile zabt idüp Tuna sevâhilini yağma ve Macarlar Osmanlı Devleti'ne ilticâ' etmekle 1014 târihinde Macaristan arâzîsi Nemçe'den istirdâd olunarak Macar beglerinden Bucğay nâm sergerde Devlet-i Osmanîye tarafından kiral nasb ve taraf-ı pâdişâhîden kendüsine kılıc ve haftân gönderilmiş ve Nemçe ile dahi yirmi sene müddetle mütâreke edilmiştir.

Memâlik-i mahrûse-i şâhânede tütün zer' ve isti'mâlinin şüyû'ı evâhir-i saltanatlarındadır. Vefâtlarında na'ş-ı sa'âdetleri nâm-ı nâmi-i hümayunlarına mensûb olan câmi'-i şerîf civârındaki türbe-i şerîfede medfûndur.

On Beşinci Pâdişâh Sultân Osman-ı Sâni bin Sultân Ahmed-i Evvel'dir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
1013	1027	4	1031	18

[s.25]

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Sultân-ı müşârünileyhin taht-ı âlî-baht-ı Osmanî'ye cülûsu esnâsında Boğdan tarafları ayaklanub ve Leh Kıralları dahi hudûd-ı hâkânîyi tecâvüz eyledi. Silistre vâlîsi İskender Paşa'ya serdârlığıyla Yaş şehri önünde vukû' bulan muhârebede asâkir-i İslâmiye galebe etmekle düşmân askerinin serdârı dâmen-i sulhe sarıldı ise de sulh mükâlemesiçün gelen elçi Tatar ümerâsından Kaşmir nâm zâtın ibrâmıyla katl olundu bunun üzerine harb teceddüd ederek düşmân fırkalarının kâffesi bozuldu altmış bini mütecâviz olan düşmân leşkerinden ancak dört yüzü kurtulabilmiştir Leh ordusunun ikinci kumandanı dahi esîr edilerek İstanbul'a gönderilmekle o gâile de bertaraf edildi.

Hâkân-ı müşârünileyhin zemân-ı saltanatlarında mevsim-i şitâda Halic-i Konstantiniyye buz tutup üzerinden mürûr u ubûr edilmiştir.

Şehriyâr-ı müşârünileyh hazretleri on sekiz yaşında şehîden irtihâl etmiştir.

On Altıncı Pâdişâh Sultân Mustafa bin Sultân Mehmed-i Sâlis'dir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
1001	1031	1	1048	58

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Hâkân-ı müşârünileyh otuz bir yaşında iken câlis-i serîr-i Osmanî oldu. Vâlidesi tedbîriyle ser-kâre ba'zı münâsib âdemler konulup birtakım mahallerin [s.26] zabt ve teshîrine sa'y olunmakta iken papanın teşvîkiyle vukû'bulan Avrupa ittifâkı netice-pezir olmadı.

Hâkân-ı müşârünileyh bin kırk sekiz senesinde vefât iderek na'ş-ı saâdetleri Ayasofya Câmî'-i nûr-ı lâmi'î civârında kâin türbe-i mahsûslarına defîn-i hâk-ı itr-nâk olmuşdur.

On Yedinci Pâdişâh Sultân Murad-ı Râbî' bin Sultân Ahmed-i Evvel'dir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
1020	1032	17	1049	29

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Sultân Murad-ı Râbî' hazretleri on iki yaşında iken câlis-i serîr-i saltanat oldukda vâlidesi Mahpeyker Sultân'ın tedâbir-i hâkimânesiyle ser-kâre münâsib âdemler ta'yîn olunarak bir taraftan Rûm-ili ve Anadolu'da serdâr-hevâ olan eşkiyânın te'dîbi ve diğer yandan yeniçerilerin ıslâhı meşgalesiyle mütevaggıl iken Acemler Bağdad vilâyeti cihetlerine tecâvüz etmeleri üzerine hâkân-ı müşârünileyh bi'z-zât ordu-yı hümayûn ile ol cânibe azîmetle Acem ordusunu bozdu.

1042 sene-i hicrîyesinde dârü'l-hilâfede azîm bir harîk vukû'bularak bir hayli ebniye ve mesâkin muhterik olmuşdur.

Müşârünileyhin zemân-ı saltanatlarında Beyt-i Şerîf gâyet mükemmel ve müzeyyen bir sûretde ta'mîr edildi. Sultân Murad yirmi dokuz yaşında iken vefât etmekle pederleri yanına defn olunmuşdur. [s.27]

On Sekizinci Pâdişâh İbrahim bin Sultân Ahmed-i Evvel'dir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
1024	1049	9	1058	34

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Sultân-ı müşârünileyh câlis-i serîr-i saltanat oldukda Avrupa devletleriyle mu'âhede tecdîd olundu Azak Kal'ası bir aralık Kazaklar eline geçmiş ise de mu'ahharan tertîb olunan donanma ve Tatar leşkeri vâsıtasıyla bahren ve berren bi't-tazyîk istirdâd edildi.

Girid Adası sultân-ı müşârünileyhin zemân-ı saltanatına deĝin Venediklülerin idâresinde olduĝu hâlde Kapudan Yusuf Paşa ile Cinci Hoca'nın tertîbiyle sevk olunan donanma-yı hümayun 1054 sene-i hicrîyesinde cezîre-i mezkûreyi muhâsara ederek Ayo Todorî nâm kal'a zabt ve müte'âkiben Hanya Kal'ası dahi istîlâ kılınmış ise de kâmilten fethi yirmi beş sene sonra müyesser olmuşdur.

Pâdişâh-ı müşârünileyh otuz dört yaşında iken vefât etmekle Sultân Mustafa türbesinde medfûndur.

On Dokuzuncu Pâdişâh Avcı Sultân Mehmed bin Sultân İbrahim'dir

Velâdeti	Velâdeti	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
1051	1058	41	1104	53

[s.28]

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Sultân-ı müşârünileyh yedi yaşında iken taht-ı Osmanî'ye cülûs edüp vâlidesi Mahpeyker Sultân'ın tedâbir-i hâkimânesiyle emn ü âsâyiş istikmâl ve yeniden Avrupa devletleriyle mu'âhedeler icrâ olunmuşdur.

Bu sırada Köprülü Mehmed Paşa makâm-ı sadârete getirülmekle tertîb olunan donanma Bahr-i Sefîd sularında “menem diger-nîst” vâdisinde i'lân-ı gurûr iden Venedik donanmasını urup çoğunu yakdı.

Venediklüler müceddeden donanma tertîb etmekle Değirmenlik tarafından donanma-yı hümayun tekrâr cenge girişdiyse de fırtınanın şiddetinden dolayı birbirlerine yanaşamayup uzakdan top muhârebesi olmuş ve donanma-yı hümayun Venediklülerden sekiz kıt'a sefîne zabtına muvaffak olarak İstanbul'a avdet eylemiştir.

Hâkân-ı müşârünileyh büyük vâlidelerinin türbesinde medfûndur.

Yirminci Pâdişâh Sultân Selim²⁹-i Sâni bin Sultân İbrahim'dir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
1052	1099	3	1102	50

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Sultân-ı müşârünileyh câlis-i serîr-i saltanat oldukda Sadr-ı a'zam Köprülüzâde Mustafa Paşa'nın tedâbir-i hâkimânesiyle Nemçelüler Tuna'nın öte yakasına kadar sürülüp Mora ve Bosna cihetlerini yeniden istirdâd eyledi. Cezâir [s.29] ve Trablusgarb ve Tunus fethi maksadıyla müretteb donanma-yı hümayun ve asâkir-i berriye Tunus Hisârı'nı Halkulvâd Kal'ası'yla sâir hisârları feth iderek Berberiye Eyâleti teşkîl kılındı.

Edirne'de Mi'mar Sinan'ın eser-i mahâreti olan câmi'-i şerîf ile Çekmece Kasabası'ndan cesîm bir köprü hâkân-ı müşârünileyh'in âsâr-ı celîlesinden olub Ayasofya Câmi'-i şerîfi dahi kısmen ta'mîr ve ittisâlindeki hâneler iştirâ olunarak civârı tevsî' olundu.

Şehriyâr-ı müşârünileyh bin yüz yirmi iki târihinde vefât etmekle Kanûnî Sultân Süleyman hazretlerinin türbesine defn olunmuşdur.

²⁹ Süleyman olması lazım.

Yirmi Birinci Pâdişâh Sultân Ahmed-i Sâni bin Sultân İbrahim'dir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
1053	1102	4	1106	53

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Hâkân-ı müşârünileyhin zemân-ı saltanatlarında Nemçe üzerine sefer açılıp Sadr-ı a'zam Köprülüzâde Mustafa Paşa idâresindeki ordu-yı hümayun düşmânı ric'ate mecbûr eyledi. Varadin tarafına gönderilmiş olan kadırgalar düşmân gemilerinden altı aded ve birçok esir ve zahîre gemilerini zabt etmişlerdir. 1105 senesi muharreminin dördüncü günü Dersa'âdet'de Ayazma Kapusu'yla Unkapanı miyânında kâin mahalde büyük bir harîk zuhûr etmiştir.

Hâkân-ı müşârünileyh elli üç yaşında iken vefât etmekle Sultân Süleyman türbe-i şerîfine defn olunmuşdur. [s.30]

Yirmi İkinci Pâdişâh Sultân Mustafa-i Sâni bin Sultân Mehmed-i Râbi'dir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
1074	1106	9	1115	41

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Sultân-ı müşârünileyh taht-ı Osmanî'ye cülûsunda 1117 senesinde berren Nemçeliler ve Venediklülerle harb idüb Venediklülerden Sakız Cezîresi'ni istirdâd eyledi.

Bu esnâda Rusyalılar Azak Kal'ası'nı tazyîk etmekle gönderilen ordu-yı hümayun düşmânı firâra mecbûr eyledi asâkir-i Osmanîye kal'aya çekildikten sonra Ruslar muhâsara edüp top ile döğmege başladıklarından imdâda gelen Tatar askeri dahi düşmânı hayli zâyî'âta uğratmış ve o aralık müstevli olan hastalıktan dahi pek çok askeri telef olmuş olduğundan Ruslar bi'z-zarûre terk-i mevki'le çekilmege mecbûr oldular andan sonra kal'anın ta'mîrâtı icrâ ve ikmâl edildi hâkân-ı müşârünileyh 1115 târihinde irtihâl buyurmağla Bağçekapusu'nda Yeni Câmi'-i şerîfinin cânib beyinde Vâlide Sultân Türbesi'nde medfûndur. [s.31]

Yirmi Üçüncü Pâdişâh Sultân Ahmed-i Sâlis bin Sultân Mehmed-i Râbi'dir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Saltanatdan Ferâğı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
1084	1115	28	1143	1149	65

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Müşârünileyh 1115 târihinde taht-ı âlî-baht-ı Osmanî'ye cülûs idüp ba'zı umûr-ı dâhiliyyenin tanzîm ve ıslâhıyla meşgûl iken Rusya Devleti 1110 senesinde akd olunan Karlofca Musâlahası'nı naks ile i'lân-ı harb eyledi.

Bunun üzerine tertîb olunan donanma Bahr-i Siyâh'a ve Edirne tarafından dahi cem' edilen ordu-yı hümâyun Brut Nehri'ne sevk olundu.

Sadr-ı a'zam Baltacı Mehmed Paşa ile Tatar askeri düşmânın hatt-ı ric'atını keserek ümîdsiz hâle düşdüğünü Rusya Çarı anlamağla Azak Kal'ası'nın girü virilmesi ve marmarada ihdâs eylediği kal'a ve palangaların hedm edilmesi şartları ve şerâit-i sâire ile akd-i musâlaha olundu. Bu muhârebede Rusya askeri kemâl-i müzâyakadan ağac kabuklarını yemişler ve ba'de'l-musâlaha ordu-yı hümâyundan virilen erzâk ile geçinmişlerdir. Hâkân-ı müşârünileyh kâr u bâr-ı saltanatı 1143 târihinde bi'l-ihtiyâr Sultân Mahmud-ı evvel hazr[s.32]etlerine tevîz etdikden sonra altmış beş yaşında iken irtihâl buyurmuşlardır.

Yirmi Dördüncü Pâdişâh Sultân Mahmud-ı Evvel bin Sultân Mustafa-i Sâni'dir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
1108	1143	25	1168	60

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Sultân-ı müşârünileyh taht-ı alî-baht-ı Osmanî'ye cülûs ettiği sırada Rusyalıların teşvikiyle İran Şâhı *Nadir* Şâh memâlik-i Osmanîye'ye tecâvüz etmekle sevk olunan ordu-yı hümâyun leşker-i İran'ı mağlûb kıldı bu esnâda Rusya ordusu Kırım'da Bağcesaray'ı zabt ve istilâ etmiş ise de berrî ve bahrî sevk olunan asâkir ve donanma Prut suyu kenârında düşmânın askerini ve Bahr-i Azak'da donanmasını perîşân eyledi. Diğer taraftan Nemçelüler Boğdan Eflak'a ve Sırbistan'a iki yüz bin kadar asker sevkıyla ba'zı mahallerini

almış ise de Vidin muhafızının sa'y u gayretiyle Timok suyu kenârında dışmân ordusu mağlûb ve ric'ate mecbûr oldu.

Nemçe'nin Bosna'ya tecâvüz eden ordusu dahi Banaluka pîş-gâhında Bosna vâlîsinin himmetiyle bozuldu.

Hâkân-ı müşârünileyh 1168 senesinde vefât edüp pederleri Sultân Mustafa Türbesi'nde medfûndur. [s.33]

Yirmi Beşinci Pâdişâh Sultân Osman-ı Sâlis bin Sultân Mustafa-i Sânîdir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
1110	1168	3	1171	61

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Hâkân-ı müşârünileyh hazretlerinin ahd-ı saltanatlarında vukû'ât-ı hâriciye ve harbiyeden şâyân-ı tezkîr bir şey olmayup zemân-ı şâhâneleri ıslâhât-ı dâhiliye iştigâlâtıyla güzerân etmişdir. Merhûm Sultân Mahmud-ı Evvel hazretlerinin devrinde inşâsına bed'an ve mübâşeret olunan câmi'-i şerîf hâkân-ı müşârünileyhin zemânında ikmâl edilmekle nâmı Nûr-ı Osmanîye ile tezyîn buyrulmuşdur. Vukû'-ı irtihâllerinde birâderi Sultân Mahmud-ı Evvel Türbesi'ne defn olundular.

Yirmi Altıncı Pâdişâh Sultân Mustafa-i Sâlis bin Sultân Ahmed-i Sâlisdir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
1229	1171	16	1187	58

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Hâkân-ı müşârünileyh câlis-i serîr-i saltanat oldukda Nogay kabâilinin hudûd-ı şimâliyyeye tecâvüzünü ale'l-acele def' ve diger taraftan haccâc-ı müslimînin istihsâl-i emniyet-i huzûru tedâbirine teşebbüs olundu vâridât ve masârifât-ı mîrîye tedkîk olunarak hazînede hâsıl olan tasarruftan ebniye-i nâfi'a-ı âlîye ve hayriye inşâ ve ta'mîr ve sikke-i atîka tashîh edilmişdir.

Berrü'-Şam'da hareket-i arzdan harâb olan mahallerin binâ ve i'mâriçün [s.34] pek çok akçe ve me'mûrlar i'zâm kılındı ve Mekke-i Mükerrreme'de su kemerleri te'sîs ve nice ebniye-i şerîfe tecdîden ta'mîr ve termîm olundu 1183 târihinde Hotin Kal'ası'na tasallut eden Rus ordusu mağlûben def' edildi.

Yirmi Yedinci Pâdişâh Sultân Abdülhamid Hân-ı Evvel bin Sultân Ahmed-i Sâlisdir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
1137	1187	16	1203	66

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Hâkân-ı müşârünileyh taht-ı âlî baht-ı Osmanî'ye cülûs etdiği sırada Rusya ve Avusturya devletlerinin müttefikân hareket-i harbiyeleri vukû' bulmağla Tuna cihetlerine ordu-yı hümayun sevk olundu Gâzî Hasan Paşa Bahr-i Siyâh sevâhilini muhâfaza ve Özi suyu ağzını kesüp Kılburun Kal'ası'nı dögmekde iken Avusturya İmparatoru Belgrad'ı zabt etmek üzere bağteten asker sevk etmişdi. Asâkir-i Osmanîye'nin mukâbelesiyle düşmân ordusu bozulup ric'ate mecbûr oldu. Hâkân-ı müşârünileyh Bağçekapusu civârında kâin türbe-i şerîfeleri derûnunda medfûndur., [s.35]

Yirmi Sekizinci Pâdişâh Sultân Selim-i Sâlis bin Sultân Mustafa-i Sâlisdir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
1175	1233	19	1222	47

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Pâdişâh-ı müşârünileyh hazretlerinin ahd-ı saltanatına gelince dâhilî ve hâricî gavâil-i mütemâdiyeden dolayı ahvâl-i mülke büyük bir fenâlık ârız olmuşdu. Müşârünileyh hazretleri taht-ı saltanata cülûslarını müte'âkib tanzîmât-ı dâhiliyeye hasr-ı himmet ve fûnûn-ı cedîdenin Avrupa'da kabûl olunan usûl-i cedîde üzre terakkiyâtına ve nizâm-ı askerî tanzîmine sarf-ı mâ-hasl-ı makderet buyurmuş ve Tophane ve Mühendishâne, Humbarahâne gibi esâslı bir takım âsâr-ı nâfi'a ve müfîde te'sîs ve donanma-yı hümayunlarını teksîr eylemiştir. Üsküdar'da nâm-ı nâmi-i şâhânelerine

mensûb olan Selimiye Kışla-i Hümâyun' u ulüvv-i himmet intizâm-perverânelerinin bir mesel-i mücessemidir.

Ol vakt Fransalu ile bi'l-icâb bozışılıb cezâir-i seb'a ve Arnaudluk sevâhilinde kâin Preveze ve Parga ve Cirinto hisârları Fransalulardan istirdâd olundu. Sunûf-ı askeriyyemizin el-yevm müsellemin-i âlem olan kemâl-i intizâmı müşârünileyh hazretlerinin ahd-ı saltanatlarından yâdigâr olub sonraları da istikmâlât-ı mütevâliyesine himmet buyrulmuş olan mukaddemât-ı nizâmiyenin netîcesidir. Şehîden irtihâlleri vukû' bulmağla peder-i ekremleri türbesinde medfûndur. [s.36]

**Yirmi Dokuzuncu Pâdişâh Sultân Mustafa Hân-ı Râbi' bin Sultân Abdülhamid
Hân-ı Evveldir**

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
1193	1212	1	1223	30

Hâkân-ı müşârünileyh hazretleri ammizâdeleri Sultân Selim Hân-ı Sâlis hazretlerinin ferâğında serîr-i saltanata cülûs buyurmuşlar ise de müddet-i saltanatlarından bir sene ve birkaç gün mürûrunda irtihâlleri vukû'bulmağla ahd-i hümâyunlarının şâyân-ı tezkîr vekâyi'i yokdur.

**Otuzuncu Pâdişâh Gâzî Sultân Mahmud Hân-ı Sâni bin Sultân Abdülhamid
Hândır**

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
1199	1223	32	1255	56

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Şehriyâr-i müşârünileyh hazretlerinin evâil-i ahd-i saltanatları bir takım gavâil-i dâhiliyeye müsâdif olduğu hâlde iltizâm buyurdıkları meslek-i hâkimâne ile bi't-tedric himmet-i âlîlerinin âsâr-ı aliyyesi yüz göstermiş ve Yunan fetretiyle bir müddet-i medîde uğraşıldığı gibi bir taraftan Rusyalu dahi harb açmışdır. Ol vakte göre Devlet-i Aliyye'nin kuvve-i askeriyyesinde fıkdan-ı [s.37] intizâmı berâber pâdişâh-ı müşârünileyh hazretlerinin kemâl-i metânetle mukâvemeti şâyân-ı sitâyîşdir.

Sırbuları dâire-i inkiyâd ve nizâma ircâ' ve Mısır'da Kölemen takımı ve Vehhâbî gâilesi imhâ edildiği gibi 1241'de Yeniçeri Ocağı ilgâ olup Asâkir-i Mansûre nâmıyla nizâmiye sınıfı açılmış ve tertîbât-ı cedîde üzerine kavânîn-i mukteziyye tedvîn ve askerî kışla ve mektepleri ve donanma-yı hümayun tanzîm kılınmıştır.

Bin iki yüz elli beş târihinde vukû'-ı irtihâl-ı âlîlerinde na'ş-ı hümayûnları İstanbul'da Çenberli Taş civârında türbe-i mahsûsalarına defn olunmuştur.

Otuz Birinci Pâdişâh Sultân Gâzî Abdülmecid Hân bin Sultân Mahmud Hân Gâzîdir

Velâdeti	Cülûsu	Saltanatı	Vefâtı	Müddet-i Ömrü
1237	1255	22	1277	40

Vekâyi'-i Mühimmesinin İzâhı

Bin iki yüz elli beş târihinde on sekiz yaşında oldukları hâlde serîr-i saltanata cülûs buyurmuşlardır.

Avrupa devlet ve milletlerinin terakkiyât-ı medeniyetleri karşısında Devlet-i Aliyye'nin yalnız ve pek girüde kaldığını ve ihtiyâc-ı asra ve mizâc-ı memlekete [s.38] göre usûl-i idâre-i devletde esâslı bir tebeddül icrâsının lüzûm-ı kat'iyesini takdîr buyuran pâdişâh-ı müşârünileyh hazretleridir.

Sadr-ı a'zam-ı meşhûr Mustafa Reşid Paşa'nın tavsiyesi üzerine Gülhâne Hattı'yla Tanzîmât-ı Cedîde i'lân olundu.

Mâliye, Nâfi'a, Ma'ârif gibi rûh-ı devlet olan şu'abât-ı idârenin ıslâhâtına himmet buyruldu sipâhi ve ze'âmet nâmıyla mine'l-kadîm kurâ a'sârına mutasarrıf olan süvârî askeri sınıflarının nizâmât-ı cedîde hükmünce lüzûmu kalmamağla o makûle kurâ hazîne-i mâliye hesâbına zabt ve bâ-şart kayd-ı hayât ashâbı büddle rabt olundu.

Kur'a-i şer'iyye ile ahz-ı asker usûlü ve redîf sınıfı îcâd edilerek nizâmât-ı askeriyyece ikmâlât ve rüşdiye mekâtibi te'sîsiyle ma'ârifce nümûne-i icrâât fi'le getirildi.

Devlet-i Aliyye'yi girdiği tarîk-i terakkîden alıkoymak maksadıyla Rusya Devleti 1269'de ilân-ı harb eylediye de İngiltere Fransa Sardunya ki şimdiki İtalya devletleri birbirini müte'âkib Devlet-i Aliyye'nin ittifâkına rağbet etmekle meşhûr Kırım Muhârebesi kazanıldı Karadeniz'in bî-terafılığı esâsı üzerine Paris'de akd olunan musâlaha ahdnâmesi

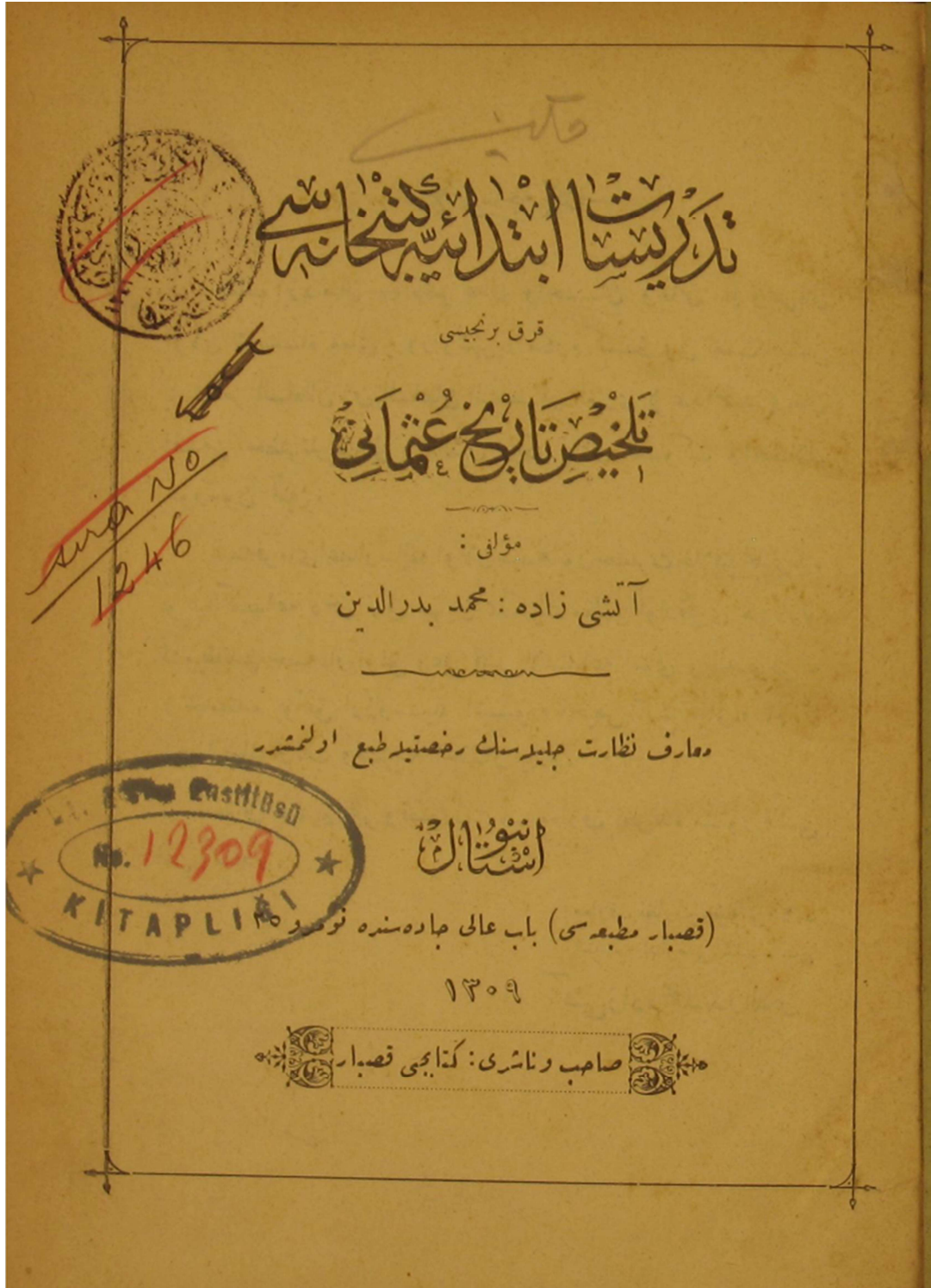
Devlet-i Aliyye'yi Avrupa Cem'iyet-i Düveliyesi'nin büyük bir a'zâsı olmak üzere tanıtdırmışdır.

Pâdişâh-ı müşârünileyh hazretleri hulûs-i niyet ve ulüvv-i himmetle müttasıf idi.

İrtihâl-i âlîlerinde na'ş-ı mağfiret-nakşları birinci Sultân Selim Türbe-i Şerîfesi civârında i'dâd edilen türbe-i münîfeye defn olunmuşdur.

(SON)

EK 2: Telhîs-i Târih-i Osmanî İlk Sayfası

Makale Gönderim Tarihi: 05.07.2025

Yayına Kabul Tarihi: 29.07.2025

Araştırma Makalesi

TÜRKİYE-ÇİN EKONOMİK İLİŞKİLERİ (1925-1995)

Muhammed Cihad Kubat*

Öz

Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruluşundan itibaren Çin ile ilişkilerine önem vermiştir. 1925 yılında Türkiye ile Çin Cumhuriyeti Devleti arasında imzalanan antlaşmayla birlikte iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulmuştur. 1934 yılında ise iki ülke arasında Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. 1925 yılından itibaren iki ülke arasında müstakil bir ticaret antlaşması yapılması için görüşmeler sürmüştür. Ancak Çin’de başlayan iç savaş iki ülke arasında ticaret antlaşması ile ilgili somut adımlar atılmasını zorlaştırmıştır. Çin İç Savaşı sonunda kurulan Çin Halk Cumhuriyeti’ni Türkiye 1971 yılında tanımış ve bu tarih itibariyle iki ülke arasındaki ticari ilişkiler başlamıştır. Gizliliği kaldırılan Türk Diplomatik Arşivleri ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Cumhuriyet Arşivleri evraklarına dayanan bu çalışmada 1925-1995 yılları arası Türkiye-Çin ticari ilişkileri ele alınacaktır. Literatüre özellikle 1990 öncesi Türkiye-Çin ticari ilişkileri konusunda katkı sağlayacak bu çalışmada, gizliliği kaldırılan Türkiye-Çin Karma Ekonomik Komisyonu tutanakları kullanılacaktır. İki ülke arasındaki ticari ilişkilerin gelişmemesinde, Çin İç Savaşı ve Körfez Savaşı gibi dış etkenlerin yanı sıra, her iki ülkede uygulanan korumacı ekonomi politikaları ile kamu dışı bireysel yatırımcıların yetersizliğinin etkili olduğu vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Çin, Ticaret, Çin Halk Cumhuriyeti, Çin Cumhuriyeti.

TÜRKİYE-CHINA ECONOMIC RELATIONS (1925-1995)

ABSTRACT

Since its establishment, the Republic of Türkiye has placed importance on its relations with China. The diplomatic relations were established with a treaty signed between Republic of Türkiye and Republic of China in 1925. In 1934, a treaty of friendship was also signed between the two countries. Since 1925, efforts have continued in relation to a separate trade agreement between the two countries. However, the Chinese Civil War made it difficult to take concrete steps toward such a treaty. Türkiye recognized the People’s Republic of China

* Arş. Gör. Dr., İnönü Üniversitesi, Rektörlük, Zorunlu Ortak Dersler Koordinatörlüğü. E-posta: cihad.kubat@inonu.edu.tr. ORCID: 0000-0003-3530-4840.

in 1971, and commercial relations between the two countries began afterward. This study will investigate Türkiye-China economic relations between 1925 to 1995 based primarily on the Turkish Diplomatic Archives as well as Turkish Presidential Archives. Based on the declassified records of the Türkiye-China Collaborative Economic Commission, this study will contribute to the literature, especially regarding Türkiye-China economic relations in the pre-1990 era. It argues that the primary reasons for the lack of development in Türkiye-China economic relations were not only the effects of the Chinese Civil War and the Gulf War, but also the implementation of protectionist economic policies in both countries and the insufficiency of private investment.

Keywords: Türkiye, China, Trade, People's Republic of China, Republic of China.

Giriş

Türkiye ile Çin ilişkileri çok köklü bir geçmişe dayanmaktadır. Çin tarihinin en eski hanedanı olan Shang Hanedanı döneminde bile Türklerle Çinlilerin ilişkilerinin bulunduğu bilinmektedir (Fidan, 2011, s.277). Bununla birlikte, Türk-Çin ilişkilerinin M.Ö. 209 yılında Çin kaynaklarında Mao-tun olarak geçen, bizim kaynaklarımızda ise Mete Han olarak isimlendirdiğimiz liderin Asya Hun İmparatorluğu'nun başına geçmesiyle birlikte başladığı genel kabuldür (Adıbelli, 2007, s.15). Hunlar döneminde Çin ile olan ekonomik ilişkiler hayvancılık, ipek eşyalar ve yiyecek maddeleri temelli olarak gelişmiştir (Onat, 1987, s.624). Göktürkler döneminde bu ilişkiler daha da gelişmiş, kültürel olarak iki toplum birbirinden ciddi anlamda etkilenmiştir. Bu dönemde Çin ile yapılan ticaretle genel olarak demirden eşyalar, beyaz kumaş ve atların kullanıldığı bilinmektedir (Chao Chun, 1989, s.751). Türkler, Orta Asya'da bulundukları dönemde Çinlilerle güçlü ilişkiler geliştirmiş, bu ilişkiler bazen diplomatik olarak barış esaslı bir şekilde yürütülmüşse de belirli dönemlerde de çok yakın olarak yaşayan iki milletin askeri çatışması kaçınılmaz olmuştur. Türklerin Orta Asya'dan göçü sonrası da insani, diplomatik ve ekonomik ilişkiler belirli bir seviyede devam etmişse de iki milletin birbirlerine komşu oldukları dönemlere kıyasla iki millet arasındaki ilişkinin ciddi bir akamete uğradığı da bir gerçektir.

Osmanlı İmparatorluğu dönemine bakıldığında iki ülke arasındaki ilişkilerin resmi bir zemine oturduğu açık bir şekilde görülmektedir. Osmanlı ile Çin'in Ming Hanedanı arasındaki ilişkilerin özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda geliştiği Çin kaynakları üzerinde araştırma yapan araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Özellikle Shi Zong (1522-1567) ve Shen Zong (1573-1620) isimli Ming hükümdarlarının saltanatları döneminde Osmanlı'dan toplam olarak dokuz heyetin Ming'e gittiği Çin kaynaklarında sabittir (Kirilen, 2007, s.229). Ming'e giden Osmanlı heyetlerinin beraberlerinde "aslan, batı ineği, batı köpeği, at, inci, yeşim" gibi hediyeler getirdiği belirtilmiştir (Fidan, 2011, s.284). Bununla birlikte, Osmanlı'ya da Çin'den çeşitli heyetlerin gelerek iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin geliştirilmesine çalışıldığı Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan Çin porseleni koleksiyonu üzerinden anlaşılmaktadır. Bu koleksiyon, 13. Yüzyıl sonundan başlayarak 20. Yüzyılın sonuna kadarki sürede çeşitli Çin porselenlerini içermektedir (Gedük, 2022, s.77). Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan bu koleksiyon aslında Osmanlı-Çin ilişkilerinin hâlihazırda bilinenin ötesinde çok gelişmiş olduğunu göstermektedir.

1912 yılında kurulan Çin Cumhuriyeti ile Türkiye ilişkilerinin hızlı bir şekilde kurulduğu Dışışleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi'nde bulunan evraklardan teyit edilebilir. İki ülke arasında siyasi ve ticari ilişkilerin kurulması ile ilgili antlaşma 1925 yılında imzalanmıştır (TDA, 1925, 515/7414-38427-5).¹ Bu antlaşmadan sonra 1934 yılında iki ülke arasında dostluk antlaşması da imzalanmıştır (TDA, 1934, 515/7414-38422-3). Bu dönemde iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin akamete uğramasının temel sebebi 1927'de başlayan Çin iç savaşıdır. 1949 yılında tamamlanan iç savaşın sonunda Çin Cumhuriyeti Çin ana karası üzerindeki egemenliğini komünistlere karşı kaybetmiştir. Türkiye, tıpkı müttefiki olan diğer batılı devletler gibi, savaş sonrası kurulan Çin Halk Cumhuriyeti'ni tanımak konusunda tereddüt etmiştir. Ancak, 25 Ekim 1971 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun aldığı 2758 numaralı kararla Pekin merkezli Çin Halk Cumhuriyeti Birleşmiş Milletler'e alınmış, bunu batılı ülkelerin resmi olarak Çin Halk Cumhuriyeti'ni tanımaları izlemiştir. Türkiye de batılı diğer müttefikleriyle aynı şekilde 1971 yılında Çin Halk Cumhuriyeti'ni resmen tanımıştır (BCA, 1971, 30-18-1-2/169-52-2).² Ancak Türkiye'nin gerek Çin Cumhuriyeti gerekse Çin Halk Cumhuriyeti ile arasındaki ticari ilişkiler 1925-1995 tarihleri arasında yeterli seviyede gelişmemiştir. Bunun sebeplerinin ortaya konulması Türkiye-Çin ekonomik ilişkilerinin seyrini tam olarak anlayabilmek için gereklidir.

Bu çalışmada Türkiye- Çin ekonomik ilişkilerinin tarihsel seyri analiz edilerek iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişimi ele alınmıştır. Literatüre baktığımızda Saraçoğlu (2017) "Çin Halk Cumhuriyeti ile Türkiye arasında Dış Ticaretin Gelişimi ve Türkiye'de İmalat Sanayinde Sektörel İstihdama Etkisi" başlıklı makalesinde tarihsel olarak Türkiye'nin Çin Halk Cumhuriyeti'nden yaptığı ithalatın çeşidinin ihracata kıyasla daha fazla olduğu ifade edilerek özellikle 2000 sonrası dönemde orta ve yüksek teknoloji ürünlerinin ithalatının imalat sektöründeki istihdamı olumsuz yönde etkilediği vurgulanmıştır (Saraçoğlu, 2017, s.151). Şimşek (2006) "Değişen Dünya Koşullarında Çin Halk Cumhuriyeti Ve Dış Ticaret Bakımından Türkiye-Çin Arasında Yaşanan Sorunlar Ve Çözüm Önerileri" başlıklı makalesinde Türkiye-Çin dış ticaret bilançosunun Türkiye aleyhine açık verdiğine, bu açığın ise ithalatı kısıtlayarak ve özellikle AR-GE alanında yapılacak çalışmalarla ihracatı arttırarak kapatılabileceğine dikkat çekilmiştir (Şimşek, 2006, s.21). Son olarak, Kurtar ve Dellal (2019) "Türkiye ile Çin Tarım Ürünleri Dış Ticaretinin Değerlendirilmesi" başlıklı makalelerinde Türkiye-Çin arasında tarım alanındaki ticaret açığının Çin lehine %26.8 olduğu, bu açığın kapatılabilmesi için Türkiye'deki tarım üreticilerinin özellikle katma değeri yüksek tarım ürünlerini üreterek ihraç etmelerini önemli olduğu vurgulanmıştır (Kurtar, Ç., & Dellal, İ., 2019, s.108). Görüldüğü üzere literatürde Türkiye-Çin ekonomik ilişkilerine yönelik arşiv temelli, sistematik ve dönemsel çalışmalar çok sınırlıdır. Bu durumun temel sebebi konu ile ilgili kaynakların yetersiz olmasından ileri gelmektedir. Bununla birlikte, özellikle Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivleri'nde bulunan Türk-Çin Karma Ekonomik ve Ticaret Komisyonu tutanaklarının konuyla ilgili çalışmalarda atlandığı gözlenmiştir. Bu çalışmada öncelikle 1925-1958 tarihleri arasında Türkiye-Çin Cumhuriyeti arasındaki ticari ilişkiler Türk Diplomatik Arşivi'nde bulunan vesikalar vasıtasıyla değerlendirilecek,

¹ Bu makalede Dışışleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi "TDA" şeklinde kısaltılacaktır.

² Bu makalede Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi "BCA" şeklinde kısaltılacaktır.

daha sonra 1978 ile 1995 yılları arasındaki ticari ilişkiler ise Türk-Çin Karma Ekonomik ve Ticaret Komisyonu toplantıları tutanakları üzerinden ele alınacaktır. Özellikle Türk-Çin Karma Ekonomik ve Ticaret Komisyonu tutanaklarının sistematik olarak değerlendirilmesi, literatüre yeni bir belge tabanı sunacaktır. Böylelikle, literatürde ciddi bir boşluk olarak değerlendirilebilecek 1925-1995 tarihleri arası Türkiye-Çin ticari ilişkileri konusu arşiv belgeleri temelinde doldurulmuş olacaktır.

1. Türkiye- Çin Cumhuriyeti Ticari İlişkileri (1925-1958)

İstiklal Savaşının başarıyla kazanılması sonrası Türkiye ile diplomatik ve ticari ilişkiler kurmak isteyen ülkelerin sayısı artmıştır. Bu ülkelerden birisi de Çin Cumhuriyeti'dir. İki ülke arasındaki ticari ilişkileri değerlendirmeden önce Çin Cumhuriyeti'nin siyasi yapısının ele alınması önem arz etmektedir. Zira, ileride de göreceğimiz üzere, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin gelişiminde temel belirleyici, Çin Cumhuriyeti'nin yaşadığı siyasi krizler ve bunların ekonomik yansımaları olmuştur.

Mançu soyundan gelenlerin kurmuş olduğu Çing Hanedanı (1644-1911) Çin topraklarını uzun bir dönem kontrol etmişse de özellikle askeri ve siyasi modernleşme konularında zamanın gerisinde kalmıştır. Özellikle Batılı sömürgeci güçlerin ülke içindeki ticari faaliyetlerini kısıtlamasından dolayı Çing'e karşı olumsuz bir izlenim söz konusuydu. Bu olumsuz izlenim Afyon Savaşları olarak bilinen savaşlarla zirveye ulaşmış, savaşların sonucunda Birleşik Krallık ve Fransa İmparatorluğu'na geniş ticari imtiyazlar sağlanmıştır (Mao, 2016, s.416-19). Her ne kadar Çing Hanedanı "100 Günlük Reform" gibi reform programlarını ortaya atmışsa da bu programlar istenilen seviyede bir başarı sağlayamamıştır. Özellikle Birinci Çin-Japon Savaşı'nda alınan yenilgi, Çing Hanedanı'nın iç çözülmesini hızlandırmıştır. Özellikle 1899 yılında çıkan Boxer Ayaklanması ve bastırılma sürecinde yaşanan ciddi karışıklık Çin halkı nezdinde Çing Hanedanı'nın meşruiyetini kaybetmesine neden olmuştur.

Çin Cumhuriyeti'nin kurulmasına giden süreç işte tam bu kaos ortamı ve onun beraberinde getirdiği siyasi belirsizlik durumudur. 10 Ekim 1911'de Wuhan'da başlayan Wuchang İsyanı büyüyerek tarihte 1911 Devrimi olarak anılan ve Çin Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile sonuçlanan halk hareketini beraberinde getirmiştir. Nankin'de kurulan yeni rejim 1 Ocak 1912 tarihinde Çin Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etmiş, Cumhurbaşkanı olarak da Sun Yat-sen seçilmiştir. 1927'den itibaren Çin Milliyetçi Partisi (*kuomintang*) ülkeyi birleştirerek tek bir şemsiye altında yönetmeye başlamıştır. Bundan sonra tarihçilerin "Nanjing on yılı" ya da "altın on yıl" olarak adlandıracakları önceki döneme göre nispeten daha stabil bir döneme girilmiş oluyordu (Mackerras, 2014, s.58-60). Ancak bu dönem uzun sürmeyecek, Japon İmparatorluğu'nun 1931 yılında Mançurya'yı işgali ve 1937 yılında başlayan Japonya'nın Çin'i işgali II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam edecektir. II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin hemen ardından da Çin'de iç savaş başlayacak ve 1949'da komünist güçlerin zaferiyle sonuçlanacaktır.

Yukarıda özetlenmeye çalışıldığı üzere 1923-1949 yılları arasındaki dönemde Çin Cumhuriyeti ciddi buhranlarla boğuşmaktaydı. Bundan dolayı iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin potansiyeli tam olarak gerçekleştirilememiştir. Yine de bu dönemde Türkiye-

Çin ticaretinde yapı taşı olarak adlandırılabileceğimiz gelişmeler de görülmüş, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin meşru bir zemine oturtulabilmesi için ciddi bir çaba sarf edilmiştir. Çin Cumhuriyeti ile Türkiye arasındaki diplomatik ilişkiler 1925'te kurulmuştur. Türk Diplomatik Arşivi'nde bulunan evrakların incelenmesi sonucunda aslında diplomatik ilişkilerin kurulmasıyla birlikte ticari ilişkilerin de kurulması talebinin bulunduğu anlaşılmaktadır (TDA, 1925, 515/7414-38427-5). Diplomatik ilişkilerin kurulmasının hemen akabinde bir dostluk ve ticaret antlaşmasının yapılması için de görüşmeler başlamıştır. Türk Diplomatik Arşivi kayıtlarına göre 1927 yılında başlayan görüşmeler anormal bir şekilde çok uzun sürmüştür. Müzakerelerin beklenenin çok ötesinde uzun sürmesinden ötürü taraflar öncelikle bir dostluk antlaşmasını imzalayıp daha sonra ticaret antlaşmasının detaylarıyla ilgili müzakere etme konusunda mutabık kaldılar. 9 Haziran 1934 tarihin Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilen antlaşmaya göre:

“Madde 1: Türkiye Cumhuriyeti ile Çin Cumhuriyeti arasında, kezalik iki memleketin tebaaları arasında samimî ve ebedî sulh ve dostluk cari olacaktır...”

Madde 3: Yüksek Âkit Taraflar, memleketleri arasında konsolosluk ve ticaret münasebetlerinin, kezalik her birinin arazisinde diğer Taraf tebaasının yerleşme ve oturma şartlarını atıyen aktecekleri bir mukavele ile tanzim eylemek hususunda mutabıktırlar.” (Resmi Gazete, 1934, s.3956).

Dostluk antlaşmasının maddelerinden de anlaşılacağı üzere bu antlaşmaya göre Türkiye ve Çin Cumhuriyeti arasında ticari olarak mütekabiliyet esasıyla ilişkilerin yürütülmesine karar verilmiştir. Her ne kadar iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler 25 Mart 1929'da Hulusi Fuat Tugay'ın Nankin'e Daimi Maslahatgüzar olarak atanmasıyla birlikte başlamışsa da Türkiye'nin Nankin Maslahatgüzarlığı 1931 yılında bütçe sıkıntısı sebebiyle kapatılmıştır (Duman, 2023, s.271-2). 1935 yılında ise Çin Cumhuriyeti'nin Türkiye nezdindeki ilk büyükelçisi General Ho Yao-Tsu güven mektubunu sunarak görevine başlamıştır. Mütekabiliyet esasına uygun olarak Türkiye de 4 Eylül 1939'da Dışişleri Bakanlığı hukuk müşaviri olan Emin Âli Sipahi'yi Çin Cumhuriyeti'ne orta elçi olarak atamıştır (Duman, 2023, s.273-4). Özellikle iki ülke arasında imzalanan dostluk antlaşması ve Emin Âli Sipahi'nin orta elçi olarak atanması Türkiye'nin Çin Cumhuriyeti'ne verdiği önemin göstergelerinden bazılarıdır.

Çin Cumhuriyeti ile Türkiye'nin ticari ilişkilerinin gelişimi ise diplomatik ilişkilerin gelişimine nazaran çok daha yavaş bir şekilde seyretmiştir. İki ülke arasındaki ticari ilişkilerle ilgili ilk kayıt 18 Ağustos 1930'da Nankin'deki Türkiye Maslahatgüzarı Hulusi Fuat Tugay'ın Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı Çin'in Türkiye'den tütün ithal etme talebi ile ilgili evraktır. Bu belgede Çin Cumhuriyeti bünyesindeki ticari işletmelerden *United Tobacco Stores* ve *Drysdale & Co.* isimli şirketlerin Türkiye'den tütün ithal etme taleplerinin olduğu ve bu taleplerin Ankara'ya iletildiği anlaşılmaktadır. Hulusi Fuat Tugay, yazmış olduğu evrakta “yalnız inhisar idaresinin hükûmet memuru zihniyetiyle değil tüccar zihniyetiyle hareketi elzemdir” şeklinde yaptığı değerlendirmeye Ticari İşler Müdürlüğü'nün durumu dikkatli bir şekilde inceleyerek zamanın şartlarına uygun bir karara varmasını telkin etmiştir (TDA, 1930, 515/7508-38883-1). Bu durum da aslında

dönemin Ticari İşler Müdürlüğü'nün serbest ticaret konusunda olumlu bir yaklaşım sergilemediğini göstermektedir. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi belgelerinde Hulusi Fuat Tugay'ın kaleme aldığı belgeye herhangi bir cevabi yazıya rastlanmamıştır.

Her ne kadar Hulusi Fuat Tugay'ın talebine binaen yazılmış herhangi bir resmi evraka rastlanamamışsa da Türkiye'den Çin Cumhuriyeti'ne tütün ihracatının uzun yıllar iki ülke ticari ilişkilerinin en önemli hususlarından birisi olduğu arşiv evraklarından çok net bir şekilde görülebilmektedir. 1948 yılına gelindiğinde tütün ihracatı hususu yeniden gündeme gelmiş, Nankin Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na bu konuyla ilgili olarak çeşitli bilgilendirme yazıları yazılmıştır. Örneğin, 28 Mayıs 1948 tarihinde Türkiye Nankin Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığına gönderilen yazıda Galata'da bulunan Naci Turaç isimli firmanın Çin Cumhuriyeti ile tütün ticareti yaptığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, tütün satışında Amerikan dolarının kullanılmasıyla ilgili bir düzenleme bulunmadığından mecburen Çin doları ile ticaretin gerçekleştiği belirtilmektedir. Ancak, Çin'deki savaş hali sebebiyle Çin dolarındaki enflasyonun çok yüksek olduğu iletilerek Türkiye'nin Çin'den çeşitli malları ithal etmesi halinde takas yoluyla bu sorunun çözülebileceği anlatılmaktadır (TDA, 1948, 515/7508-38873-14). Bu evraktan da anlaşılabacağı üzere Türkiye'den Çin'e çeşitli mallar ihraç edilmekteyken Çin'den Türkiye'ye herhangi bir ticari malın ithalinin resmi kanallarla yapılmadığı görülmektedir. Bu durum da iki ülke ticari ilişkilerinin 1948 yılına gelinmiş olmasına rağmen çok durgun olduğunu göstermektedir. İlerideki yıllarda bu durgunluğun sonlandırılması ve iki ülke ticari ilişkilerinin canlandırılması için çeşitli adımların atıldığını göreceğiz.

Özellikle tütün ihracatının geliştirilmesine yönelik olarak 23 Eylül 1948 tarihinde Nankin Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na detaylı bir eylem planı gönderilmiştir. Bu evrakta yalnızca tütün ihracatı değil, aynı zamanda Türkiye-Çin ticari ilişkilerinin nasıl geliştirilebileceği de araştırılmıştır. Nankin Büyükelçiliği Türk tütününün Çin'e ihracıyla ilgili olarak; Türk tütününün Amerikan tütününden daha ucuza mal olması halinde Çin halkının Türk tütününe rağbet göstereceğini vurgulayarak bu hususta çeşitli adımların atılmasının gerektiğini rapor etmiştir. Ayrıca, Dışişleri Bakanlığı tarafından daha önce tütüne karşılık başka ürünlerin alınıp alınamayacağı sorulduğu için bu konuda da detaylı bir cevap yazılmıştır. Buna göre, tütün karşılığında başka malların alımına ilişkin yetkinin yalnızca Bakanlar Kurulu tarafından verilebileceği belirtilerek Çin İç Savaşı sebebiyle tütün kullanımında gözle görülür bir azalma olduğu aktarılmıştır. Bununla birlikte, Türkiye'den tütünle birlikte ipekli kumaş, çay, şeker ve diğer malların bir bütün halinde takasının yapılmasının teklif edilmesi halinde bunun gerçekleşmesinin olanaklı olduğu da ifade edilmiştir. Son olarak, Çin halkının Amerikan tütününe alışık olduğu vurgulanarak Türk tütününün Çin halkına tanıtılmasının gereğinden bahsedilmiş, bunun için Büyükelçilik vasıtasıyla çeşitli makamlara yılbaşı hediyesi gibi vesilelerle Türk tütününün hediye edilmesinin mümkün olduğu anlatılmıştır. Ayrıca, eğer gerçekten Çin'de Türk tütünü bir yer edinecekse, bunun için öncelikle Çin'e özel fiyatların belirlenmesinin de bir zorunluluk olduğunun altı çizilmiştir (TDA, 1948, 515/7508-38873-2).

Nankin Büyükelçiliği tarafından hazırlanan detaylı eylem planının ciddi bir hazırlıktan sonra Dışişleri Bakanlığı'na sunulduğu çok açıktır. Türk Diplomatik Arşivleri evraklarına bakıldığında bu eylem planıyla birlikte Çin'de mukim çeşitli şirketler

tarafından Türkiye’den tütün ihracı taleplerinin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu taleplere verilen karşılık ve tütün ihracatı girişiminin sonuçlarıyla ilgili olarak Türk Diplomatik Arşivlerinde detaylı bir evraka rastlanmamıştır.

Bununla birlikte, Çin Cumhuriyeti’nin farklı ülkeler nezdindeki temsilcilikleri de bulundukları ülkedeki Türkiye temsilciliğıyle iletişime geçerek iki ülke arasında özellikle ticari ilişkileri geliştirmenin yollarını arıyorlardı. Örneğın, Çin Cumhuriyeti’nin Milletler Cemiyeti nezdindeki temsilcisi, Türkiye’nin Milletler Cemiyeti nezdindeki temsilcisi olan Cemal Hüsnü Taray ile iletişime geçerek Türkiye-Çin ticari ilişkilerinin hangi ithalat ve ihracat kalemleri üzerinde geliştirilmesi gerektiğı hususunda bilgi istemiştir (TDA, 1934, 515/7508-38880-9). Türk Diplomatik Arşivleri evraklarına bakıldığında bu nitelikte birçok bilgi talebinin özellikle Çin tarafından geldiğı görölmektedir. Buna göre Çin Cumhuriyeti’nin Türkiye ile diplomatik ve ticari ilişkilerini bulabildiğı her fırsatta geliştirmeye çalıştığı açıktır.

Türk Diplomatik Arşivleri’ne göre Türkiye- Çin Cumhuriyeti ticari ilişkilerinin diğeri bir önemli kalemi ise Türkiye’den Çin’e ihraç edilen afyondur. Arşiv evrakı incelendiğinde Türkiye’den Çin Cumhuriyeti’ne afyon ihracatının 1938 yılından itibaren başladığı anlaşılmaktadır. Bu tarihte ihraç edilen afyonun Hangkow Sıhhiye İdaresi tarafından tıbbi maksatlı olarak kullanılacağı anlaşılmaktadır (TDA, 1938, 515/7508-38877-1). 1955 yılına gelindiğinde yine Çin Cumhuriyeti tarafından afyon ithal edilmek istendiğı görölmektedir. Ancak bu sefer Dışışleri Bakanlığı direkt olarak ihracata izin vermek yerine afyonun hangi alanda kullanılacağı hususunda resmi bilgi talep etmiştir (TDA, 1955, 515/7508-38862-5). Bunun üzerine Ankara’daki Çin Büyükelçiliğı Müşaviri C. J. Chang tarafından Dışışleri Bakanlığı’na resmi bir yazı yazılarak ithal edilmek istenen afyonun yalnızca tıbbi alanda kullanılacağı ile ilgili bilginin Çin Cumhuriyeti yetkili makamlarından alındığını bildirmiştir. Görüldüğü üzere, Türkiye ihraç edeceği afyonun kullanım alanı konusunda ciddi bir hassasiyet göstermiştir.

Bununla birlikte arşiv evraklarında Türkiye’nin Çin Cumhuriyeti’nden ithal ettiğı çeşitli mallarla ilgili de bilgi bulunmaktadır. Bu mallardan özellikle üzerinde durulanı Dışışleri Bakanlığı evraklarında Formoza çayı olarak geçen siyah Çin çayıdır. Türkiye özellikle çay ithalatı konusuyla ilgilenmiş ve Ankara’da bulunan Çin Cumhuriyeti Büyükelçiliğı’nden bu çayın numunelerini ve fiyatı ile ilgili detaylı bir rapor istemiştir. 24 Mart 1954 tarihinde Çin Cumhuriyeti Müsteşarı Charles P. Liu tarafından Dışışleri Bakanlığı’na istenilen rapor ve numuneler gönderilmiştir. Müsteşar Charles P. Liu Dışışleri Bakanlığı’na yazmış olduğı yazıda Çin siyah çayı ile ilgili gerekebilecek bütün bilgilerin kendilerinden temin edilebileceğini belirtmiş ve raporuna ayrıca Çin çayının laboratuvar sonuçlarını da eklemiştir. Dışışleri Bakanlığı da kendisine gelen numuneleri raporla birlikte Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti’ne göndererek *“bu numuneler üzerinde gerekli tetkiklerin yapılarak, memleketimize ithali hususundaki düşüncelerinin”* Dışışleri Bakanlığı’na iletilmesini istemiştir (TDA, 1954, 515/7508-38868-9). Her ne kadar bu yazıya verilen cevaba Türk Diplomatik Arşivleri’nde rastlanmamışsa da 1958 yılında tanzim edilen *“Çin ile Türkiye arasında ithalat ve ihracata uygun ürünlerin listesi”* başlıklı dosyada Çin Cumhuriyeti’nden ihraç edilecek malların başında çayın geldiğı

görülmektedir. Dolayısıyla, bu müzakereler sonrası Çin çayının Türkiye'ye ithaline başlandığı anlaşılmaktadır (TDA, 1958, 515/7508-38863-4).

Çin Cumhuriyeti Büyükelçiliği tarafından Çin siyah çayının Türkiye'ye ihracatı konusunun haricinde başka maddelerin ihracatı hususunda da Dışişleri Bakanlığı'na başvurularda bulunulduğu anlaşılmaktadır. Çin Cumhuriyeti Büyükelçiliği tarafından verilen bilgilere binaen Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan evrakta "memleketimizle milliyetçi Çin arasında ticari münasebetler tesisi için yapılan temaslar sırasında, bu memlekettten çimento ithalinin de mümkün görüldüğü yüksek malumlarıdır" denilerek Çin'den Türkiye'ye çimento ithalinin uygun olduğu belirtilmiştir (TDA, 1954, 515/7508-38868-7). Çin Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği tarafından Türkiye'ye ihraç edilmek istenen diğer bir mal ise kâfurdur. Bununla ilgili olarak Çin Cumhuriyeti Büyükelçiliği tarafından Dışişleri Bakanlığı'na Çin'de üretilen kâfurla ilgili detaylı bilginin yer aldığı bir rapor gönderilmiştir (TDA, 1955, 515/7508-38868-2). Kâfur konusunda İktisat ve Ticaret Vekâleti tarafından detaylı bir araştırma yapılmışsa da sonunda bu malın ithaliyle ilgili olumlu bir karara varılmamıştır (TDA, 1955, 515/7508-38868-1).

Çin Cumhuriyeti'nin Ankara Büyükelçiliği'nin doğrudan yürüttüğü girişimler haricinde Türkiye'nin Nankin'de bulunan Büyükelçiliği aracılığıyla da özel firmalar tarafından Türkiye'ye ihracat talepleri bulunmaktadır. Örneğin, 28 Ocak 1950 tarihinde Nankin Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen evrakta Hong Kong'da mukim *Debs Brothers and Co.* isimli şirket tarafından Türkiye'ye ihracat yapılmak istendiği bildirilmektedir. Buna göre, ilgili firma Türkiye'ye telefon, çorap dokuma ve trikotaj makineleri, her türlü pamuklu mensucat, suni ipek ipliği, porselen, yemek takımları, kahve fincanları ihraç etmeyi istemektedir. Firma yetkilileri tarafından bu malların bedelleri kredi mektubu ile ya da takas yoluyla tahsil edilmek istenildiği belirtilerek bu hususta Türkiye'deki ticarethanelere gerekli bilginin verilmesi talep edilmektedir (TDA, 1950, 515/7508-38871-2).

Görüldüğü üzere özellikle Çin Cumhuriyeti tarafından Türkiye ile ticari ilişkilerin geliştirilmesine önem verildiği ve bu yönde kayda değer adımların atıldığı açıktır. Bu adımlar sonuç olarak iki ülke ticari ilişkilerinin gelişmesine yol açmıştır. 12 Ağustos 1957 tarihli Cumhuriyet gazetesi "Türkiye Milliyetçi Çin Münasebetleri" başlıklı haberinde "Türkiye, Formoza kanalı ile doğrudan doğruya ticari münasebetleri bulunmayan memleketlere ihracat yapabilecek" denilerek yakında Türkiye ile Çin Cumhuriyeti Devleti arasında bir ticaret antlaşmasının imzalanacağını okurlarına haber vermektedir (Cumhuriyet, 1957). Türk Diplomatik Arşivlerinde bulunan 1 Ocak 1958 tarihli evraka göre ise Türkiye'den Çin'e yapılacak ihracat maddeleri: "ham afyon, tütün, sünger, krom cevheri, mangan, borasit" olarak belirtilmiştir. Bununla birlikte Çin Cumhuriyeti'nden Türkiye'ye yapılacak ithalat maddeleri ise "çay, kereste, çimento, alüminyum maddeler, petrol ürünleri, kalay" şeklinde belirtilmiştir (TDA, 1958, 515/7508-38863-4). Ancak söz konusu ürünlerin ithalat ve ihracat miktarlarına ilişkin Türk Diplomatik Arşivlerinde herhangi bir evraka rastlanmamıştır.

Hulâsa, Türkiye ile Çin Cumhuriyeti arasındaki ticari ilişkilerin kurulması için iki ülke de ciddi bir çaba içerisine girmiştir. 1927 yılında iki ülke arasında yapılacak ticaret

antlaşması için görüşmeler başlamışsa da sürecin yıllar boyunca sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktadır. Arşiv evraklarından anlaşıldığı üzere ticaret antlaşmasının sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için her iki ülkenin Ticaret Bakanlıkları yetkililerinin doğrudan temas kurması beklenirken, bu görev Dışişleri Bakanlıklarının diplomatik temsilcileri tarafından üstlenilmiştir. Ayrıca, her ne kadar iki ülke arasında ticaret antlaşmasının yapılması için görüşmeler devam etmişse de bu görüşmelere hükümet düzeyinde yeterli desteğin verilmediği anlaşılmaktadır. Özellikle Türkiye tarafında görülen bu durumun temel sebebi Çin Cumhuriyeti'nde devam eden iç savaşın getirdiği belirsizliktir. İç savaşın sürdüğü bir ülkeyle yapılacak bir ticaret antlaşmasının sürdürülebilir olmadığı açıktır. Dolayısıyla, 1923-1949 arasında Türkiye-Çin Cumhuriyeti arasındaki ticari ilişkiler özellikle Çin iç savaşı nedeniyle geliştirilememiştir. Yine de iki ülke arasında gerek devletler eliyle, gerekse de müteşebbisler yoluyla yapılan ticaret azımsanmayacak miktardadır. Örneğin, 1934 yılında Çin Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye yaptığı ihracatın Çin Cumhuriyeti'nin o yıl yapmış olduğu bütün ihracata oranı %2,5'tir (Demircan, 2022, s.31). Türkiye de özellikle tütün ihracatı yaparak Çin pazarında yer almıştır. Yine de iki ülke arasındaki ticaret potansiyelinin tam olarak yakalanamadığı, bunun da temel sebebinin Çin iç savaşı ve savaşın beraberinde getirdiği buhran olduğunu tekraren vurgulamak gereklidir.

2. Çin İç Savaşı Sonrası Türkiye- Çin Halk Cumhuriyeti Ticari İlişkilerinin Başlaması

Çin İç Savaşı 1945-1949 tarihleri arasında Chiang Kai-shek'in liderliğindeki milliyetçiler (*kuomintang*) ile Mao Zedong'un liderliğindeki komünist güçlerin Çin'in tamamını ele geçirmek için başlattıkları askeri mücadeledir. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna geldiğimizde Çin'in Japon İmparatorluğu tarafından işgal edilen, Mao Zedong liderliğindeki komünist güçler tarafından kontrol edilen ve son olarak Chiang Kai-shek liderliğindeki milliyetçi güçler tarafından kontrol edilen topraklar olmak üzere temelde üçe bölündüğünü söylemek yerindedir. 1945 yılının Ağustos ayında Japon İmparatorluğu'nun savaştan çekilmesi Çin topraklarında egemenlik için yeni bir mücadelenin fitilini ateşlemiştir. Nankin, Şangay, Çongçing gibi büyük şehirleri egemenliğinde bulunduran milliyetçiler ülkenin güneyini, Mao liderliğindeki komünistler ise ülkenin kuzey bölgelerini ellerinde bulunduruyorlardı. Her ne kadar Mao'nun ordusu Japon askerlerine konum olarak daha yakın bulunuyorduysa da General MacArthur Japon askerlerine yalnız Chiang Kai-shek liderliğindeki milliyetçi askerlere teslim olmalarını emretti. Amerika Birleşik Devletleri daha sonra Japon askerlerini teslim almak üzere Çin'e 50.000 kişiden fazla asker de gönderdi (Berkshire Encyclopedia of China, 2009, 413). Başkan Truman Chiang Kai-shek ile Mao Zedong'un arasını bulmak ve Çin'de olası bir iç savaşı önlemek için General George C. Marshall'ı özel yetkilerle Ocak 1946'da Çin'e gönderdi. Marshall her ne kadar başlangıçta olumlu sonuçlar alsa da iç savaşın başlamasına engel olamadı ve Ocak 1947 yılında misyonunun başarısızlıkla sonuçlandığını açıklamak durumunda kaldı (Widener, 2020, s.32).

1945 yılının yaz aylarında başlayan Çin İç Savaşı 1949 yılının sonlarına kadar sürecek ve İkinci Dünya Savaşı'ndan yeni çıkan Çin halkı için ciddi yıkımları beraberinde getirecekti. Savaşın başlarında Çin'in kuzey bölgelerine 1 milyonun üzerindeki ordusuyla ciddi bir saldırı gerçekleştiren Chiang Kai-shek, sembolik olarak önemli olan Yan'an gibi

bölgeleri kontrolü altına aldı. Bu dönemde Mao Zedong liderliğindeki komünistlerin kırsal kesimdeki halkın önemli bir bölümünün desteğini aldığı, bundan dolayı toprak kayıpları olmasına rağmen milliyetçi orduları olabildiğince fazla oyalayarak pasif savunma taktiğini benimsediği görülmektedir. 1948 yılına geldiğimizde savaş alanındaki üstünlüğün Mao Zedong liderliğindeki komünistlere geçtiği açıktır. Luoyang ve Jinan gibi sembolik öneme sahip olan şehirler komünist güçlerin ellerine geçmiş, Mançurya'nın büyük bir bölümünün kontrolü de sağlanmış durumdadır. Chiang Kai-shek'in Çin İç Savaşı boyunca Amerikan danışmanlarının tavsiyelerine uymayarak alan savunması yapmak yerine çeşitli şehirlerin savunmasını yapmayı tercih etmesi taktik başarısızlıkları beraberinde getirmiştir. Örneğin Xuzhou Savaşında milliyetçiler yaklaşık yarım milyon askerlerini kaybetmişlerdir. 1949'un Ocak ayına geldiğimizde ise Chiang Kai-shek milliyetçiler'in liderliğinden resmen çekilmiştir. Nisan ayında ise Kızıl Ordu Yangzi Nehri'ni geçmiş, Chiang Kai-shek ise bugün Tayvan olarak bildiğimiz Formosa Adası'na kaçmak zorunda kalmıştır (Berkshire Encyclopedia, 2009, s.415). Böylece, Çin'in büyük bölümünün kontrolünü ele geçiren komünistler 1 Ekim 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Her ne kadar Çin Halk Cumhuriyeti 1949'da resmi olarak kurulmuşsa da, Formosa Adası'nda bulunan Çin Cumhuriyeti Batılı ülkeler tarafından uzun yıllar Çin'in yegane temsilcisi olarak tanınmaya devam etmiştir. Bu durum 1971 yılında dönemin Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Richard Nixon'un Çin Halk Cumhuriyeti'ne karşı açılım politikasıyla birlikte değişmiştir. 25 Ekim 1971 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Konseyi'nin 2758 sayılı kararıyla Çin'in tek temsilcisinin Çin Halk Cumhuriyeti olduğu Birleşmiş Milletler üyesi ülkelerin kahir ekseriyeti tarafından kabul edilmiştir (UN Digital Library, 1971).

Türkiye Cumhuriyeti Devleti de Birleşmiş Milletler Genel Konseyi'nin 2758 sayılı kararının alınması noktasında olumlu rey vererek Çin Halk Cumhuriyeti'nin Birleşmiş Milletler nezdinde tanınmasına katkı sağlamıştır. Birleşmiş Milletler'in bu kararının hemen ardından Türkiye'de Çin Halk Cumhuriyeti'ni resmi olarak tanımak için hazırlıklar başlamıştır. 13 Temmuz 1971 tarihinde alınan Bakanlar Kurulu Kararnamesine göre Dışişleri Bakanlığı Çin Halk Cumhuriyeti ile resmi diplomatik ilişkiler kurma hususunda yetkilendirilmiş, 5 Ağustos 1971 tarihinde ise Türkiye, Çin Halk Cumhuriyeti'ni resmi olarak tanımıştır (BCA, 1971, 30-18-1-2/269-52-2). Her ne kadar diplomatik ilişkiler 1971 yılında kurulmuşsa da resmi ticari ilişkilerin kurulması daha uzun bir zaman alacaktı. Bunun temel nedeni ise Çin Halk Cumhuriyeti'nin Mao Zedong liderliği döneminde dışa kapalı bir ekonomi politikası izlemesidir. Bu ekonomi politikası Mao'nun ölümüne kadar sürdürülmüştür. 1976 yılında Mao'nun ölümüyle beraber Deng Xiaoping, Çin'de politik gücü etrafında toparlamış ve Çin ekonomisinin gelişmesi için daha yeni bir strateji ortaya atmıştır. Deng Xiaoping'in "Çin Karakterli Sosyalizm" olarak tanımladığı ekonomi politikası, piyasa ekonomisinin çeşitli kalemlerini Çin'e yatırım sağlayabilmek ve üretkenliği arttırabilmek için kabul etmiştir (Choi, 2011). Böylece Çin Halk Cumhuriyeti eskiden hiç olmadığı kadar dünyaya açılmış ve birçok ülke ile ticari bağlantılarını sıkılaştırmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti de Çin ekonomisinin dışarıya açılış durumunu dikkatle izlemiş ve bundan olabildiğince faydalanabilmek için çeşitli adımlar atmıştır.

3. Türkiye- Çin Halk Cumhuriyeti Ekonomik İlişkileri (1982-1995)

Türkiye ile Çin Halk Cumhuriyeti arasında “Ekonomik, Sinai ve Teknik İşbirliği Anlaşması” başlıklı işbirliği akdi 19 Aralık 1981 tarihinde Pekin’de imzalanmıştır. Antlaşmanın ikinci maddesine bakıldığında iş birliği için öncelikli alanların: “sanayi, tarım, turizm ve hizmetler, ticaret ve ortak girişimler” olarak belirlendiği göze çarpmaktadır. Ayrıca, antlaşmanın beşinci maddesine göre:

“Akit taraflar ilgili Bakanlar veya Bakan yardımcıları veya bunlar tarafından seçilecek temsilciler tarafından oluşan bir Karma Komisyon oluşturulmasını kararlaştırmışlardır.

Karma Komisyon sırayla Ankara ve Pekin’de olmak üzere her yıl veya Akit taraflardan birinin isteği üzerine toplanacak ve görevleri aşağıdaki şekilde olacaktır:

1- İki ülke arasındaki ekonomik, sinai ve teknik iş birliğinin gelişmesini gözden geçirmek,

2- Ekonomik, sinai ve teknik iş birliğinin geliştirilmesine ilişkin teklifler hazırlamak,

3- İş birliği yapılabilecek yeni alanları belirlemek,

4- Bu anlaşmanın uygulanmasından doğabilecek her türlü sorunu incelemek ve teklifler öne sürmek” (BCA, 1982, 30-18-1-2/443-423-4).

Antlaşmanın maddeleri detaylı bir şekilde incelendiğinde bu antlaşmanın ülkelerarası ticari ilişkilerin temelini atılması hususunda bir mihenk taşı olduğu açıkça görülecektir. Özellikle beşinci maddede sözü edilen Karma Komisyonun her sene toplandığını ve ülkelerarası ticari ilişkilerin gelişmesi konusunda ciddi adımların atılmasına vesile olduğunu anlamaktayız.

Türkiye- Çin Ekonomik, Sinai ve Teknik İş birliği Karma Komisyonu’nun ilk toplantısı 16-19 Kasım 1982 tarihlerinde Ankara’da gerçekleşmiştir. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi’nde bulunan toplantı tutanağına göre Çin Halk Cumhuriyeti heyetinin başında Ticaret Bakan Yardımcısı Lu Xuejian, Türkiye heyetinin başında ise Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Erdem Erner bulunmaktadır. Eylül ayında Cumhurbaşkanı Kenan Evren’in Çin’e yapmış olduğu resmi ziyaret sonrası toplantı daha da önemli bir hal almıştır. Dostça ve samimi bir ortamda geçtiği belirtilen toplantıda özellikle sanayi ve enerji sektörlerinde iş birliğinin yoğunlaştırılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca, Çin tarafının su ve termik enerji santralleri için elektrik jeneratörleri sağlama teklifi kabul görmüştür. Son olarak, 1983 yılı içerisinde Türkiye’den Çin’e çeltik ekimi, ipekçilik, su balıkçılığı, seramik ve deprem çalışmaları konularında eğitim almak üzere teknik ekiplerin gitmesi; Çin’den Türkiye’ye ise sütçülük, hayvan yetiştiriciliği, meşe palamudu esansı üretimi ve tütün ekimi konularından eğitim almak üzere teknik ekiplerin gelmesi hususunda mutabakat sağlanmıştır (BCA, 1983, 30-18-1-2/477-53-9). Görüldüğü üzere Türkiye’den Çin’e daha çok teknik konularda eğitim almak üzere heyetler gönderilmekte, Çin’den Türkiye’ye gelen heyetler ise daha çok tarım alanında Türkiye’nin tecrübesinden

faydalanmak amacını gütmektedirler. İlk toplantıda alınan kararların sonraki toplantılarda takibi yapılacak ve hedeflerin ne kadarının gerçekleştiği değerlendirilecektir. Burada özellikle üzerinde durulması gereken husus Türkiye'nin ilk toplantıdan itibaren Çin'in teknik tecrübesinden yararlanma isteğidir. Bu durum ilerleyen yıllarda süreklilik kazanacak ve Çin'den orta ve yüksek teknolojik ürünlerin ithaline sebebiyet verecektir. Çin tarafının Türkiye'nin tarım tecrübesinden faydalanma talebinin de Çin'in ilgili tarım ürünlerde kendi kendisine yetecek üretime sahip olana kadar süreklilik kazandığı görülmektedir.

Karma Komisyonun ikinci toplantısı 23-26 Ocak 1984 tarihleri arasında Çin'in başkenti Pekin'de gerçekleştirmiştir. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan toplantı tutanağına göre Türk heyetinin başında Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Ercüment Yavuzalp, Çin heyetinin başında ise Çin Halk Cumhuriyeti Dış Ekonomik İlişkiler ve Ticaret Bakanı Yardımcısı Zheng Tuobin bulunmaktadır. "Samimi ve karşılıklı anlayış ortamında" geçtiği not edilen toplantıda ekonomik iş birliği, ticaret ve teknik iş birliği alanlarında çalışma grupları oluşturulması kararlaştırılmıştır. Özellikle Türkiye'de hidrolik enerjinin gelişmesi hususunda Türkiye Elektromekanik Sanayii (TEMSAN) ile Çin Milli Makine ve Teçhizat İthalat ve İhracat Şirketi (CMEC)'in hidrolik santraller ve bu alandaki malzemenin imali konularında iş birliği yapmaları karara bağlanmıştır. TEMSAN ve Devlet Su İşleri (DSİ) yetkililerinin de bu hususları görüşmek üzere Çin'e bir seyahat gerçekleştirecekleri not edilmiştir. Toplantı tutanağında iki ülke arasında yapılan 1983 yılına ait ticaret verilerinin olumlu olduğu ifade edilmiştir. Ticaretin gelişmesi amacıyla yalnız devlet yetkililerinin değil, bireysel ticaret şirketlerinin de ilişkilerinin artırılması gerektiği not edilmiş ve bunun da fuarlara ticaret şirketlerinin daveti yoluyla sağlanması hususlarında mutabık kalınmıştır (BCA, 1984, 30-18-1-2/ 507-2015-4). Bu toplantıda bireysel yatırımcıların teşvikine yönelik tespit çok önemlidir. Her ne kadar bu tespit yapılmış olsa da ileride yapılacak toplantılarda da açıkça göreceğimiz üzere bireysel yatırımcı eksikliği Türkiye-Çin ekonomik ilişkilerinde kronik bir sorun halini alacaktır. Toplantıdan sonra 13-19 Mart tarihleri arasında Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Başkanı Li Xiannian Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir ve bu ziyaret esnasında da Karma Komisyonun belirlediği hedefler tekrarlanmıştır.

Türkiye- Çin Ekonomik, Sinai ve Teknik İş birliği Karma Komisyonu üçüncü toplantısı 6-7 Mart 1985 tarihlerinde Ankara'da yapılmıştır. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan toplantı tutanağına göre Türk heyetinin başında Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarı Prof. Dr. Ekrem Pakdemirli, Çin heyetinin başında ise Dış Ekonomik İlişkiler ve Ticaret Bakan Yardımcısı Wei Yuming bulunmaktadır. Toplantıda öncelikle ikinci görüşmede mutabakata varılan TEMSAN ve CMEC arasındaki iş birliğinin geliştirilmesi hususu tekraren vurgulanmıştır. Bununla birlikte, taraflar üçüncü ülkelerde de özellikle inşaat alanındaki faaliyetlerde iş birliği yapmayı kararlaştırmıştır. Ticaret alanında 1984 yılının verilerini gözden geçiren taraflar, ticari hacmin artmasından memnun olmakla birlikte bu hacmin geliştirilmesi gerektiği hususunda mutabık kalmışlardır. Özellikle 1985 yılında karşılıklı ticaret hacmini 100 milyon doların üzerine çıkartma hedefi konulmuştur. Bununla birlikte Çin'den Türkiye'ye buğday, pirinç ve soya fasulyesi gibi ürünlerin ihracı hususunda gerekli çalışmaların yapılacağı notu düşülmüştür (BCA, 1985, 30-18-1-2/ 530-354-6). Burada özellikle belirtilmesi gerekmektedir ki toplantı tutanakları artık monoton

bir hale bürünmüştür ve geçmiş toplantılarda alınan kararlar çoğunlukla tekrar edilmektedir. Karma Komisyon toplantısından sonra 28 Haziran-7 Temmuz tarihleri arasında Başbakan Turgut Özal liderliğindeki heyet tarafından resmi bir Çin ziyareti yapılmıştır. Bu ziyaret esnasında da ticari ilişkilerin geliştirilmesinin gerekliliği ifade edilmiştir.

Türkiye-Çin Karma Ekonomik ve Ticaret Komitesi şeklinde isminde güncelleme yapılan komisyon dördüncü toplantısını 10-12 Mart 1986 tarihlerinde Ankara’da yapmıştır. Aslında ilk komisyon kararlarına göre toplantının Çin’de yapılması gerekmektedir. Ancak bu hususta bir esneklik gösterildiği, iki taraf için uygun zaman ve zeminde toplantıların gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi’nde bulunan toplantı tutanağına göre Türk heyetinin başında Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşar Yardımcısı Cengiz Alper, Çin heyetinin başında ise Dış Ekonomik İlişkiler ve Ticaret Bakan Yardımcısı Lin Zhongming bulunmaktadır. Toplantıda 1985 yılında iki ölke arasındaki ticari ilişkilerin geliştiği tekrar edilmiş ancak önceki toplantılarda olduğu gibi ticaret hacmi hakkında kesin bir bilgi verilmemiştir. Ancak, 1986 yılı için 200 milyon dolar ticaret hedefi konulmuştur. Bu da aslında göstermektedir ki 1985 yılında iki ölke arasındaki ticari hacim 100 milyon dolara ya yakındır ya da bu miktarı geçmiştir. Son olarak, Türk tarafı Türk Müteahhitler Birliği’nin karşılıklı iş birliği alanlarının keşfi için Çin’e bir ziyaret gerçekleştirme arzusunu Çin tarafına iletmiştir (BCA, 1986, 30-18-1-2/ 555-475-8). Dördüncü toplantı tutanaklarından Türkiye-Çin ekonomik ilişkilerinin sürekli bir şekilde gelişme gösterdiği çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Karma Komisyon toplantısından sonra temmuz ayında Çin Başbakanı Zhao Ziyang Türkiye’ye resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Görüldüğü üzere bu dönem Türkiye-Çin ilişkileri üst düzey resmi ziyaretlerle birlikte gelişme ivmesi yakalamıştır.

Türkiye-Çin Karma Ekonomik ve Ticaret Komitesi’nin beşinci toplantısı 10-12 Haziran 1987 tarihlerinde Çin’in başkenti Pekin’de gerçekleştirilmiştir. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi’nde bulunan toplantı tutanağına göre Türk heyetinin başında Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşar Yardımcısı Mahir Barutçu, Çin heyetinin başında ise Dış Ekonomik İlişkiler ve Ticaret Bakan Yardımcısı Wang Pinqing bulunmaktadır. Toplantı tutanağına göre iki ölke arasındaki ticaret hacminde 1986 yılında “dikkate değer artış” olmuştur. 1987 yılı için karşılıklı olarak 205-300 milyon dolar arasında bir ticaret hacmi hedef olarak konulmuştur. Buradan da anlaşılacağı üzere dördüncü toplantıda konulan 200 milyon dolarlık hedefe ya ulaşılmış, ya da çok yaklaşılmıştır ki daha yüksek bir hedef ortaya atılmıştır. İki taraf ticarette Türk-Çin ortak teşebbüslerinin oluşturularak bunlara devletler nezdinde gereken yardımın yapılması ve vergi indirimi gibi teşviklerin verilmesi hususunda da mutabık kalmıştır (BCA, 1987, 30-18-1-2/ 580-619-2).

Altıncı toplantı ise 6-8 Haziran 1988 tarihlerinde Çin’in başkenti Pekin’de gerçekleştirilmiştir. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi’nde bulunan toplantı tutanağına göre Türk heyetinin başında Devlet Bakanı Adnan Kahveci, Çin Heyetinin başında ise Çin Halk Cumhuriyeti Dış İlişkiler ve Ticaret Bakanı Zheng Yuobin bulunmaktadır. Bu toplantı Türkiye-Çin Karma Ekonomik ve Ticaret Komitesi’nin 1982

yılındaki ilk toplantısından bu yana Bakan düzeyinde katılım sağlanan ilk toplantı olmuştur. Bu da aslında Türkiye- Çin ticareti ilişkilerinin önemini gözler önüne sermektedir. Toplantının başında diğer toplantılarda yapıldığı gibi iki ülkenin geçmiş yıldaki ticaret hacmi incelenerek “dikkate değer artıştan dolayı” memnuniyet belirtilmiştir. Bununla birlikte, 1988 yılı için 300 milyon dolarlık bir ticaret hacmi hedefi konulmuş, ülkeler arasındaki ticari ilişkilerin potansiyelinin çok daha yüksek olduğu vurgulanmıştır. Bu toplantıda özellikle demiryolu alanında iş birliği hususu ilk kez gündeme gelmiş olup, Türkiye’deki demir yollarının elektrikleştirilmesi ve sinyalizasyon süreçlerinde Çin firmalarının görevlendirilebileceği kayıt altına alınmıştır. Ayrıca, daha önceki toplantılarda anlaşıldığı üzere, Türk tarafı 6 teknik projeyi Çin tarafı için yerine getirmeyi, Çin tarafı ise 4 teknik projeyi Türk tarafı için yerine getirmeye söz vermiştir (BCA, 1988, 30-18-1-2/ 604-737-5). Yukarıda da belirtildiği üzere, bu toplantı, katılımcılarının bakan düzeyinde olması hasebiyle çok önemlidir. Buradan, Türkiye-Çin ticari ilişkilerinin iki ülke için özellikle 1980’lerin sonlarına doğru kazandığı önemi anlamak mümkündür.

Türkiye-Çin Karma Ekonomik ve Ticaret Komitesi yedinci toplantısını 19-20 Ekim 1989 tarihlerinde Ankara’da yapmıştır. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi’nde bulunan toplantı tutanağına göre Türk heyetinin başında Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarı Dr. Namık Kemal Kılıç, Çin Heyetinin başında ise Dış Ekonomik İlişkiler ve Ticaret Bakan Yardımcısı Lu Xuejian bulunmaktadır. Toplantı tutanaklarında “Karma komite görüşmeleri, iki ülke arasındaki sıcak ve dostça ilişkileri yansıtan tam bir iş birliği ve anlayış içerisinde cereyan etmiştir” şeklindeki ifadeyle iki ülke arasındaki ilişkilerin dostluk ve iş birliği temelinde yürütüldüğü vurgulanmıştır. Toplantıda 1988 yılı için ikili ticaret için konulan 300 milyon dolarlık ticaret hacminin gerçekleştiği belirtilmiş ve her iki tarafın da bundan duyduğu memnuniyet ifade edilmiştir. Ayrıca, 1990 yılına gelindiğinde hedefin 300 milyon dolarlık ticaret hacmini de aşmak olduğu zapta geçirilmiştir. Yine bu toplantıda ilk kez denizcilik alanında iş birliğinin de geliştirilmesi, bunun için Türk tarafının bir denizcilik anlaşması taslağı hazırlayıp Çin tarafına sunacağı ifade edilmiştir. Son olarak, Türkiye ve Çin arasında çifte vergilendirmeyi önleme konulu bir antlaşmanın da yapılması gerektiğinin altı çizilmiştir (BCA, 1989, 30-18-1-2/ 639-910-5). Görüldüğü üzere komisyonun geçmiş yıllar için koymuş olduğu ticaret hedefleri sürekli olarak tutturulmuştur. Bu da aslında komisyonun alanına tam anlamıyla vakıf olduğunu ve gerçekçi planlar yaparak bunları hayata geçirmek noktasındaki başarısını göstermektedir.

Karma Komite’nin sekizinci toplantısı 10-18 Kasım 1990 tarihleri arasında Çin’in başkenti Pekin’de gerçekleşmiştir. Toplantı tutanağına göre Türk heyetinin başında Devlet Bakanı Kamran İnan bulunmakta iken Çin heyetinin başında ise Çin Halk Cumhuriyeti Dış İlişkiler ve Ticaret Bakanı Zheng Yuobin bulunmaktadır. Toplantıda öncelikle 1989 yılı için konulan 300 milyon dolarlık ticaret hedefinin “çok gerisinde kaldığı” not edilmiştir. Bu noktada 1990 yılında Körfez Krizi’nin patlak verdiğini, dolayısıyla bu krizin ikili ticari ilişkilerdeki tökezlemenin temel sebebi olma ihtimalinin yüksek olduğunu belirtmek gereklidir. Yine de komisyon gelecek yıl için tekraren 300 milyon dolarlık ticaret hedefini koymuştur. Toplantıda özellikle telekomünikasyon, demiryolu sanayii, volfram, altın, antimuan arama ve işlenmesi, linyitin yakılması

konularında iş birliğinin geliştirilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca, Türk tarafı ilk kez Çin tarafına Türkiye’de kurulacak hidroelektrik santralleri için Yap İşlet Devret (YİD) modelini teklif etmiştir (BCA, 1991, 30-18-1-2/ 672-143-6). Komisyon toplantıları devam ettikçe Türk tarafının Çin tarafına olan ilgisi artmış ve karşı taraftan planlı ve programlı bir şekilde çeşitli taleplerde bulunulduğu gözlemlenmiştir. Bu taleplerin temelinde ise Türkiye’nin tek başına gerçekleştirmede zorlanabileceği hidroelektrik santralleri gibi projelerin olduğu ifade edilmelidir. Ancak Çin tarafının genel olarak bu talepleri değerlendireceğini belirttikten sonra talepleri ciddi anlamda hayata geçirme hususunda hızlı bir şekilde hareket etmediği tutanaklardan anlaşılmaktadır.

Dokuzuncu toplantı ise 11-13 Mayıs 1992 tarihlerinde Ankara’da yapılmıştır. Türk heyetinin başında Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarı Tevfik Altınok, Çin Heyetinin başında ise Dış Ekonomik İlişkiler ve Ticaret Bakan Yardımcısı Wang Wendong bulunmaktadır. Toplantının hemen başında 1991 yılı için konulan ikili ticaret hedefinin çok gerisinde kaldığı ifade edilmiştir. Ayrıca, Türk tarafı Çin’e ihracatındaki azalmadan kaynaklı olarak ciddi bir ticari dengesizliğin ortaya çıkmakta olduğunu, bu konuda Çin tarafının desteğini beklediğini ifade etmiştir. Özellikle Çin’e yapılabilecek ihraç ürünleri listesini Çin heyetiyle paylaşmak suretiyle bu konuda olumlu bir adım atılmasının gereği vurgulanmıştır. Çin tarafı ise Türkiye tarafından uygulanan anti-damping vergilerinden duyduğu hoşnutsuzluğu ifade etmiştir. Bunun zerine Türk tarafı hangi konularda sıkıntı yaşanıyorsa dostluk ve iş birliği anlayışı çerçevesinde çözmek için gayret gösterileceği cevabını vermiştir (BCA, 1992, 30-18-1-2/ 718-331-10). Dokuzuncu toplantı bize göstermektedir ki Türk-Çin ticari ilişkilerinde temel sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Öncelikle, Çin tarafının lehine ciddi bir ticaret açığı oluşmuştur. Bu durum ileriki yıllarda sürekli olarak gündeme gelecektir. Diğer bir önemli husus ise, Türkiye’nin ithalat için uyguladığı korumacı anti-damping tedbirlerinin Çin tarafının dikkatini çekmesidir. Bu hususta ise Türkiye sonraki yıllarda ciddi gelişme kat edecektir.

Karma Komite’nin onuncu toplantısı 11-15 Nisan 1994 tarihlerinde Çin’in başkenti Pekin’de yapılmıştır. Toplantıda Türk heyetinin başında Hazine ve Dış Ticaret Müsteşar yardımcısı Osman Doğangün, Çin heyetinin başında ise Dış Ticaret ve Ekonomik İş birliği Bakanı yardımcısı Yang Wensheng bulunmuştur. Toplantının hemen başında 1993 yılı ikili ticaret oranları ele alınmış, daha önceki yıllara göre yükseliş trendinin başladığı teyit edilmiştir. Ayrıca, Karma Komite toplantılarında bir ilk gerçekleşmiş ve Çin tarafı 1993 yılında Türkiye ile yapılan ticarete dış ticaret açığı verdiğini beyan ederek Türkiye tarafından Çin’den daha fazla ithalat yapılmasına yönelik tedbirler alınmasını talep etmiştir. Türk tarafı ise Çin’den elik ithalatının çeşitlendirilerek arttırılmasını talep etmiştir. Bununla birlikte, Çin’e yapılan tütün ihracatında yaşanan sorunların giderilmesi de Çin tarafından talep edilmiştir. Taraflar deri sanayii, cam ve cam eşya sanayii, imento sanayii, kimya sanayii ve demiryolu sanayii kalemlerinde iş birliklerini geliştirme kararı almışlardır (BCA, 1994, 30-18-1-2/782-595-10).

Yıl	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi
1990	37.2	246.3	-209.1
1991	20.4	171.8	-151.4
1992	146.7	172.4	-25.6
1993	511.9	255.2	256.7
1994	354.8	257.9	97.0
1995	67.0	539.0	-472.1

Tablo 1. Türkiye- Çin Dış Ticaret Verileri (milyon A.B.D doları)

Kaynak: (Saraçoğlu, 2017, s.154).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde gizliliği kaldırılmış son toplantı tutanağı, 28 Ağustos- 3 Eylül 1996 tarihlerinde Ankara'da yapılan toplantıya aittir. Birinci Karma Komite toplantısına göre her sene yapılması gereken toplantılar 1995 yılında yapılmamıştır. Bir yıl aradan sonra toplanan heyetler iki ülke arasındaki ticaret rakamlarını gözden geçirmiş, 1994 ve 1995 yıllarında Türkiye'den Çin'e ihracatın azalmasından kaynaklı olarak ticaret hacminde bir daralmanın bulunduğunu teyit etmişlerdir. Türk tarafı, Çin'e yapılan ihracat kalemlerinin sınırlı kaldığını ve bunları çeşitlendirmek arzusunun tekrar ifade etmiştir. Çin tarafı ise Türkiye ile şekerin çok yönlü kullanımı, üzüm ve şarap üretimi, yüksek verimli ekolojik tarım, pamuk hastalıklarının kontrolü ve zararlı böceklerin yok edilmesi, yüksek verimli üzüm yetiştirme teknikleri hususlarında iş birliğini artırma isteğini iletmıştır (BCA, 1997, 30-18-1-2/ 868-928-8). 1995 yılında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Çin resmi ziyareti iki ülke arasındaki ilişkilerin önemini bir kez daha ortaya koymuştur. Özellikle 80'ler ve 90'larda yapılan karşılıklı ikili resmi ziyaretler iki ülkenin ilişkilerini geliştirme isteğinin açık bir göstergesidir. Son toplantı üzerinden toplantıları bir bütün olarak değerlendirecek olursak; toplantıların genelinde Türk tarafının Çin tarafından teknik ve bilimsel konularda destek talep ettiği, Çin tarafının ise Türk tarafından daha çok tarım alanındaki bilgilerin paylaşılması hususunda yardım talep ettiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar ilk toplantıdan itibaren çeşitli projeler ortaya atılmış olsa da, bu projelerin hayata geçirilmesi hususunda önemli bir yol kaydedilmediğini de vurgulamak gerekir.

Sonuç

Türkiye ile Çin ilişkileri çok köklü bir geçmişe dayanmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti 1923 yılında kurulduğunda Osmanlı'dan kalan ilişkilerin bakiyesini devralarak Çin ile münasebetlerini devam ettirmiştir. Türk Diplomatik Arşivleri'nde bulunan evraka göre Çin Cumhuriyeti Devleti ile siyasi ve ticari ilişkilerin kurulması 1925 yılında iki ülke arasında yapılan antlaşma ile başlamıştır. Ancak literatüre baktığımızda özellikle 2000 yılı ve öncesi dönemde Türkiye-Çin ticari ilişkileri hususundaki çalışmaların kaynak yetersizliği sebebiyle çok sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu çalışma, literatürdeki bu boşluğu özellikle Türk Diplomatik Arşivleri ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan arşiv evraklarının sistematik değerlendirmesi yoluyla doldurmayı amaçlamıştır. Arşiv evraklarına göre Türkiye, Çin Cumhuriyeti ile detaylı bir ticaret antlaşması yapmak istemişse de özellikle Çin İç Savaşı bu antlaşmanın yapılmasını engelleyerek Türkiye-Çin ekonomik ilişkilerinin gelişmemesindeki en önemli sebep olarak ortaya çıkmıştır. Ticari ilişkilerin gelişmemesindeki diğer bir nedenin ise iki ülke arasındaki coğrafi uzaklık ve bunun beraberinde getirdiği sorunlar olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Çin Cumhuriyeti Türkiye'den tütün ithal etmek istemişse de halkın bu tütüne alışkın olmaması sebebiyle ciddi miktarlarda tütün ihracatı yapılamamıştır. Yine Çin Cumhuriyeti tarafından Türkiye'den tıbbi afyon talep edildiğinde Türkiye'nin ancak detaylı bir araştırma sonrası ihracata izin vermesi coğrafi uzaklık sebebiyle iki ülkenin birbirlerini yeterince tanımamasından kaynaklıdır. Bütün bunlara rağmen 1925-1958 yılları arasında Türkiye'den Çin'e özellikle tütün, tıbbi afyon, sünger, krom cevheri, manganez, borasit gibi maddeler ihraç edilirken Çin'den çay, kereste, çimento, alüminyum maddeler, petrol ürünleri, kalay gibi maddeler ithal edilmiştir. Ancak Çin'deki iç karışıklıklar dolayısıyla Türkiye-Çin Cumhuriyeti ticari ilişkileri hiçbir zaman potansiyelini yakalayamamıştır. Çin İç Savaşı sonucu Çin Cumhuriyeti Devleti'nin Formosa Adası'na sıkışıp kalmasıyla birlikte ticari ilişkiler dip seviyelere inmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti Çin Halk Cumhuriyeti'ni 1971 yılında resmi olarak tanımıştır. Bu tarihten sonra Çin Halk Cumhuriyeti ile ticari ilişkiler de hızla gelişmeye başlamıştır. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan Türkiye- Çin Ekonomik, Sinai ve Teknik İş birliği Karma Komisyonu tutanaklarına göre iki ülke arasındaki ticari ilişkiler ciddi bir plan ve program üzerine kurulmak istenilmiştir. Karma Komisyon tutanakları özellikle Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti ticari ilişkilerinin tarihinin anlaşılması bakımından çok önemli bir yere sahiptir. Bu yeni belge tabanının incelenmesi sonucunda Türkiye-Çin ticari ilişkilerinin daha en başından itibaren çeşitli yapısal sorunlardan ötürü yeterli seviyeye gelemediği görülmektedir. Örneğin, Karma Komisyonun ilk toplantısı olan 1982 tarihli toplantıdan itibaren Türk tarafının Çin'den hidroelektrik santrallerinin kurulması, demir yollarının yapımı gibi teknik konularda taleplerde bulunduğu, Çin tarafının ise Türkiye'den tütün ekimi, ipek yetiştirme gibi genel olarak tarımla ilgili hususlarda taleplerde bulunduğu görülmüştür. Dolayısıyla, Türkiye'den Çin'e yapılan ihracat genel olarak tarım ürünleriyle sınırlı kalırken Çin'den Türkiye'ye yapılan ihracat ise teknik üretim gerektiren ürünler üzerinden gerçekleşmiştir. Böylece, iki ülke ticari ilişkilerinde yapısal bir sorun ortaya çıkmıştır. Çin, Türkiye'den ithal ettiği tarım ürünlerini kendi kendisine üretebilme kabiliyetini sağladığında bu ürünleri

Türkiye’den ithal etmeme yolunu tercih edebilmektedir. Ancak Türkiye, Çin’den teknik üretim gerektiren ürünler ithal ettiğinden bu ürünleri kendi kendisine üretmekte zorlanmakta ve dolayısıyla Çin’e karşı dış ticaret açığı vermektedir. İkili ticari ilişkilerdeki bir başka yapısal sorun ise ticari ilişkilerin daha en başından devletler eliyle dizayn edilmeye çalışılmasıdır. Bu da özellikle bireysel yatırımcıların uzun bir zaman boyunca ikinci plana atılarak ticari ilişkilerin yeterince gelişmemesini beraberinde getirmiştir. 1925-1995 yılları arasında Türkiye- Çin ticari ilişkileri 1993 yılında pik yaparak 700 milyon doların üzerine çıkmıştır. Ayrıca, yine 1993 yılında Türkiye Çin’e karşı 250 milyon doların üzerinde ticaret fazlası vermiştir. Ancak bu durum sürdürülebilir olmamış, Çin’in almış olduğu çeşitli tedbirler neticesinde Türkiye tekraren Çin’e karşı dış ticaret açığı vermeye başlamış ve bu durum bahsi edilen yapısal sorunların çözülememesi nedeniyle süreklilik arz etmeye başlamıştır.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Belgeleri

a) BCA (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivleri)

30-18-1-2/169-52-2, 13.07.1971.

30-18-1-2/443-423-4, 25.01.1982.

30-18-1-2/477-53-9, 15.04.1983.

30-18-1-2/ 507-2015-4, 02.05.1984.

30-18-1-2/ 530-354-6, 03.05.1985.

30-18-1-2/ 580-619-2, 14.07.1987.

30-18-1-2/ 555-475-8, 24.04.1986.

30-18-1-2/ 604-737-5, 01.08.1988.

30-18-1-2/ 639-910-5, 06.12.1989.

30-18-1-2/ 672-143-6, 14.01.1991.

30-18-1-2/ 718-331-10, 30.06.1992.

BCA, 30-18-1-2/782-595-10, 07.07.1994.

30-18-1-2/ 868-928-8, 13.01.1997.

b) TDA (Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivleri)

515/7414-38427-5, 08.02.1925.
515/7508-38883-1, 13.10.1930.
515/7508-38880-9, 04.07.1934.
515/7414-38422-3, 10.12.1934.
515/7508-38877-1, 08.07.1938.
515/7508-38873-14, 28.05.1948.
515/7508-38873-2, 23.09.1948.
515/7508-38871-2, 28.01.1950.
515/7508-38868-7, 30.03.1954.
515/7508-38868-9, 30.03.1954.
515/7508-38868-1, 29.03.1955.
515/7508-38868-2, 05.01.1955
515/7508-38862-5, 15.02.1955.
515/7508-38863-4, 01.01.1958.

c) U.N. Dijital Kütüphanesi

“Restoration of the lawful rights of the People's Republic of China in the United Nations.”
1971, <https://digitallibrary.un.org/record/192054?v=pdf> (Erişim Tarihi:
01.07.2025).

2- Gazeteler

a) Cumhuriyet

12 Ağustos 1957.

b) Resmi Gazete

9 Haziran 1934.

3- Kitaplar

ADIBELLİ, B. (2007). *Osmanlıdan Günümüze Türk-Çin İlişkileri*. İstanbul: IQ Kültür Sanat
Yayıncılık.

Berkshire Encyclopedia of China Vol. 1. (2009). Massachusetts: Berkshire Publishing Group.

MAO, H. (2016). *The Qing Empire and the Opium War*. Cambridge: Cambridge University Press.

MACKERRAS, C. (2014). *China in Transformation 1900-1949*. London: Routledge.

4- Makaleler

CHAU CHUN, S. Y. (1989). "Türkiye ve Çin Arasındaki Kültür Mübadelesinin Tarihî Geçmişi." *Erdem*. 5(15): 749-772.

CHOI, Y. (2011). "The Evolution of "Socialism with Chinese Characteristics": Its Elliptical Structure of Socialist Principles and China's Realities", *Pacific Focus*, Cilt 26, Sayı 3: 385-404.

DEMİRCAN, N. (2022). "İki cumhuriyet arasında etkileşim: Türkiye Cumhuriyeti ile Çin Cumhuriyeti ilişkileri (1923-1949)." *Kuşak ve Yol Girişimi Dergisi*, 3(1), 26-39.

DUMAN, M. "Türkiye'nin İlk Çin Elçisi Emin Âli Sipahi'nin Çin İzlenimleri Ve Türkiye-Çin İlişkileri". *BELLETEN* 87, sy. 308 (Nisan 2023): 265-91.

FİDAN, G. (2011). "Ming tarih Kayıtlarına Göre 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu-Ming Çin'i İlişkileri." *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. (30): 275-287.

GEDÜK, S. (2022). "Topkapı Sarayı Müzesi Çin Porselenleri Koleksiyonu Üzerinde Yapılmış Osmanlı Onarımları." *International University Museums Association Platform Journal of Cultural Heritage UNIMUSEUM*, 5 (2): 76-83.

KİRİLEN, G. (2007). "16 17 Yüzyıllarda Osmanlı ve Çin Arasındaki Diplomatik ve Kültürel İlişkiler." *ICANAS* 38: 223-230.

KURTAR, Ç. & DELAL, İ. (2019). "Türkiye ile Çin Tarım Ürünleri Dış Ticaretinin Değerlendirilmesi." *Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 108-118.

ONAT, A. (1987). "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M. Ö. 206-M. S. 220)." *Belleten*. (51): 611-624.

SARAÇOĞLU, DŞ. (2017), "Çin Halk Cumhuriyeti ile Türkiye arasında Dış Ticaretin Gelişimi ve Türkiye'de İmalat Sanayinde Sektörel İstihdama Etkisi." *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 72 (1), 151-182.

ŞİMŞEK, M. (2006), "Değişen Dünya Koşullarında Çin Halk Cumhuriyeti Ve Dış Ticaret Bakımından Türkiye-Çin Arasında Yaşanan Sorunlar Ve Çözüm Önerileri." *Erciyes Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. (26), 1-24.

WIDENER, J. M. (2020). "From General to Diplomat: The Success and Failure of George C. Marshall's Mission to China after World War II." *The Chinese Historical Review*, 27(1), 32–49.

EK 1: Çin'in ülkemizden afyon satın alma talebi. (TDA 515/7508 -38877-1)

TÜRKİYE ORTA ELÇİLİĞİ
NANKİN

18 Agustos 1930.

No. 172 / 105

Hariciye Vekâletine,

Çin piyasasına sigaraları-
mizin sevkine aid.

Çin için Tütün İhisarının ajentalığını talep
iden iki şirketin adresi atıye derc idildi:

I- United Tobacco Stores
19 Nanking Road
Shanghai.

II- Drysdale & Co.
Nanking.

Bu şirketlerden birincisi Türkiyadan vaktile
hicret itmiş Midillili bir kuma aid olub sahayı feali-
yeti Şangaya münhasirdir. Ahz itdikim malumata nazaren
şayani itimaddır.

İkinci şirkete gelince merkezi Nankinde olub
Çinin muhtelif şehrinde ajentasi mevcut bir İngiliz
müessesesidir. Şayani itimat oldığı bittahkık anlaşılmış-
tır.

İhisar idaresinin bunlarla doğrudan doğruya
muhaberata girişmesi mercuğır.

Sigaralarımızın Japonya piyasasına sevk vakti-
le teklif idildiginde Maliye Vekâletince sigaralarımı-
zin Aksai Şarka irsali mümkün olmadığı ve yolda bozul-
duğu Vekâleti Celile vasıtasile bildirilmişdi. Halbuki
bu iddianın gayetle yanlış olduğu acizlerince bîfiil
isbat idilmiş ve Japonyaya da sigaralarımızın idhali-
na muvaffak olunmuşdi. Zaten Yunanistan Çin ve Japonya-
ya mühim mikdar sigara sevk ide bildiği halde bizim

11.12.2020 tarih ve 32084017 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

EK 2: Çin'in ülkemizden tütün ithal etme talebi. (TDA 515/7508-38883-1)

TÜRKİYE ORTA ELÇİLİĞİ
NANKİN

18 Agustos 1930.

No. 172 / 105

Hariciye Vekaletine,

Çin piyasasına sigaraları-
mizin sevkine aid.

Çin i  n Tütün İnhisarının ajentalığını talep
iden iki şirketin adresi atıye derc idildi:

I- United Tobacco Stores
19 Nanking Road
Shanghai.

II- Drysdale & Co.
Nanking.

Bu şirketlerden birincisi Türkiyadan vaktile
hicret itmi  Midillili bir kuma aid olup sahayı feali-
yeti  angaya m nhasirdir. Ahz itdikim malumata nazaren
 ayani itimaddir.

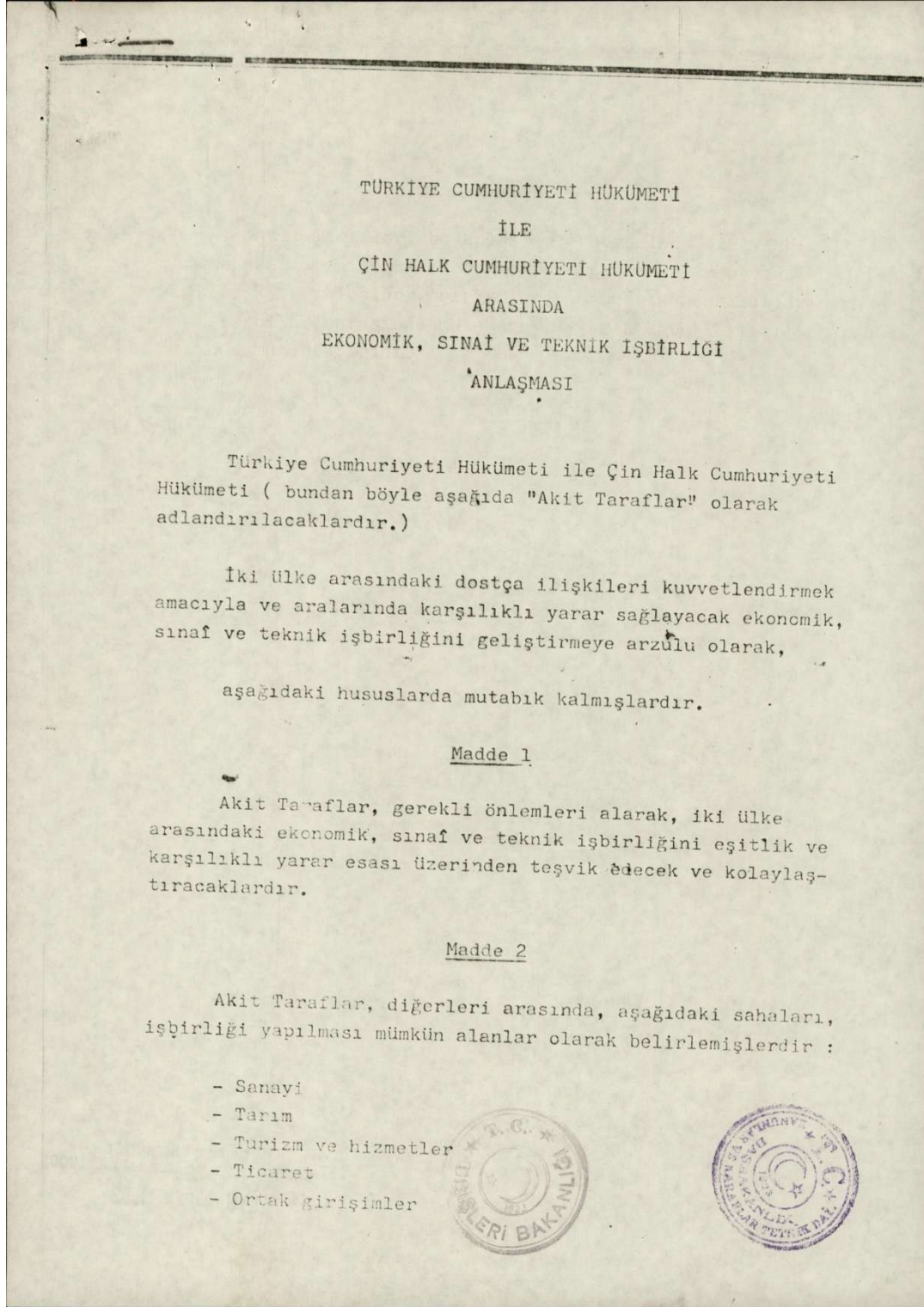
İkinci  irkete gelince merkezi Nankinde olup
 inin muhtelif şehrinde ajentasi mevcut bir İngiliz
müessesesidir.  ayani itimat oldığı bittahkik anlaşılmı dır.

İnhisar idaresinin bunlarla dogrudan dogruya
muhaberata giri mesi mercu ir.

Sigaralarımızın Japonya piyasasına sevkı vakti-
le teklif idildiginde Maliye Vekaletince sigaralarımı-
zin Aksai  arka irsali mümkün olmadığı ve yolda bozul-
dışı Vek leti Celile vasitasile bildirilmi di. Halbuki
bu iddianın gayetle yanlış oldı ı acizlerince bifiil
isbat idilmi  ve Japonyaya da sigaralarımızın idhali-
na muvaffak olunmı di. Zaten Yunanistan Çin ve Japonya-
ya mühim mikdar sigara sevk ide bildiği halde bizim

11.12.2020 tarih ve 32084017 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

EK 3: Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Çin Halk Cumhuriyeti Hükümeti arasında imzalanan Ekonomik, Sınai ve Teknik İş birliği Anlaşmasının İlk Sayfası (BCA, 30-18-1-2/443-423-4)

EK 4: Türkiye-Çin Ekonomik, Sınai ve Teknik İş birliği karma Komisyonunun 15.12.1982 tarihinde Ankara'da imzalanan Mutabakat Tutanağının onaylanması. (BCA, 30-18-1-2/477-53-9)

- 73 -

Türkiye-Çin Ekonomik, Sınai ve Teknik İşbirliği
Karma Komisyonu'nun 16-19 Kasım 1982 tarihinde yapılan
İlk Toplantısının
MUTABAKAT TUTANAĞI

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin davetlisi olarak, Çin Halk Cumhuriyeti'ni temsilen Dış Ekonomik İlişkiler ve Ticaret Bakan Yardımcısı Ekselâns Lu Xuejian başkanlığındaki bir Ekonomi ve Ticaret heyeti 16-23 Kasım 1982 tarihleri arasında Türkiye'yi ziyaret etmişlerdir.

Bu ziyaret sırasında, Çin Heyeti ve Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Ekselâns Erdem Erner'in başkanlığını ettiği Türk Heyeti, Türkiye-Çin Ekonomik, Sınai ve Teknik İşbirliği Karma Komisyonu'nun ilk toplantısını gerçekleştirmişlerdir.

Türkiye ve Çin arasında ekonomik ve teknik işbirliği ve ticaretin daha ileri düzeylere çıkarılması imkânları konusunda oldukça ayrıntılı görüş teatisinde bulunulmuştur.

Her iki Heyet Başkanı, ülkelerinin ekonomik durumu ve politikalarını ayrıntılı bir şekilde birbirlerinin bilgilerine sunmuşlar ve bunun sonucunda ülkelerindeki sağlıklı ekonomik şartları memnuniyetle kaydetmişlerdir.

Karma Ekonomik Komite toplantısı, iki ülke arasındaki mevcut dostluk ve işbirliğini simgeleyen samimi bir hava içerisinde cereyan etmiştir.

Türkiye-Çin Ekonomik, Sınai ve Teknik İşbirliği Karma Komitesi'nin ilk toplantısının mutabakat tutanağı aşağıdadır:

TİCARET:

- Her iki Hükümet ticarî ilişkilerini arttırmak için daha ileri imkân ve çarelerin araştırılmasını ve bu ilişkilerde uygun bir dengenin sağlanması hususunda kararlılıklarını belirtmişlerdir.

- Bu hususları gerçekleştirmek üzere, iki Hükümet, sanayi ve enerji sektörlerinde işbirliğinin yoğunlaştırılması ve bu alanlarda mamûl madde, malzeme ve teçhizat mübadelesi hususunu kararlaştırmışlardır.

./...

Makale Gönderim Tarihi: 25.05.2025

Yayına Kabul Tarihi: 18.06.2025

Araştırma Makalesi

TEMÎM İBN BAHR'IN UYGURLARA SEYAHATI*

Vladimir Fyodoroviç MİNORSKIY

Çev. Serkan ACAR**

I. Giriş

II. Arapça Metin

III. Çeviri

IV. Şerhler

§ 1- Dokuz Oğuzlar

§ 2- Üç Belde

§ 3- Mesafeler

§ 4- Dokuz Oğuzların Payitahtı

§ 5- Dinler

§ 6- Boy Meseleleri

§ 7- Çin ile İlişkiler

V. Sonuç: Temîm İbn Bahr'ın Orhun Boyunu Ziyaretinin Zamanı ve Nedeni

* V. Minorsky, "Tamîm ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 1948, Vol. 12, No. 2 (1948), pp. 275-305.

** Doç. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü GTT Anabilim Dalı. E-posta: serkan.acar@ege.edu.tr.
ORCID: 000-0003-1642-9269.

I. Giriş

Arap coğrafyacılarını etüt eden bir araştırmacı için temel ve en kıskırtıcı meselelerden biri, onların İslam dünyasının çeperindeki Doğu Avrupa, Orta Asya, Çin ve Hindistan gibi kısmen keşfedilmiş bölgelere yaptıkları gezilerin tahlilidir. *Mekân* üzerine kafa yoran bu coğrafyacıların, *Zaman* konusunda genellikle ihmalkâr davrandıkları bilinen bir hakikattir. XVI. yüzyıla ait bir Türk haritasında, hilal şeklinde uzanan bir Amerika çizimine tesadüf ettim, hâlbuki aynı haritada Sibiryâ'nın ıssız bölgeleri hâlâ ananevî Yecüc-Mecüc diyarı olarak işaretlenmişti. Bu suretle, Arap coğrafya ilminin klasik çağı addedilen IX. ve X. yüzyıllarda, âlimler birbirlerinden intihal yapmaktan veya mevcut durumla hiçbir ilgisi olmayan bazı eski kaynaklardaki verileri kullanmaktan hiçbir zaman imtina etmediler: Örneğin, X. yüzyılda Kral Dahum, esasen yaklaşık olarak MS 800'de Bengal Hükümdarı Dharmapala'ya karşılık gelmesine rağmen, hâlâ "ortak kökenli" Hindistan hâkimleri arasında gösteriliyordu¹.

Uzak ülkelerle ilgili metin parçalarının mukayeseli incelenmesinden elde edilen izlenim şudur; bunlar oldukça sınırlı sayıda özgün rapora dayanmaktadır. Daha sonraki varyantlar ise genellikle aynı cümleyi kelimesi kelimesine tekrar ederler fakat kaynak yeterince uzun ve mufassalsa, yazarlar muhayyilelerini cezbeden çeşitli ayrıntılardan alıntılar yaparlar. Bu durumda okuyucu, esasen söz konusu ayrıntılar eski kaynağa ait iken, bazı muasır bilgileri keşfetme umuduyla yolunu şaşırır. Her halükârda, metinlerin yalnızca karşılaştırmalı bir incelemesi dahi, özgün ilişkileri daha ayrıntılı olarak yeniden kurmamızı ve merhamet gösterilmeden kısaltılmış özetlerdeki karanlık noktaları aydınlatmamızı sağlar.

Şerefü'z-Zaman Mervezî'den seçtiğim bölümlerde, el-Bîrûnî, Ebü'l-Fidâ ve daha başka müelliflerin eserlerinde bulunan ve son derece ırak olan Uzak Doğu vb. yerlere ait verilerin çoğunun hicrî 418/miladî 1027 yılı dolaylarında Çin'den (Hitay=Kitan) gelip Gazneli Mahmud'un sarayını ziyaret eden Mançurya hükümdarının elçisinin anlatılarına dayandığını göstermeye çalıştım. Benzer şekilde, Kuzey Kutbu ile ilgili birçok hikâye, hicrî 415/miladî 1024'te Gazneli Mahmud'un mülkünü ziyaret eden İtil Bulgarları hanının elçisiyle ilişkili görünüyor².

Arapların Orta Asya'yı fethi ve Arap-Çin hâkimiyet mücadeleleri sırasında, bir dizi Arap seyyah ve sefir Uzak Doğu'nun derinliklerine girmiş olmalıdır ancak onların tecrübelerine dair çok az ayrıntı günümüze ulaşmıştır³. IX. yüzyılda Samanoğulları sarayı Orta Asya için araştırma merkezi haline geldi. Sonradan yapılan derlemelerde bir dizi orijinal rapor korunmuş ve tedricen bazı gezginler ile kâşiflerin kimlikleri daha net bir hâl almıştır.

¹ V. Minorskiy, *Sharaf al-Zamân Tâhir Marvazi: on China, the Turks and India*, London 1942, s. 147.

² A.g.e., s. 68 ve 111.

³ Bkz. H. R. A. Gibb, "The Arab Invasion of Kashghar in 715", *BSOS*, 11/3, 1922, s. 467-474; aynı müellif, "Chinese Records of the Arabs in Central Asia", *BSOS*, 11/4, 1922, s. 613-622; aynı müellif, *The Arab Conquest of Central Asia*, London 1923, s. 12-13.

Zorlu bir ön hazırlık gerektiren bu alanla ilgili De Goeje, Tomaschek, Bartold ve Marquart gibi âlimler tarafından epey çalışma yapılmıştır⁴. Daha yakın bir tarihte yapılan talihli bir keşif ise başka bir erken dönem İslam seyyahı olan Temîm İbn Bahr el-Mutavvî'ye ait notlardır.

Bu, esasen Yâkût'un coğrafi lügatindeki iktibaslar aracılığıyla biliniyordu⁵. Zikredilen hülâsa bile, İbn Hurdâzbih, İbnü'l-Fakîh, Kudâme vb. gibi erken dönem coğrafyacılarının Temîm'den yaptıkları bir dizi doğrudan alıntıyı teyit etme meselesine iyi hizmet etti fakat Türk boylarının birbirini izleyen göçlerinin karmaşıklığı, Temîm'in yolculuğunun amacını ve tarihini belirlemeyi zorlaştırdı. Ahmet Zeki Velidi Togan 1923 yılında Meşhed'de İbnü'l-Fakîh'in *Kitâbü'l-Büldân* isimli eserini keşfetti⁶. De Goeje'nin editörlüğünü yaptığı bu eserin metni (BGA*, V, 1885), aslının yalnızca bir özetidir (muhtasar) ve Türklerle ilgili bölümde (s. 329-330) Temîm'in adı bile geçmez. Yeni Meşhed nüshası da noksanzı değildir; ancak bazı ek paragrafları ve bunların arasında Temîm'den doğrudan yapılmış alıntıları hâvîdir ki, bunlar Yâkût'ta bulunanlardan daha kapsamlıdır. Bununla birlikte, metnin arasına serpiştirilen, tırnak içerisinde gösterdiğimiz çok sayıda "kâle" (dedi) sözcüğü bu alıntılarının da yine sadece bir hülâsa olduğunu gözler önüne serer.

İbnü'l-Fakîh'in İbn Hurdâzbih'in eserlerine çok şey borçlu olduğu iyi bilinen bir hakikattir⁷ ve muhtemelen orijinal İbn Hurdâzbih, Temîm'i çok daha fazla onurlandırmıştır; bu durum *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, V, 1889'da neşredilen ve Temîm'in sadece istisnâ cümlelerinin kaynak gösterilmeden alıntıldığı metinden de anlaşılmaktadır. Yâkût (C. I, s. 841; C. IV, s. 823), Temîm'i İbnü'l-Fakîh⁸ aracılığıyla aktarır fakat yazdıklarının ikinci bölümünü almamıştır.

Yeni metnin on birinci kısmı şöyle başlar: "ve ona sorduk (ve o dedi)". Bu ifade, Temîm'in raporunun orijinalinin, bir devlet yetkilisi veya bir âlim tarafından yürütülen

⁴ Halife Hişâm'ın (MS 724-743) elçisi hakkında bkz. J. Marquart, "Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde von Mittelasien und Sibirien", *Festschrift für Friedrich Hirth zu seinem 75. Geburtstag*, Berlin 1920 (*Ostasiatische Zeitschrift*, Jahrgang 8), s. 289-293; Halife Vâsık Billâh (MS 842-847) döneminde Sellâm et-Tercüman için bkz. *Hudûd al-'Âlam*, s. 225; hicrî 309/miladî 921 yılında İbn Fadlan için Kovalevskiy'nin 1939 tarihli Rusça çevirisine ve A. Z. Velidi Togan'ın 1940 tarihli son çalışmasına bakınız (SSCB'de şerhli yeni bir baskı hazırlanmaktadır). Ebû Dülef'in (MS 941 civarında gerçekleştiği varsayılan) yolculuğuna dair sahte rapor hakkında bkz. J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903, s. 74-95. Marquart nihayet mevcut raporun yanlışlıkla Ebû Dülef'e isnat edildiği (untergeschoben) sonucuna varmıştır. Marquart'ın Ebû Dülef'in izini sürmek için yazmayı planladığı özgün eser için ayrıca bkz. G. Weil, *Festschrift Eduard Sachau*, Berlin 1915, s. 292. Ebû Dülef hakkında en son çalışma A. von Rohr-Sauer tarafından yapılmıştır: *Des Abu Dulaf Bericht iuber seine Reise nach Turkestan, China und Indien*, Stuttgart 1939, 72 sayfa. Bunu Profesör H. von Mzik'in *Orientalistische Literaturzeitung*, 1942, No. 5, s. 240'taki incelemesi sayesinde biliyorum. Yazar Ebû Dülef'in iyi niyetine inanıyor gibi görünmektedir ancak eleştirmen onun raporunu *mixtum compositum* olarak adlandırmakta ve "eine Falschung... von der es nur fraglich ist, ob we sie Abû Dulaf selbst oder einem Späteren zuschreiben sollen" olarak görmemiz gerektiği sonucuna varmaktadır.

⁵ *Türkistan* başlığı altında. C. I, s. 840; Nuşacan, C. IV, s. 823.

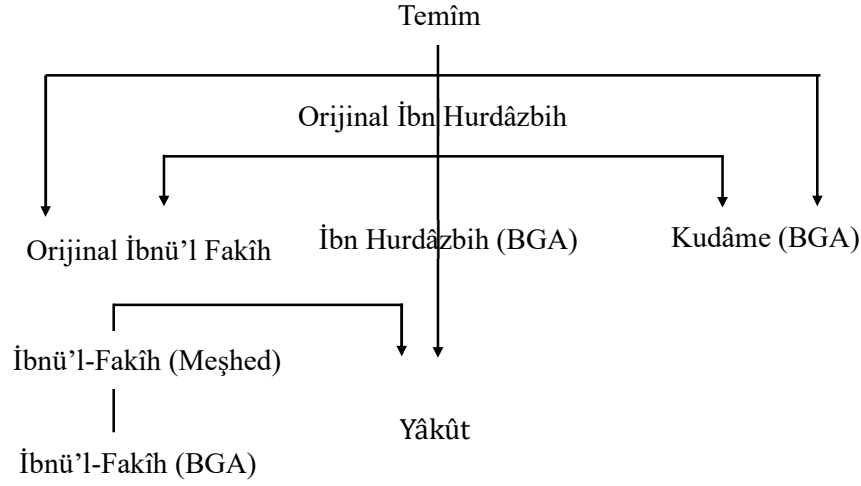
⁶ Bu keşif hakkında bkz. Z. Validov, "Meşhedskaya Rukopis İbnul-Fakiha", *İzvestiya Rossiyskoy Akademi Nauk*, Leningrad 1924, T. 18, s. 237-248; A. Z. Validi Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig 1939 (aynı Meşhed yazmasından düzenlenmiştir).

* Müellifin BGA kısaltmasıyla atfı yaptığı eser *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* başlığını taşıyan külliyattır. (S. A.)

⁷ De Goeje, BGA, C. V, s. xii: "diligenter e libro Ibn Khurdadhbehi hausisse". Krş. *el-Fihrist*, 154, İbnü'l-Fakîh üzerine: "Kitâbü'l-Büldân nahve 1000 varaka ahza min kitab en-nas ve salaha kitab el-Ceyhânî". [Kitâbü'l-Büldân 1000 yaprak kadar olup çeşitli kitaplardan ve bilhassa el-Ceyhânî'nin eserinden aktarmadır].

⁸ Onun İbnü'l-Fakîh nüshasının Meşhed'de bulunandan daha eksiksiz olduğu anlaşılmaktadır. Metnimizin on dördüncü paragrafı, Yâkût C. I, s. 841-843 ile karşılaştırılmıştır.

kişisel bir sorgulama şeklinde ifade edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Temîm ile ilgili nakillerin daha fazlası, kesin olmasa da aşağıdaki gibi tablolaştırılabilir:

Bu kaynakların birbirine bağımlılığı, Yâkût'un doğrusu برسخان (Barshan) olan ismin yerine açık bir şekilde نوشجان (Nuşacan) adını yazmasıyla tezahür etmiştir. Hatalı Nuşacan imlası aynı şekilde şemamızda sıralanan mevcut eski kaynaklarda da vardır ve sadece Mukaddesî, Gerdîzî, Hudûdü'l-Âlem yazarı ve Kâşgarî gibi muahhar bağımsız müellifler Barshan adını kaydetmiştir.

Temîm'in notlarının yeni metni, henüz oluşum aşamasında bulunan Orta Asya'daki eski Türk kağanlıklarının tarihlerindeki bazı ayrıntıları gözden geçirme fırsatı sunar. Olayları çok kısa bir şekilde hülâsa etmemiz bu makalenin okuyucularına yardımcı olacaktır.

Türk (Çincesi: T'u-küeh) adını taşıyan en eski kağanlık MS 552'ye doğru kuruldu ve çok geçmeden bağımsız iki federasyona ayrıldı; Doğu Türklerinin karargâhları Orhun Irmağı kıyısında (bugünkü Moğolistan'da), Batı Türklerinininki ise doğuda İrtiş ve batıda Talas nehirleri arasında bulunuyordu. Çinlilere daha yakın yaşayan Doğu Türkleri, umumiyetle onlara boyun eğdirdiler. On boya ve iki gruba ayrılan (Tu-lu ve Nu-shih-pi) Batı Türkleri ise önce Sâsânîlerin, sonra da Bizans'ın müttefiki oldular. Batı Türkleri bir süreliğine doğudaki kardeşlerinden ayrıldılar ancak 689 yılına doğru Türk birliği Doğu Türklerinin önderliğinde geçici olarak yeniden sağlandı. Bu sonuncuların kudreti 744 yılında üç boyun ittifakıyla kırıldı ve Orhun bölgesinin egemenliği Uygurların eline geçti. Uygurlar buraya 840 yılına kadar hâkim oldularsa da bilahare Kırgızlar tarafından sürüldüler. Uygur bakiyeleri esas olarak batıya çekildi ve iki devlet ortaya çıktı; biri Kansu'da (847'den sonra) diğeri ise Tanrı Dağları'nın doğusundaki Turfan bölgesinde (866'dan sonra)⁹.

⁹ Her ikisi de ancak X. yüzyılın başında tam yetkili hale gelmiştir (G. Haloun).

Bütün bunlar olurken, çeşitli boylar Batı Türklerinin eski federasyonu içinde liderliği ele alıyordu; ilk olarak 706'dan itibaren Türgişler, akabinde ise 766'dan sonra Karluklar.

Bu vesileyle üç noktanın altının çizilmesi gerekir:

1- T'u-küehler [Göktürkler] iki farklı gruba ayrılmıştı.

2- Doğu Türkleri ile Batı Türklerinin topraklarında iki farklı tekâmül görüldü.

3- Uygurların 744-840 yılları arasında ve 840'tan sonra işgal ettikleri yerler tamamen farklı iki bölge idi.

II. Arapça Metin

رحلة تميم بن بحر المطوّعي

[من نسخة كتاب البلدان لابن الفقيه الهمداني المحفوظه في دار الكتب

بمشهد الامام عليّ الرضا رضى الله عنه]

[f. 169a] وذكر تميم بن بحر المطوّعي ¹ أن بلادهم شديد البرد وأنما
يُسلك (فيه) ² ستة أشهر في السنة وأنه سلك إلى بلاد خاقان ³ التغزغزى
على بريد أنفذه خاقان وأنه كان يسير في اليوم والليلة ثلاث ⁴ سكك
بشدّ السير وأحشّه فصار عشرين يومًا في برارى ⁵ فيها عيون وكلاء
وليس فيها قرية ولا مدينة غير ⁶ اصحاب السكك وهم نزول في خيام
وأنه كان ⁷ * البريد ⁸ حمل معه زادًا لعشرين يومًا وذلك أنه عرف امر

¹ Both of them came into their full rights only at the beginning of the tenth century (G. Haloun).

² Added in Yāqūt.

³ After خاقان MS. has و

⁴ MS. ثلثة

⁵ Yāq. بواد

⁶ Yāq. الّا

⁷ Yāq. omits.

⁸ MS. البرية ; Yāq. omits.

تلك المدينة و* انها¹ مسافة عشرين يومًا في برارى فيها عيون وكلاء²
ثم سار³ بعد ذلك عشرين يومًا في قرى متصلة وعمارات كثيرة
اهلها كلهم او اكثرهم اتراك منهم عبدة النيران على مذهب المجوس⁴
ومنهم زنادقة⁵ وانه بعد هذه الايام وصل الى مدينة الملك

2 وذكر انها مدينة عظيمة* حصينة⁶ حولها رساتيق عامرة وقرى
متصلة ولها اثنا عشر بابًا من حديد مفرطة العظم قال وهى كثيرة الاهل
والزحام والاسواق والتجارات والغالب على اهلها مذهب الزنادقة

3 وذكر انه* حزر⁷ ما بُعدها الى بلد الصين فميزه⁸ ثلثمائة فرسخ
قال واطنه اكثر من ذلك

4 قال وفي يمين⁹ مدينة ملك التغرغز¹⁰ بلاد الترك لا يخالطهم
غيرهم وعن يسارها بلاد كيماك وامامهم بلاد الصين

5 وذكر انه نظرقبل وصوله الى مدينة (الملك) بخمسة فراسخ
الى خيمة للملك من ذهب على سطح قصره تسع مائة رجل¹¹

6 وذكر ان خاقان ملك التغرغز كان مخاتنا لملك الصين وان
ملك الصين يحمل اليه فى كل سنة خمس مائة الف فرند¹²

¹ MS. ان

² Yāq. omits words after ذلك

³ MS. سافر; Yāq. وثم

⁴ Yāq. واكثر اهلها عبدة النيران على مذهب المجوس

⁵ Yāq. adds ماني مذهب

⁶ Thus Yāq.; MS. حصينة

⁷ MS. حوز

⁸ Yāq. فسيرة

⁹ MS. يمينه

¹⁰ Yāq. بلدة التغرغز

¹¹ I. Khurd., 31, فراسخ من ه فراسخ; وملك التغرغز خيمة من ذهب على اعلى قصره تسع مائة رجل ترى من ه فراسخ

Yāq., iv, 823, is also correct, but i, 840, misunderstood: وعلى رأس قصره تسعمائة رجل

¹² Paras. 6-12 omitted in Yāq.

7 وذكر ان بين نوشجان الاعلى وبين الشاش - على طراز - اربعين
مرحلة للقوافل فمن سارها على دابة وكان منفرداً قطعها في شهر

8 قال ونوشجان الاعلى بها اربع مدن كبار واربع صغار¹ وانه حزر
المقاتلة في مدينة واحدة على شطّ بحيرة هناك فيّزهم نحو عشرين الف
فرس بالسلاح التام وليس في جميع اجناس الترك اشدّ منهم وانهم اذا
اجتمعوا مع الخزلخية لحرب كان منهم مائة رجل ومن الخزلخية الف
رجل وعلى هذا يخرجون² في جميع حروبهم

9 وذكر ان هذه البحيرة شبيهة بالحوض المربع وان حولها جبالاً³
شاهقة فيها من جميع اصناف الشجر قال وهناك رسم مدينة قديمة لم
أجد في الاتراك من يعرف خبرها ولا من بناها ولا من كان اهلها
ولا متى خربت وانه نظر فيها الى نهر يشقها لا يلحق غوره
هناك ورأيت فيه انواعا من الحيوانات البحرية ما رأيت مثلها وكذلك
[f. 170b] رأيت به طيوراً لم ار في شئ من البلدان مثلها قال واهل
النوشجان وغيرهم* من⁴ يقرب منهم من المدن والقرى يطوفون بها في
سنة مرة واحدة في ايام الربيع ويعملون ذلك * عمراً قال ويدخلها الماء
من ناحية التبت من مائة وخمسين نهراً * كباراً وصغاراً وكذلك من
ناحية التفرغز والكيماك

10 وذكر ان طولها مسيرة اربعين يوماً على الجمال وان الفارس
يقطعها في مدة شهر اذا جدّ في السير⁵

¹ Cf. Yāq., iv, 823.

² MS. ما

³ MS. يجرون ; perhaps ؟

⁴ MS. عمدا

⁵ MS. جبال

⁶ Vide supra 8 ؟

11 وذكر أنه وجد ملك التغزغزين (سافر) إليه معسكراً بالقرب من مدينته وأنه حزر جيشه الذي حول سرادقه - دون غيرهم - وكانوا* نحواً¹ من اثني عشر* ألف رجل قال وبعد هولاء سبعة عشر* قائداً مع كل قائد ثلاثة عشر ألفاً قال وبين القائد والقائد مصالح² من الخيام والقواد ومن معهم من المصالح³ باجمعهم محيطون بالعسكر ولهم في احاطتهم فرجة يكون مقدارها مقدار اربعة ابواب الى ناحية العسكر قال وجميع دواب الملك ودواب* الجيش ترعى في ما بين سرادق الملك ومواضع القواد ولا تتخلص منها دابة الى خارج العسكر

12 وسألناه عن طريق كيماك من طراز فذكر ان الطريق (من) طراز الى قريتين في موضع يقال له كواكب³ عامرتين أهلتين ومسافتها من طراز* سبعة فراسخ ومن هذا الموضع (الى) مدينة ملك كيماك مسيرة ثمانين يوماً للفارس المجد يحمل معه زاده وان جميع ذلك صحارى وبرارى ومفاوز واسعة كثيرة الكلاء والعيون وفيها مراعى الكيماكية وذكر أنه سلك هذه الطريق ووجد ملك كيماك مع عسكره في خيام* بقره قرى وعمارات وأنه ينتقل من موضع الى موضع يتبع الكلاء وان دوابه كثيرة دقيقة* الحوافر وحزر من في عسكره فوجد نحو عشرين ألف فارس

13 وذكر ابو الفضل الواشجردي⁴ ان ملك التغزغز غزا ملك الصين⁵ مرتين في ايام الرشيد وقيل ذلك في ايام المهدي [f. 171a] كانت

¹ MS. نحو

² Apparently مصالح, cf. Qudāma, 262.

³ كواكت

⁴ MS. الواشجردي

⁵ Sic.

غزوته ما بين سروسنة الى سمرقند وان عامل سمرقند* حاربه في عدة وقائع وكانت لهم حروب شديدة ثم ان صاحب سمرقند رزق النصر عليه فهزمه وقتل خلقا من اصحابه ويقال انه كان في ستمائة الف بين فارس و راجل من اهل الصين¹ فغم المسلمون غنيمة عظيمة واسروا خلقا فاولادهم الذين بسمرقند يعملون الكاغذ الجيد وانواع السلاح والآلات التي لا تُعمل في مدن خراسان الا بسمرقند

14 ومن عجائب بلد الترك حصي عندهم يستمطرون (بها) ما شاءوا من مطرو ثلج وبرد وغير ذلك وامر هذا الحصا عندهم مشهور مستفيض لا ينكر احد من الاتراك وهو عند ملك التفرغز خاصة ليس يوجد عند احد من ملوكهم غيره

15 وحدثني ابو عبد الله الحسين بن استاذويه حدثني ابواسحق ابراهيم بن الحسن* حدثني هشام بن هراسب السائب (؟) الكلبي عن ابي مليح عن ابن عباس قال لم يتزوج ابراهيم عليه السلام على سارة حتى ماتت فتزوج امرأة من العرب العاربة يقال لها قنطورا بنت مقطور وخرجوا سائرين حتى نزلوا موضع خراسان فتناسلوا هناك وقهروا بذلك الاسم (؟) جميع ما ناوأم فاتصل خبرهم بالخزر وهم من ولد يافث بن نوح فصاروا اليهم وحالفوهم وتزاوجوا اليهم واقام بعضهم عندهم فانصرف الباقر الى بلدهم [f. 171b]

¹ Sic.

III. Çeviri

Rihletü Temîm bin Bahr el-Mutavvî

Min nüshatî'l Kitâbi'l Büldân li-İbni'l Fakîh el-Hemedânî el-mahfûza fî dâri'l kütüb
bi-Meşhedî'l İmâm Alî er-Rızâ radiyallahu anh

1- Zikru Temîm bin Bahr el-Mutavvî: Onların (yani Türklerin) ülkesi çok soğuktur ve orada (sadece) yılın altı ayı seyahat edilebilir. O, hakanın kendisine gönderdiği atlara (*berîd*) binerek Dokuz Oğuz hakanının beldesine gittiğini, gece ve gündüz üç menzil (*sikak*) yol aldığını, çetin ve elinden geldiğince hızlı seyahat ettiğini söyledi. Su kaynaklarının ve otlakların (*kalâ*) bulunduğu fakat köylerin veya kasabaların olmadığı bozkırlarda (*berârî*) yirmi gün yolculuk yaptı; sadece otağlarda yaşayan posta görevlileri (*ashâbü's-sikak*) vardı. Ve yanında yirmi günlük erzak taşıyordu. Bunun sebebi, o memleketin (*medîne*)¹⁰ durumunu bilmesi ve sadece su ve otlakların bulunduğu bozkırlar boyunca gideceği mesafenin yirmi gün olması idi. Ve daha sonra, uzayıp giden, birbirine yakın köyler ile bayındır bölgeler (*îmarât*) arasında yirmi gün seyahat etti. Halkın tamamı veya büyük çoğunluğu Türk idi ve aralarında Mecusî dinine mensup ateşe tapanlar ile zındıklar da vardı. Bunca günden sonra hakanın şehrine vardı.

2- Onun bildirdiğine göre; burası büyük bir şehirdir ve ziraat açısından zengindir¹¹. Ekinlerle dolu çiftliklerle (*rustâk*) ve birbirine yakın köylerle çevrilidir. Şehrin devasa büyüklükte on iki demir kapısı vardır. Nüfusu yoğun ve kalabalıktır, pazarları ve çeşitli ticarethaneleri (*ticârât*) çoktur. Ahalisi arasında zındıklar fazladır.

3- Buranın Çin diyarına ne kadar uzak olduğunu tahmin ettiğini ve anladığı kadarıyla üç yüz fersahlık bir mesafe bulunduğunu söyledi ve ekledi: “Sanırım bundan daha fazla”.

4- O şöyle dedi: “Dokuz Oğuz hakanına ait beldenin sağ tarafında (güneyinde!) hiç kimsenin giremediği Türk ülkeleri, sol tarafında Kimeklerin yurdu, tam karşısında ise Bilâdü's-Sîn [Çin ülkesi] vardır”.

5- O, hakanın şehrine varmadan beş fersah önce, hakana ait altından yapılmış bir otağ gördüğünü söyledi. Ona ait bir kurganın üstünde (*sath*) bulunan bu otağ yüz kişiyi barındırabilir.

6- O, Dokuz Oğuz hakanının evlilik yoluyla (*muhatin*) Çin (*es-Sîn*) hükümdarının akrabası olduğunu ve Çin hükümdarının her yıl ona 500.000 parça ipek (*firind* < Fars. *perend*) gönderdiğini kaydetmiştir.

7- Ayrıca Yukarı Nuşacan (Barshan) ile Şaş (Taşkent) arasında, Taraz üzerinden, kervanlar için kırk erim (*merhale*) bulunduğunu ancak at sırtında (*alâ dâbbe*) ve tek başına yolculuk yapan kişinin bu mesafeyi bir ayda kat ettiğini bildirmektedir.

¹⁰ *Medine* ve *nahiye* terimlerinin değişimi hakkında bkz. İstahrî, s. 225₈ ve İbn Havkal, s. 285 (ancak Kramers baskısı s. 396'da: *el-nahiye* ve *l-medine* şeklinde geçer.

¹¹ *Hasînetün* “fortified” daha uygundur. Yâkût'ta olduğu gibi.

8- O, Yukarı Nuşacan'da dört büyük, dört de küçük şehrin bulunduğunu söyledi. Oradaki bir gölün kıyısında bulunan bir şehirdeki savaşçıların sayısını tahmin ederek, tamamı silahlı yaklaşık 20.000 süvari olduğunu belirledi. Bütün Türk boyları arasında onlardan daha güçlüsü yoktur. Karluklarla savaşmak için bir araya geldiklerinde kendilerinden yüz kişi, Karluklardan ise 1.000 kişi toplanır ve tüm savaşlarında bu şekilde ortaya çıkarlar (*yahrucûne*)¹².

9- Bu gölün kare şeklinde bir havuza benzediğini ve çevresinde her türden ağacın yaşadığı yüksek dağların bulunduğunu bildirir. O şöyle der: "Burada kadim bir şehrin izleri var. Türkler arasında bu şehrin hikâyesini bilen birini bulamadım: Kim inşa etti, halkı kimdi ve ne zaman yıkıldı?". O, bu şehrin içinden geçen nehri inceledi. Bu nehrin dibine kimse ulaşamamıştır: "Ve burada daha önce görmediğim türde deniz canlılarını (*hayvânât*) gördüm. Ayrıca hiçbir ülkede benzerini görmediğim kuşları da gördüm". O şöyle der: "En-Nuşacan halkı ile çevre şehir ve köylerden gelenler yılda bir kez bahar aylarında bu alanı tavaf ederler ve bunu bir tür dini tören (*umrân*) olarak yaparlar". Bu göle Tibet yönünden (*nâhiye*), aynı şekilde Dokuz Oğuz ve Kimek istikametinden irili ufaklı yüz elli ırmak (*nehr*) akar.

10- Bunun (?) uzunluğunun develerle kırk günlük bir yolculuk olduğunu fakat bir atının hızlı gitmesi halinde zikredilen mesafeyi bir ayda kat edebileceğini söyler (*izâ cedde fi's-seyr*).

11- O, Dokuz Oğuz hakanını şehrinin yakınında ordugâhını kurmuş, sefere çıkarken bulduğunu söyledi, diğerleri hakkında hiçbir şey söylemedi (*dûna gayrihim*), otağının (*serâdık*) etrafındaki askerlerin yaklaşık 12.000 kişi olduğunu tahmin etti. Ve daha sonra (bundan başka?) on yedi komutanın (*kâid*) olduğunu söyledi. Her komutan 13.000 askere sahiptir ve her iki komutanın arasında otağlardan oluşan kışlalar (military posts)¹³ vardır. Komutanlar kışlalarda bulunanlarla birlikte ordugâhın (*asker*) etrafında bir daire oluşturmuşlardı. Bu dairenin içinde ordugâha doğru açılan dört kapı genişliğinde bir aralık vardır. Hakanın ve komutanların (buradaki *el-ceyyid* kelimesi *el-ceyş* okunmalıdır) bütün hayvanları (atları) hakanın otağı ile komutanların bulunduğu yerler arasında otuluyor ve ordugâhın (*el-asker*) dışına tek bir hayvan bile kaçmıyor.

12- Ve biz ona Taraz'dan Kimeklere giden yolu sorduk. (O da şöyle dedi): Taraz'dan Kevâkib (K.wâk.b)¹⁴ denilen yerdeki iki köye kadar nüfus yoğunudur ve buralar gelişmiştir. Taraz'dan uzaklığı yedi fersahtır ve buradan Kimek hükümdarının şehrine erzakını yanına alıp hızlı giden bir atlı seksen günde gider. Buranın çölleri, bozkırları ve ovaları çok geniştir; otlaklarla, kuyularla doludur ve Kimeklerin otlakları da burada bulunur. O, bu tarafa doğru seyahat ettiğini ve hükümdarla ordusunu otağlarda bulduğunu, çevresinde köyler ve ekili araziler (*îmarât*) bulunduğunu söyler. Hükümdar bir yerden başka bir yere

¹² Belki de **yecrûne* "they fare".

¹³ *Maşâlih* suretinde geçer fakat çok büyük ihtimalle bu *masâlih* (military posts) sözcüğünün halk dilindeki yazımıdır. Buna benzer karışıklıklar hakkında bkz. De Goeje, *BGA.*, C. IV, s. 282.

¹⁴ İbn Hurdâzbih, s. 28'de *K.wâk.t*, Kudâme, s. 209'da *K.wyk.t*; her ikisi de *Kuvâket* şeklinde okunur.

otlakları takip ederek gider. Hayvanları çoktur ve ince toynaklıdır (*dakîkatü'l-havâfir*). Ordusunu hesapladı ve yaklaşık 20.000 altı olduğunu anladı¹⁵.

13- Ebü'l-Fazl el-Vaşcirdî, (Hârûn) er-Reşîd (786-809) zamanında Dokuz Oğuz hakanının Çin (*es-Sîn*)¹⁶ hükümdarına karşı iki kez bir ordu sevk ettiğini bildiriyor. Ancak bu seferlerin el-Mehdi (775-785) döneminde yapıldığını söyleyenler de vardır. Bu (?) sefer Üsrûşene ile Semerkand civarı (*ilâ*) arasında gerçekleşti. Semerkand valisi onunla birçok kez savaştı ve bu muharebelerin bazıları şiddetliydi. (Allah) Semerkand hâkimini (*sâhib*) ona karşı muzaffer kıldı ve o da onu mağlup ederek ashabından çoğunu öldürdü. Söylenene göre; Çinlilerden 600.000 (savaşçı), atlı ve piyade, vardı. Müslümanlar çok büyük bir ganimet elde ettiler ve bazı insanları esir aldılar; bugün Semerkand'da en iyi kâğıtları, çeşitli silah ve alet-edevatı üretenler bunların çocuklarıdır. Bunlar Horasan'ın tüm şehirleri arasında sadece Semerkand'da üretilmektedir.

14- Türk ülkelerinin acayip şeylerinden biri de diledikleri zaman yağmur, kar, dolu vb. yağdırdıkları Yada taşlarıdır. Elleri bulunan bu Yada taşlarının hikâyesi çok iyi biliniyor, yayılıyor ve hiçbir Türk bunu inkâr etmiyor. Ve bunlara (Yada taşlarına) özellikle Dokuz Oğuz¹⁷ hakanı sahiptir ve ondan başka hiçbir Türk hükümdarı mâlik değildir.

15- İbn Abbas'ın Ebû Melih'e, onun Hişam İbn Lohrasb es-Saib (?) el-Kelbî'ye, onun Ebû İshak İbrahim İbn el-Hasan'a nakledip, Ebû Abdullah el-Hüseyin İbn Üstazeveyh'in bana aktardığına göre; İbrahim Aleyhisselam, Sâre ölünceye kadar onun dışında kimseyle evlenmedi (*Yaradılış* 20: 1) ve daha sonra Arap kökenli bir kadın olan Kantura binti Maktur (*Yaradılış* 25: 1'de Ketura) ile evlendi. Ve Horasan'da bir yere yerleşene kadar seyahat etmeye başladılar; burada çoğaldılar ve kendilerine direnen herkesi bu isimle (?) boyunduruk altına aldılar. Onların hikâyesi Nuh'un oğlu Yafes'in soyundan gelen Hazarlara ulaştı. Kendilerini onlara adadılar, onlarla ahit yaptılar ve onlarla evlendiler. Bir kısmı onlarla kaldı, bir kısmı da ülkelerine döndü.

IV. Şerhler

§ 1- Dokuz Oğuzlar

Temîm'in Dokuz Oğuz yurduna yaptığı yolculukla ilgili rapor, çok tartışılan *Toghuzoghuz* teriminin kısa bir izahı yapılmadan tam manasıyla anlaşılamaz¹⁸.

1- Dokuz Oğuz teriminin ilk geçtiği yer Orhun Yazıtları'dır ancak burada kağanın kendi boy birliğinin adı olarak geçmemektedir. Doğu Türk kağanlarına ait iki büyük yazıt

¹⁵ Temîm'den yapılan alıntılar burada sona eriyor.

¹⁶ On üçüncü paragraf karışıklıklarla doludur. Dokuz Oğuz hükümdarı Çin'i değil Maverâünnehr'i istila etmiştir. Bu kayıt muhtemelen MS 821 yılındaki olaylara atıfta bulunmaktadır (aşağıya bakınız) ancak Ebü'l-Fazl bunları MS 751 yılında Çinli zanaatkarların esir alındığı Çin-Müslüman savaşlarıyla karıştırmış olmalıdır. Bkz. benim Mervezi neşrim, s. 67.

¹⁷ 14. paragraf İbnü'l Fakîh'in kısaltmasında da mevcuttur, *BGA.*, s. 329₁₀ ancak çok daha ayrıntılı olarak İbnü'l Fakîh'i otorite olarak gösteren Yâkût, C. I, s. 840-842'de yer almaktadır.

¹⁸ Daha önce *Hudûd al-'Âlam*, s. 265-267'de yaptığım analize bakınız; şimdilerde bu analizde önemli değişiklikler yaptım.

ile bunlarla belirli bir tutarlılık içerisinde olan aygucu Tonyukuk'un yazıtında (MS 720 civarı) *Türk (Türük)* terimi kağan ve halkı (*budun*) için kullanılır. Genel durum aşağıdaki iktibaslardan anlaşılmaktadır. Kağan, (Batı Türklerinin) Türgiş kağanının "kendi Türklerine ait olduğunu" (*Türgiş qaghan Türkim budunim ärti*, D 16); ayrıca Dokuz Oğuzların "kendi halkı olduğunu" (*känti budunim ärti*, K 4) söyler. Ancak Türk kağanı, ordusunu Türgiş kağanının halkı olan On Oklara (On Boy) ve Dokuz Oğuzlara karşı yönetir. Tonyukuk Yazıtı'nda Türgiş kağanı "Biz Oğuzlarız" diyor (T 10) ve ardından "tebaası olan Oğuzlar isyan halinde olduğu için" (T 22) Türklere kumpas kuruyor. Tonyukuk, Bilge Kağan'ın "Türkler (ve) Oğuzlar" üzerindeki egemenliğini överek yazıtını bitiriyor.

Bu alıntılar Türklerin On Oklar, Dokuz Oğuzlar ve Türklerin kuzeyinde yaşadıkları anlaşılan Oğuzlar suretinde etnik birliklerini sağladıklarını fakat *siyasî olarak* gruplara bölündüğünü ve ayrı yaşadıklarını gösteriyor. Ne *Dokuz Oğuz* tabiri Doğu Türk Federasyonu'nun Türk çekirdeği için ne de *Ok Oklar* Batı Türk Federasyonu için kullanılıyordu; bu durum son derece açıktır (Batı Türk Federasyonu o dönemde Türgişler ve görünüşe bakılırsa, daha sonra da Azların yeni bir topluluğu tarafından yönetiliyordu)¹⁹.

2- 840 yılında Orhun bölgesindeki *Türklerin* yerini Uygurlar aldı. Köken itibarıyla Töles Federasyonu'na ait olan bu yeni yönetici grup Selenge boyunda yaşıyor ve bir *İlteber* tarafından yönetiliyordu.

Uygurlara ait epigrafik materyaller Türklerinkine göre çok daha az tatminkâr bir şekilde korunagelmıştır. İlk Uygur kağanının son Türk kağanı Ozmış'a karşı kazandığı zaferden söz ettiği fevkalâde ehemmiyeti haiz yazıtta birçok satır silinmiştir²⁰. Sucindava'daki yazıt özel bir belgedir ve büyük ihtimalle MS 840 yılı sonrasına aittir²¹. 821 yılından bir süre sonra dikilip (G. Haloun), Uygurların Maniheizm'e geçişinin anlatıldığı son derece ilginç bu yazıtın sadece Çince çevirisi az ya da çok konuyla ilgili bir veri sunar. Soğdca versiyonu yalnızca bazı ayrıntılar açısından faydalıdır ve Türkçe tarafı herhangi bir işe yaramayacak derecede yok edilmiştir²².

Şine-Usu Yazıtı'nda kağan "On Uygur (ve) Dokuz Oğuz"dan (K 3) söz ederken ikincisinin "kendi halkı" (K 5) olduğunu ifade eder (*Toquz Oghuz budunim*). *Türk budunun* yıkılmasını anlatır (K 10). Diğer referanslar ise şöyledir: *On Oklara* katılan "Üç Karluk" (K 11); "Sekiz Oğuz ve Otuz Tatar" (D 1); akabinde yeniden "Dokuz Oğuz (D 10); Çiklerin üzerine atanan *tutuk* (G 2); Türgişler (ve) Karluklar (G 5); Çin'deki *Oğuz Tür(ü)kleri*

¹⁹ Kültegin, Doğu 19.

²⁰ Şine-Usu Yazıtı için bkz. Gustav John Ramstedt, "Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", *Journal de la Societe Finno-Ougrienne*, 1913, XXX, s. 1-9.

²¹ A.g.m. ve A. N. Bernştam, *Social and Economic Organization of the Orkhon-Yenisey Turks*, Moskova 1946, s. 53. (Kitap Rusçadır). [Bu eserin özgün künyesi şöyledir: A. N. Bernştam, *Sotsialno-Ekonomičeskiy Stroy Orhono-Yeniseyskiy Tyurkov VI-VIII vv. Bostočnotyurskiy Kaganat i Kirgızı*, Moskova-Leningrad 1946]. (S. A.)

²² Bkz. G. Schlegel, "Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgasun", *Mémoires de la Société finno-ougrienne*, IX, Helsingfors 1896. Krş. É. Chavannes-P. Pelliot, "Un traité manichéen retrouvé en Chine", *Journal Asiatique*, Série 11, 1913 Janvier-Juin, s. 177-199; O. Hansen, "Zur soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun", *Journal de la Société Finno-Ougrienne* XLIV/3, 1930, s. 3-39.

(*Tabgaç*) (G 8); Çiğillerin ve Karlukların *tutukları* (G 11); Türgişlere katılan Karluklar (B 1); “Üç Karluk” (B 2); [Türklerin] “Üç Tuğluk”unun (*üch tughligh*) yenilgisi (G 7).

Bu listeden On Uygur boylarıyla Dokuz Oğuzlar arasında bir ayırım olduğu anlaşılıyor. Tuhaf olan şu ki Uygurlar (bu sırada ?) on boydan müteşekkildi, hâlbuki iyi bilinen Çin kayıtları²³ sadece dokuz Uygur boyunun adını zikrediyor. Uygur kağanının da tıpkı Türk selefi gibi Dokuz Oğuzların kendisine ait olduğunu iddia ettiğine şahit oluyoruz. Sonuç olarak, Dokuz Oğuzların hem Türklerin hem de Uygurların kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri bir ara grup olduğu düşünülebilir.

Bu gerçekler, Orhun boyundaki kabile organizasyonunun muğlak olduğunu ve göçebelerin genel uygulamalarına mütenasip bir şekilde boyların ve federasyonların bağlılıklarını değiştirdiklerini gösteriyor.

XIV. yüzyılda Reşîdüddin (edt. Berezin, T.V.O., VII, 161), geleneksel olarak “Uyguristan”da On Uygurların yaşadığı yerde on nehir ve Dokuz Uygurların yaşadığı yerde de dokuz nehir bulunduğunu kaydetmiştir (aynı yer). Bunlar Şine-Usu Yazıtı’nda adı geçen iki topluluk olmalıdır.

Belki de Uygur halkının nüvesini oluşturan grubun dokuz parçalı bileşiminin daha sonraki zamanlarda tüm federasyonun ismine teşmil edildiğini varsayabiliriz (aşağıya bkz.). Bu varsayım ne yazık ki, Uygur kağanının neden ilk olarak On Uygurlardan bahsettiğini ve neden on parçalı Uygurlar ile dokuz parçalı Oğuzlar grubu arasında bir ayırım yaptığı sorusunu çözümsüz bırakıyor? Bunu kolaylıkla yanıtlamak şimdilik mümkün değil.

3- İslam kaynakları, hem Doğu Türklerinin (yaklaşık olarak MS 689 yılından itibaren Batı Türklerinin topraklarını fethetmelerinden sonra) hem de Batı Türklerinin haleflerinin (Türgiş, [Az] ve Karluk) Orta Asya’daki mücadelelerini oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatır. Bu bağlamda en eski kaynaklarda yalnızca Türk terimi kullanılmıştır. Söz konusu isim Taberî’nin muazzam tarihinin I. cildinde 74 kez, II. cildinde 121 kez ve III. cildinde 111 kez geçer. Taberî sadece hicrî 205/miladî 820-821 yılındaki bir vesileyle Dokuz Oğuz terimini kullanır (C. III, s. 1044). Horasan ve Maverâünnehr’deki durumu iyi bilen bir diğer güvenilir tarihçi olan Yakûbî ise Dokuz Oğuzlardan iki yerde bahseder; hicrî 194/miladî 809-810 yılı (C. II, s. 479) ile hicrî 190/miladî 806 yılından sonra (C. II, s. 538). Bu referansları sonuç bölümünde tartışacağız. Bu noktada, kökeni ne olursa olsun, Dokuz Oğuz teriminin Orhun boyundaki Uygur iktidarının en parlak döneminde İslam tarihlerine sızdığı gibi mühim bir hakikate dikkat çekmek yeterli olacaktır²⁴.

²³ F. Hirth, *Nachwort zur Inschrift von Tonjukuk*, St. Petersburg 1899, s. 36; É. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Paris 1903.

²⁴ Makrîzî’ye göre (*el-Hıtaü’l-Makrîziyye*, C. I, 313₃₅), Mısır’daki Tolunoğulları Hanedanı’nın kurucusu olan zâtin babası Tolun bir Dokuz Oğuz idi. O, diğer haraçlarla birlikte Buhara’nın Sâmânî hükümdarı Nuh İbn Esad tarafından hicrî 200/miladî 815-816 yılında Halife Memûn’a gönderilmişti. Daha kesin bir dille söylemek gerekirse, bu hadise Memûn’un Semerkand’ı Nuh’a verdiği hicrî 204/miladî 819’dan sonra gerçekleşmiş olmalıdır.

İslam kaynakları bilahare, Orhun boyundaki kağanlıkları Kırgızlar tarafından 840 yılında yıkıldıktan sonra, Dokuz Oğuz terimini kesin surette Uygur bakiyelerinin Tanrı Dağları ile Kan-chou bölgesinde kurdukları yeni kağanlıklar için kullanırlar²⁵.

4- Mesûdî'nin *Mürûcû'z-Zeheb*'deki iki pasajı problemimiz açısından oldukça ilgi çekicidir (C. I, s. 288 ve C. I, s. 312-317). İlkinde Mesûdî, Yafes'in torunları arasında "Türkleri, Karluklar ve Dokuz Oğuzları sayar. Bunlar (sonuncusu) كوشان **Kuşan* [yani Kao-ch'ang=Koço, Turfan yakınlarında] şehrinin efendileridir. Bu kağanlık Horasan ile Çin arasında yer alır. Zamanımızda, yani hicrî 332/miladî 943-944 yılında, Türk boyları ve tabakaları arasında Dokuz Oğuzlardan daha cesur, daha güçlü ve daha sağlam bir devlete sahip olanı yoktur. Hükümdarları Uygurhan (ايغرخان *okunuşu) dinleri Maniheizm'dir (el-manâ'îya). Bunlardan başka bu dini benimseyen Türk yoktur. Diğer Türk boyları ise Kimekler, Barshanlar, el-B.diya²⁶ ve el-J.gh.riya'dır²⁷. Bunlardan en güçlüsü Oğuz'dur, Karluk ise en iyi surete, en uzun boya ve en güzel yüze sahiptir; Fergana ve Şaş (Taşkent) bölgesi ile çevresinde yaşarlar. Ve onların [Karluklardan! ziyade 'bu Türklerin'] bir kağanlığı vardı, kağanlar kağanı da onlardan biriydi. O diğer Türk kağanlıklarını birleştirdi ve kağanlar ona itaat ediyordu. Bu kağanlardan biri Pers Krallığı'na karşı zafer kazanan Türk Efrâsiyâb idi; bir diğeri ise *Shâba²⁸ idi fakat bizim zamanımızda diğer kralların itaat ettiği hiçbir Türk kağanı yoktur. Bu, Semerkand bozkırlarında bulunan عمت سوياب (*Süyâb ?) adlı kasabanın yıkılmasından beri olmuştur²⁹. Bu şehirdeki kağanlığın yıkılış sebebini *el-Kitâbü'l-Evsat* adlı kitabımızda anlatmıştık".

Bu tür muğlak konularda kaçınılmaz olan bazı yanlış anlaşılmalara birlikte Mesûdî kadim Türk Kağanlığı'na (Batı On Oklar) atıfta bulunur. Kendi zamanında Dokuz Oğuzları (=Tanrı Dağı Uygurları), Karlukları ve "Türkleri" sayar. Bu sonuncular içindeki en güçlü boy Oğuzlardı ve halükârda Dokuz Oğuzlar, Oğuzlardan tefrik edilmişti.

Mesûdî'nin ikinci pasajı (C. I, s. 302-307) önemli bir karışıklığa neden olmuştur. Mesûdî, hicrî 264/miladî 877-878 yılında Huang Chao İsyanı'ndan ve Çin imparatorunun "Türklerin kağanı" *Uygurhan'dan aldığı yardımdan bahseder. İmparatorluğun otoritesinin yeniden tesis edeni Sha-t'o prensi Li K'o-yung idi. Bu zatın kimliği iyi biliniyor ve elde ettiği başarıların ardından 923-936, 936-946 ve 947-950 yılları arasında olmak üzere Çin'de üç Sha-t'o Hanedanı hüküm sürmüştü. Fakat Li K'o-yung, Uygurlardan

²⁵ Mesûdî (C. I, s. 288, bu müellifin kafa karışıklığı için aşağıya bkz.); İstahrî, 10 (Dokuz Oğuzlar; Tibet, Karluklar, Kırgızlar ve Çin arasında yer alır); Gerdîzî, V. V. Bartold, *Otçët o Poezdke Srednyuyu Aziyu*, St. Petersburg 1897, s. 90-92 içerisinde; *Hudûd al-'Âlam*, § 12, Mervezî, s. 78.

²⁶ Muhtemelen **Adhkish*, İbn Hurdâzbih, s. 31.

²⁷ **Majghari* belki de Başkurtlardır.

²⁸ Behram Çubin'in "Türk" hasımlarından biridir. Bkz. T. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, Leyden 1879, s. 269. Shâva (Shâvagh) aslında bir Eftalit idi. J. Marquart, *Ērânšahr*, Berlin 1901, s. 83-84.

²⁹ Bernştam şimdiki Süyâb'ı Çu Nehri'nin doğusuna yerleştirmektedir ancak iki kasaba arasında bir karışıklık olmuş olabilir çünkü İbn Hurdâzbih, s. 28 ve Kudâme, s. 200'de; "Çu Nehri'nin batsındaki (?) Türk kağanının kasabasından (veya köyünden)" bahsedilmektedir.

tamamen farklı bir federasyona dâhildi ve karargâhı Sarı Irmak'ın kıyısında bulunuyordu³⁰.

Mesûdî ona ایرخان yani ایغرخان *Uygurhan adını vererek hata yapmıştır. Besbelli ki müellif, Li K'o-yung'u kendi zamanında en güçlü addettiği topluluğa (Dokuz Oğuzlar=Turfan Uygurları) mensup olarak görüyordu. Bu bilgi Mesûdî'ye Arap denizciler aracılığıyla ulaştı³¹ ve güneyden bakıldığında Çin'in "kuzeyindeki mülkler" arasındaki ayrım tefrik edilemedi. Mesûdî'nin kullandığı terminolojinin kurbanlarından biri de Bartold idi³².

5- Dokuz Oğuz teriminin kökeni hakkında son dönemin büyük âlimlerinden Marquart ve Bartold farklı görüşlere sahipti. Marquart³³ da Reinaud, De Goeje, Thomsen ve Schlegel'i takip ederek³⁴ Dokuz Oğuzları, Çin kaynaklarına göre federasyonları dokuz boydan oluşan Uygurlarla eşleştirdi. Bartold ise Arapların, Beşbalık bölgesindeki selefleri olan ve "Çinlilere göre Orhun Türklerinden" türeyen Sha-t'o Türklerine ait *Dokuz Oğuz* adını Uygurlara aktardıkları görüşünü birçok kez dile getirmiştir. Bu kesin değildir ve işbu makalede Bartold tarafından ileri sürülen teoremin pek çok zayıf noktasının bulunduğunu ve müdafaa edilemeyeceğini göstereceğiz³⁵. Marquart'ın mütalaası ise pratikte doğrudur ancak geriye kalan zorlukların neler olduğunu müşahade ettik.

Temîm'in yolculuğuna ilişkin olarak ne Marquart ne de Bartold, Yâkût'un özetinden kesin bir sonuç çıkaramadı. Marquart önce İbn Hurdâzbih'in (Temîm'e dayanarak) Orhun boyundaki Dokuz Oğuzlardan bahsettiğini söylemiş; sonra fikrini değiştirerek Temîm'in ziyaret ettiği Dokuz Oğuzların payitahtının Kao-ch'ang (Turfan) olduğuna karar vermiştir³⁶.

³⁰ Sha-t'olar, Batı Göktürkler tarafından birleştirilen ama görünüşe bakılırsa onların kendi federasyonuna dâhil olmayan Ch'u-yüeh boyunun neslinden geliyorlardı. VII. yüzyılın başlarında Ch'u-yüehlerin asıl toprakları, Manas Nehri (Urumçî'nin batısında) boyunca yaşayan Ch'u-mi (Chumil=[Çumul]) boyunun doğusundaki Guchen civarındaydı. P'ei-ting 654 yılında Çinliler tarafından kurulduğunda Ch'u-yüehler Barköl havalisine kaydı. Orada bir kısmı (?) Sha-t'o "Kum (-Çöl) Türkleri" olarak tanındı. 794 yılında Sha-t'olar Tibetliler tarafından itaat altına alındı ve Kan-chou'ya nakledildi. 809 yılında ise Çinlilere boyun eğdiler ve Kuzey Ordos'a yerleştirildiler. Bkz. Hyacinth, I/2, s. 452-457; É. Chavannes, *Documents*, s. 31, 96-99. [Müellifin Hyacinth adıyla andığı kişi 1777-1852 yılları arasında yaşayan arhimandrit, şarkiyatçı, seyyah ve sinolog Nikita Yakovleviç Biçurin'dir. Minorskiy burada atf yaptığı kaynağı yazmasa da bu eserin *Sobranie Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, St. Petersburg 1851, başlıklı üç ciltlik kitap olduğu anlaşılıyor]. (S. A.)

³¹ Mesûdî (C. I s. 353-356), Süleyman et-Tâcir'in eserine zeyl yazan Ebû Zeyd vasıtasıyla onunla hicrî 303/miladî 915 yılında Basra'da görüşmüştür.

³² Bilahare Uygurlar kendi adlarıyla tanınmaya başladıklarında Dokuz Oğuzların ve Uygurların kimliği artık ayırt edilmedi ve mazinin Dokuz Oğuzları hâlâ varlığını sürdüren muğlak ve müstakil bir grup olarak ele alındı. Bkz. Mervezî, s. 29.

³³ J. Marquart, "Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 1898, Band XII, s. 190; ayrıca bkz. J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen, Osttürkische Dialektstudien*, Berlin 1914, s. 201.

³⁴ Ayrıca bkz. F. Hirth, *Nachwort zur Inschrift von Tonjukuk*, s. 34, 37 ("vielleicht").

³⁵ W. Barthold, "Ghuz", *Encyclopedia of Islam*, Vol. II, s. 168-169; aynı müellif, "Tokhuzghuz", *Encyclopedia of Islam*, Vol. IV, s. 805-806; aynı müellif, *12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*, Brill 1935, s. 54. Batı Türkleri kesinlikle on boya (On Ok) sahipti ve Dokuz Oğuz adıyla anılmazlardı.

³⁶ J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, s. 80: "hier (am Orchon) kennt sie noch Ibn Churdâdhbih"; fakat bu eserde s. 390'da şu ifadeler yer alır: "Wie an anderer Stelle näher dargelegt werden soll, zeigt eine eingehende Analyse dieses Berichtes (i.e. of Tamîm), von welchem I. Churdâdhbih abhängig ist, dass unter der Hauptstadt der Toyz oyuz hier unzweifelhaft bereits Kau-Č'ang (beim heutigem Turfan) zu verstehen ist".

Bartold (1897), ilk önce Temîm'in seyahatinin IX. yüzyıldan daha geç olmadığını söylemiş ve *Hudûdü'l-Âlem* (MS 986) ile İdrîsî'nin (MS 1154) tasvirlerine dayanarak Dokuz Oğuzların payitahtının Tanrı Dağları'nın doğu kısmında aranması lazım geldiğini tahmin etmişti. Daha sonra ise (1926) bu seyahatin 760 yılından önce (Karlukların Semireçye'de ve Çin Türkistanı'nın batı kısmında hâkimiyetlerini kurdukları zaman) ya da IX. yüzyılın başından sonra (Sha-t'o Türklerinin Beşbalık'ı terk etmek zorunda kaldıklarında) gerçekleşmiş olamayacağı kanaatine vardı. Bartold, en nihayetinde *Encyclopaedia of Islam*'da Temîm'in seyahatinin zamanının muğlak olduğunu kabul etmiştir³⁷.

Hudûdü'l-Âlem'e düştüğüm şerhlerde (s. 268), Yâkût'un Temîm'in raporundan yaptığı alıntıları İbn Hurdâzbih, Kudâme ve (uydurma) Ebû Dülef'te bulunan akislerle karşılaştırarak analiz ettim. Bazı şüphelerle birlikte (s. 269, n. 4) Temîm'in ziyaret ettiği payitahtı Beşbalık'a (Turfan'ın kuzeyine) yerleştirdim (s. 272). Son anda Ahmed Zeki Velidi tarafından keşfedilen İbnü'l-Fakîh'e ait yazmanın fotoğrafını inceleme ayrıcalığına eriştim ve Dokuz Oğuz hükümdarının Çin sarayıyla olan evlilik bağlarına ilişkin ilave ayrıntının ehemmiyeti hemen dikkatimi celbetti. Bu nedenle Ekler kısmında (s. 431) önceki açıklamalarımın buna göre değiştirilmesi gerektiğini söyledim. İşbu makalede de bunu yapmaya devam ediyorum.

§ 2- Üç Belde

Temîm'in raporunu incelerken üç ayrı şehirle ilgilenmek zorundayız: Aşağı ve Yukarı "Nuşacan" ile Dokuz Oğuzların payitahtı. Nuşacan (نوشجان) adının yanlış bir şekilde Barshan (برسخان) yerine kullanıldığını ve bunun sadece eski bir müstensih hatası olduğunu artık kesin olarak söyleyebiliriz. Bu ismin doğru okuması Mukaddesî'nin eserinde mevcuttur (s. 263₄) ve Kaşgarlı Mahmud'un Türkçe kelime ve isimleri alfabetik sırayla verip seslendirildiği ünlü *Dîvânu Lugâti't-Türk* tarafından da teyit edilmiştir. Babası Yukarı Barshan'lı olan Kaşgarlı Mahmud (C. III, s. 308, 14) bu ismi şöyle yazmaktadır: *Bars(a)ghân*. Ayrıca şehrin yolu üzerinde bulunduğu Issık Göl'ün akarsu kollarından birine hâlâ Ton (**Tong*) denilmektedir ve bu bağlamda Barshan ile Tong adlarının Türklerin efsanevî isim babası (eponym) olan Türk'ün oğullarına atıfta bulunması çok muhtemeldir³⁸.

1- "Aşağı" (yani Yakın) Barshan, Taraz'ın doğusunda sadece 3 fersah mesafede (İbn Hurdâzbih, s. 289) veya Semerkand'ın doğusunda 60-65 fersah mesafede bulunuyordu (Kudâme, s. 262, satır 2 ve 15). Bu sonuncu müellif burayı "Kimekler yönünde, Hallukların (ya da daha doğrusu, onlara karşı) ilk karakolu (masâlih)" olarak tanımlıyor. Bu kayıt, Aşağı Barshan'ın batıdan gelen seyyahların göçebelerin dünyasına girdiği bir kapı olduğunu gösteriyor.

³⁷ V. V. Bartold, *Otçët o Poezdke Srednyuyu Aziyu*, s. 34; aynı müellif *12 Vorlesungen*, s. 54; aynı müellif, *Tokhuzghuz*", *Encyclopedia of Islam*, Vol. IV, s. 805-806.

³⁸ Bkz. *Mujmal al-tawârikh wa'l-qisas*, (ed.) M. Bahar, Tahrân 1318/1939, s. 99'da Türk'ün ailesinin asıl evi Issık Göl'de gösterilir. Krş. *Hudûd al-'Âlam*, s. 292.

2- “Yukarı” (yani Uzak) Barshan, “Aşağı Barshan”ın en az 500 km doğusunda yer alıyordu. Bu ikisinin ayırt edilememesi metnimizin anlaşılması için son derece kritiktir. Kaşgarlı Mahmud tarafından kesin olarak doğrulandığı üzere Yukarı Barshan, Issık Göl kıyısında yer alıyordu (C. III, s. 99₁).

Temîm’e göre Yukarı Barshan dört büyük ve beş küçük kasabadan oluşuyordu. A. N. Bernştam tarafından yönetilen son arkeolojik keşif gezileri Issık Göl çevresi hakkındaki bilgilerimizi önemli ölçüde artırmıştır. Barshan yerleşimleri kompleksi gölün güneydoğu kesiminde yer almaktadır. Şehir batıdan büyük bir surla korunuyordu (Koltsovska köyü yakınlarında). Bu sonuncusu kuzeybatıdan güneydoğuya, Tong Deresi ve güneyde Issık Göl Havzası ile Sirderya’nın kaynakları arasındaki bölgeyi oluşturan Terskey Dağları arasında uzanıyordu. Yerleşim yerleri gölün doğu köşesine kadar uzanıyordu (Tüp Nehri’nin halicine yakın harabeler). Bu bölgede en az altı arkeolojik alan keşfedilmiştir ve diğer birkaçı da göl suları tarafından aşındırılmış olmalıdır³⁹.

Temîm’in gölün şekli hakkındaki tasviri (§ 9) yanlıştır ve genel olarak Hsüan-tsang’ın Issık Göl hakkında verdiği bilgilerle menfi bir şekilde karşılaştırılabilir:

“Çevresi yaklaşık 1.000 li’dir (500 km). Doğudan batıya doğru uzar ve güneyden kuzeye doğru daralır. Her tarafı dağlarla çevrilidir, bir sürü nehir ona akar ve karışır. Suyunun rengi yeşilimsi siyahtır ve tadı hem tuzlu hem de acıdır. Bazen engin dalgaları muazzam tabakalar halinde yayılır, bazen coşkunlukla kabararak yuvarlanır. Ejderhalar ve balıklar orada birlikte yaşar ve zaman zaman oradan olağanüstü canavarların çıktığı görülür. İşte bu yüzden gelip giden seyyahlar mutluluğu elde etmek için dualarını Gök’e yöneltirler. Gölün çok sayıda ziyaretçisi olmasına rağmen kimse onları avlamaya cesaret edemez”⁴⁰.

Temîm’in bu (gölün?) uzunluğunun 40 (ya da en nihayetinde 30) günlük mesafe olduğunu söyleyerek neyi kastettiği açık değildir (§ 10). Belki de bir hata sonucu mesafeler yedinci paragraftan yeniden üretilmiştir çünkü bunların Issık Göl’ün çevresini temsil ettiğini varsaysak bile mübalağadır. Gerdîzî’nin tahminine göre (Bartold, *Otçët o Poezdke Srednyuyu Aziyu*, s. 90) göl yedi günlük mesafe uzunluğundadır ve (Temîm’in 150 olarak belirttiğinin aksine) 70 ırmağın koluyla beslenir. Bu suretle Gerdîzî’nin Temîm’den bağımsız bir kaynağa sahip olduğu anlaşılmaktadır (muhtemelen Ceyhânî ?).

Rusların yaptığı ölçümlere göre gölün uzunluğu 200-210 km civarındadır; derinliği güneyden kuzeye doğru yaklaşık 80 ilâ 400 m arasında değişir; asla donmaz ve kırk kol ile beslenir. Balık bakımından çok zengindir⁴¹.

3- “Dokuz Oğuz” kağanının payitahtı çok daha doğudaydı. 744-840 yılları arasında Uygurların payitahtı Orhun boyundaki Karabalgasun idi; 840 yılından sonra Uygurların bir

³⁹ A. N. Bernştam, *Archeological Survey of Northern Kirghizia*, Frunze 1941, s. 80-82. (Kitap Rusçadır). [Bu eserin özgün künyesi şöyledir: A. N. Bernştam, *Arheologičeskiy Očerık Severnoy Kirgizii*, Frunze 1941]. (S. A.)

⁴⁰ *Mémoires sur les contrées occidentales par Hiouen-Tsang*, Tome II, Par S. Julien, Paris 1858, s. 11-12. [İngilizce makalenin bu paragrafı Fransızcadır. (S. A.)].

⁴¹ *Cyprinus carpio*, *Squalius Schmidtii*, *Schizothorax argentatus*. Fakat bunlar ne Hsüan-tsang’ın geleneksel “ejderhaları” ne de Temîm’in “deniz hayvanları”dır.

kısmı Tanrı Dağları'na göç ettiğinde, yazlık payitahtları Beşbalık (sıradağların kuzey tarafında) ve kışlık payitahtları ise sıradağların güney tarafındaki Koço (Turfan) şehri idi. Temîm'in ziyaret ettiği payitaht sorununu mesafelerle ilgili göstergeleri inceledikten sonra özel olarak ele alacağız (bkz. aşağıdaki § 4 bölümü) ancak Kudâme'nin metnine (s. 262, satır 7) sızmış olan Yukarı Barshan ile Dokuz Oğuz başkenti arasındaki bir karışıklığı hemen aydınlatmakta fayda vardır: De Goeje, *ve min medinet et-Tughuzghuz buhayratun* okumasını kabul etmiştir ancak eserin yazma nüshasında “bir göl” (*buhayra*) yerine “bir bozkır” (*ber'iyye*) varyantını vermektedir. Bu tercihin nedeni görünüme göre aşağıdaki pasajdır (satır 13): “Dokuz Oğuzların beldesinin (üzerinde bulunduğu) göl, biraz uzakta dağlarla çevrilidir (*min bu'd yetuffu bihâ el-cibâl*)”. Ancak Temîm'in metnindeki bu ayrıntının Yukarı Barshan'a ait olduğu açıktır.

§ 3- Mesafeler

Şimdi yollar ve mesafeler sorununa geliyoruz ve en büyük zorlukları içeren Kudâme'nin güzergâhları ile başlayacağız. Kudâme eserini hicrî 316/miladî 928 yılının akabinde, yani İbn Hurdâzbih'ten yarım asırdan fazla bir süre sonra yazmıştır ve onun zikredilen müellifin eserini kullandığı varsayılmaktadır. Ancak bizim örneğimizde, Temîm'in güzergâhlarından biri, İbn Hurdâzbih'in benimsediği gün sistemine göre değil, Temîm'in orijinal metninde olduğu gibi *merhale* ve *sikke* cinsinden aktarılmaktadır. Bu ayrıntı, Kudâme'nin metninde başka bazı orijinal detayların bulunabileceğini düşündürmektedir ancak bu sonuncusu çok kötü bir durumdur.

İlk olarak, Kudâme 205. sayfada aşama aşama (A) güzergâhını tarif eder; Taraz'dan⁴² Çu Vadisi'ne, Navekat (**Navēkat*) şehrine, kadar olan mesafe 53 fersaktır⁴³. Bundan sonra yol 3 fersah daha uzanarak Sāghūr K.bāl'a (ki ben burayı daha sonraki Balasagun ile eşleştirmeye meyilliyim) ulaşıyordu; oradan Yukarı Barshan'a kadar olan mesafe, otlaklar ve kaynaklar boyunca seyahat eden kervanlar için on beş gündü, ancak Türk ulakları için sadece üç günlük yoldu. Türk ulaklar, muhtemelen gölün kuzey ya da güney kıyısı boyunca uzanan bir yolu kullanıyorlardı. Her halükârda Navekat'ın ötesindeki yollar net değildir.

Kudâme 208. sayfada, (B) güzergâhını şöyle tarif eder; Fergana'dan Yukarı Barshan'a, Sirderya'nın kaynak suları ve dağları boyunca Issık Göl'ün güney kıyısına kadar uzanır. Bu güzergâhların (A ve B) Temîm'in keşiflerinin bir parçası olduğuna dair bir kesinlik yoktur⁴⁴ ancak hiç şüphe yok ki Temîm'e dayanan aşağıdaki paragraf bazı istisnâ zorluklar sunmaktadır. Kudâme'nin 262. sayfadaki metni sıra dışıdır: “Horasan'da (?) sınır boyunda (*sağr*) bulunan Türklerin en büyüğü...⁴⁵, Nuşacan olarak adlandırılır ve Semerkand'ın ötesinde, Şaş ve Fergana yönünde yaklaşık 60 fersahlık mesafede yer alır ve burası Karlukların Kimekler yönündeki ilk karakoludur (*maslâh*). Bu sınır boyundan Dokuz Oğuzların şehrine kadar 45 (ya da 40) günlük bir mesafe vardır: 20 gün pınarların

⁴² Talas harabeleri şimdiki Taşkent'in yaklaşık 280 km kuzeydoğusundadır.

⁴³ Bernştam, Navekat'ı Çu'nun batısındaki Orlovka köyü yakınlarına yerleştirir. Fakat krş. *Hudūd al-Âlam*, s. 290-292, 298.

⁴⁴ Bkz. *Hudūd al-Âlam*, s. 273 (§ 12, 3) ve s293 (§, 15. 13).

⁴⁵ Cümlelerin devamında şu türden kelimelerin olduğunu zannediyoruz: “Dokuz Oğuzlardır ve Türklerin sınır noktası Aşağı Nuşacan olarak adlandırılır”.

ve otlakların bulunduğu bozkırlarda ve 25 gün büyük kasabalar boyunca...". Metnin mevcut halinde, 45 günlük mesafenin (C güzergâhı) Aşağı Barshan'ı Dokuz Oğuz payitahtından ayıran mesafe olduğu ifade edilmekte, ancak seyahat şekli belirtilmemektedir. Kudâme daha sonra (9. satır), Yukarı Barshan ile *Bilâd eş-Şaş* (Taşkent) arasındaki mesafeyi (D güzergâhı) kervanlar için 40 erim (*merhale*) ve hızlı seyahat edenler (*muğidd es-seyr*) için 30 gün olarak verir. Bu mesafe doğrudan Temîm'in yedinci paragrafından alınmıştır ve doğu-batı yönünde verilmiş olması, dönüş yolculuğunda bu güzergâhın takip edildiğini düşündürmemizi sağlar.

Yukarı Barshan'dan Dokuz Oğuz kağanının yerine (*mauği*) kadar olan mesafe (E güzergâhı) için Kudâme (s. 209) sadece 6 gün verir ve Mukaddesî de onu takip eder (s. 341)⁴⁶. Bu mesafe, Uygurların Tanrı Dağları'na göç ettikleri dönemden daha sonraki zamana ait bir yorum gibi görünmektedir. Öyle olsa bile, Yukarı Barshan'dan Beşalık veya Turfan'a olan mesafe yaklaşık 1.000 km'dir ve bu da 6 günlük bir yolculuktan daha fazladır. Görebildiğim tek açıklama, Yukarı Barshan'dan Koço'ya (Turfan) giden yolda, el-Ceyhânî'ye (X. yüzyılın başlarında yazmıştır) istinat eden kaynakların altı noktadan söz etmesidir⁴⁷. Daha sonraki müellifler bunları *merhale* olarak kabul etmiş olabilirler, oysa aslında bunlar yol üzerinde bulunan önemli yerlerden sadece bazılarıdır.

İbn Hurdâzbih'in yayınlanmış metni Kudâme'nin bazı ayrıntılarından yoksundur ancak bazı noktalarda daha iyi durumdadır. (A) güzergâhı (s. 28-29) Taraz'dan K.bâl'a 59 fersahtır, ardından Kudâme'de olduğu gibi, Yukarı Barshan'a 15 veya (Türkler için) 3 gün olarak verilmiştir. (B) güzergâhı (s. 30) aynı zamanda Kudâme'ninkine de benzemektedir. (C) ve (D) güzergâhları ise İbn Hurdâzbih'te atlanmıştır. Son olarak, Yukarı Barshan ile Dokuz Oğuz payitahtı (E güzergâhı) arasındaki mesafeyi "büyük ve gelişen kasabalar boyunca 3 ay" olarak tahmin etmektedir (s. 30₁₂)⁴⁸.

Ne Meşhed nüshası ne de Yâkût'un C. I, s. 840'taki kısaltılmış iktibasları Temîm'in yolculuğunun başlangıç noktasını gösterir; ancak Temîm'in bozkır boyunca 20 gün ve mamur kasabalar boyunca 20 gün, günde 3 *sikke*, yol katederek Dokuz Oğuz payitahtına doğru seyahat ettiği belirtilir.

Bir *sikke* (ya da *berid*) iki *merhale* arasındaki mesafeyi temsil ediyordu; bazı otoritelere göre bu mesafe 2 fersaha eşitti ancak bir müfessir doğru mesafeyi 4 fersaha yükseltmektedir⁴⁹. Yirmi dört saatte 2x3=6 fersah (30-35 km) yol kat etmek "zorlu bir sürüş" olmayacaktır ve iki katı mesafe daha olası görünmektedir. Bu da 40 günde toplam 480 fersah (2.400-2.880 km) ya da 45 günde 540 fersah (2.700-3.240 km) eder.

⁴⁶ Mukaddesî ya da müstensihî, X. yüzyıldaki durumu düşünerek, موضع بععر خان ifadesini موضع بعرا خان şeklinde yanlış yazmıştır; Karahanlıların atası olan Kaşgarlı *Buğra Han'ı kastetmiş olmalıdır ancak bu durumda bile belirtilen mesafe çok kısadır. Bkz. *Hudūd al-'Âlam*, s. 278.

⁴⁷ Bkz. *Hudūd al-'Âlam*, s. 273 (§ 12, 3) ve s.293 (§, 15, 13). Kudâme'nin Gerđizî ile pek çok ortak noktası vardır.

⁴⁸ İbnü'l-Fakîh, *BGA*, s. 3287'de ve Yâkût, C. IV, s. 823'te kelimesi kelimesine tekrar edilmiştir. (Nuşacan başlığı altında).

⁴⁹ Bkz. al-Balâdhûrî, *Kitâb Futûh al-Buldân*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1886, s. 234, Vocabulary, s. 52; R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, Tome 1, Paris 1927, s. 666; E. W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, Edinburgh 1863, s. 1387. Bernştam, Taraz'ın doğusundaki Arap güzergâhlarını analiz ederken 1 fersah =6 km sonucuna varmıştır.

Sikke hesabının esasen Temîm'in orijinaline ait olduğuna inanmak için her türlü nedenimiz var. Ayrıca İbn Hurdâzbih'in ilgili paragrafının Temîm'den ödünç alındığı hususunda hiçbir şüphe de yoktur. Sadece "20+20 gün" yerine "3 ay" ifadesinin kullanılması İbn Hurdâzbih'in kendisine atfedilmelidir. Görünüşe bakılırsa, posta işlerinden sorumlu bir uzman (sâhibü'l-berîd) olan İbn Hurdâzbih, son derece hızlı bir yolculuğun daha az yaygın olan *sikke* hesabını resmî posta hizmetinin daha kolay aşamalarına dönüştürmüştür. 3 ay 90 güne eşittir ve İbn Hurdâzbih'in yaptığı dönüşümün temeli muhtemelen 2 gün = "3 *sikke* mesafenin 1 gün" oranında olmasıdır. Galip ihtimalle Kudâme gibi o da Temîm'in metnini 20+25=45 gün okumuştur. Günde ortalama 6 fersah (35-40 km) yolculuk yapıldığını düşünürsek, bu 270 fersah ya da 1.620-1.800 km eder. Söyleyebileceğimiz tek şey, (İbn Hurdâzbih'in formülasyonunda) bile Yukarı Barshan'ı Turfan veya Beşbalık'tan ayıran mesafenin 1.000 km'yi aşacağıdır. Her halükârda Temîm'in seyahat şekline ilişkin özgün açıklamasını tercih etmek zorundayız ve yaklaşık 3.000 km'lik (yukarı bkz.) bir mesafe Aşağı Barshan-Turfan veya Yukarı Barshan-Karabalgasun'dan ziyade Aşağı Barshan-Karabalgasun arasındaki mesafenin genişliğine denk düşmektedir.

Temîm'in verdiği mesafelerden daha fazla kesin bilgi elde edemiyoruz ve onun sunduğu malumattan çıkarabileceğimiz ipuçları sadece şunlardır: (a) Yolculuğuna Aşağı Barshan'dan başlamıştır. (b) Karabalgasun'u ziyaret etmiştir. (c) En azından dönüş yolculuğunu Yukarı Barshan üzerinden yapmıştır. Gerdîzî, Cînânket'ten Yukarı Yenisey boyundaki Kırgızlara giden bir yol biliyordu (bkz. Hudûdü'l-Âlem, s. 282) ancak Temîm Orhun'a giden daha düz bir yolu izlemiş olmalıdır çünkü Kırgızlardan bahsetmiyor.

Sonuç olarak, Dokuz Oğuz payitahtının "hemen ilerisinde", 300 fersah (yaklaşık 1.800 km) "veya daha fazla" bir mesafede Çin kasabasının (bilâd) bulunduğu ifadesi, Temîm'in Çin'i ziyaret etmediğini ve burada kulaktan dolma konuştuğunu göstermektedir. Kesin konuşmak gerekirse, bu mesafe her iki Uygur payitahtı için de geçerli olabilir. Aslında Gerdîzî, Cînânket'ten (Koço, Turfan) T'ang payitahtı Khumdan'a, yani Ch'ang-an-fu'ya giden bir yol tarif eder; mesafe 66 gün (bkz. Hudûdü'l-Âlem, s. 229) veya yaklaşık 2.000 km'dir. Öte yandan, Orhun payitahtı ile Ch'ang-an-fu arasındaki mesafe kuş uçuşu yaklaşık 1.650-1.700 km olup Temîm'in şemasına uymaktadır⁵⁰.

§ 4- Dokuz Oğuzların Payitahtı

Dokuz Oğuz payitahtının yakınlarındaki bir gölden bahsedilmesi, görünüşe göre Kudâme'nin bir yanlış anlamasıdır (yukarıya bkz.)⁵¹. Geriye sadece kağanın kalesindeki "altın" otağın kendine has bazı özgün yanları bulunan detayı kalmaktadır⁵². Hudûdü'l-

⁵⁰ Çin kaynaklarına göre Karabalgasun'dan Chung shou-chiang ch'eng (Sarı Nehir boyunda, Ordos kıvrımında) üzerinden Ch'ang-an'a (başkent) olan mesafe 4.000 li=2.450 km'nin altındaydı (G. Haloun).

⁵¹ Çin elçisi Wang Yen-te'nin Beşbalık yakınlarında bahsettiği bu göl görünüşe göre temaşa amacıyla kullanılan bir gölet niteliğindeydi. Bkz. S. Julien, "Notices sur les pays et les peuples étranges tirées des géographies et des annales chingises", *Journal Asiatique*, Série IX, 1847 Janvier, s. 62. Krş. *Hudûd al-'Âlam*, s. 269.

⁵² "100 adam alabilir". Meşhed yazmasında, İbn Hurdâzbih, s. 31'de ve Yâkût, C. IV, s. 823'te böyle geçer. Yâkût, C. I, s. 840'taki ifade yanlış okunmuştur: "Hakan'ın otağı altındandır ve kalesinin tepesinde (dokuz) yüz adam (vardır)". Otağla ilgili pasaj Ebû Dülef'in sahte raporuna da dâhil edilmiştir (Ebû Dülef'in, *Âşârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd* adlı eserinin 391. sayfasından Kazvinî'nin yaptığı alıntı şöyledir: "Bu otağ 1.000 adam alır") ve F. Wüstenfeld'in "Des Abu Dolef Mis'ar Ben el-Mohelhel Bericht über die türkischen Horden in der Mitte des zehnten Jahrhunderts. Aus dem

Âlem'e düştüğüm şerhlerde (s. 269), bu olağandışı simgeyi, Çinli yazarlara göre Beşbalık'ta bulunan Budist stupası ile geçici olarak özdeşleştirdim⁵³. Bu varsayım ancak **Kağan Stupası*'nın yaldızlı olduğunu kesin olarak bilseydik geçerli olurdu! Diğer taraftan, şimdi tanıklık ettiğim gibi, T'ang-shu (Kırgızlar bölümünde) Orhun boyundaki payitahtta son Uygur kağanının "altın otağına" doğrudan bir atıf yapıyor⁵⁴.

Kırgız başbuğu ile Uygur kağanı arasındaki mücadele yirmi yıl sürdü ve zaferine güvenen A-jê şöyle haykırdı: "Kaderin mühürlendi! Senin altın otağını (*chin-chang*) alacağım, otağının önünde atlarımı koşturacağım ve kendi tuğlarımı dikeceğim". Nihayet, MS 840 yılında Uygur kağanı öldürüldü ve prensleri (*tegin*) dağıldı. A-jê bizzat Uygur ordugâhını, "(aynı zamanda) Uygur kağanının oturduğu altın otağı" yakıp yıktı. Bütün hazinelere el koyup Prensler T'ai-ho'yu aldı ve bundan sonra ordugâhını Lao Dağı'nın güneyine taşıdı.

Sonuç bölümünde (aşağıya bkz.) bu önemli ayrıntıyı teferruatıyla ele alacağız. Geri kalanı için Temîm'in; payitahtın on iki demir kapısı⁵⁵ ile bir kalesi olduğunu ve geniş bir ekili arazinin içinde yer aldığını belirtmesi yeterlidir.

Orhun boyundaki eski Uygur payitahtı, ilk kağan tarafından Orhun ve Balıqlı nehirlerinin birleştiği yerde kurulmuştur (Şine-Usu Yazıtı, G 10). Kalıntılar yaklaşık 7x2,5 km'lik bir alanı kapsamaktadır ve kuzey tarafındaki kağanlık kalesi yaklaşık 450x200 metredir⁵⁶. Birkaç kapının izi seçilebilmektedir ve sayılarının ondan fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Daha önce de açıklandığı gibi, geç Uygur Kağanlığı tarafından işgal edilen bölgede iki başkent vardı: (a) Beşbalık (P'ei-ting), Tanrı Dağları'nın kuzey yamacında, bugünkü Guchen'in batısına kısa bir mesafede yer almaktadır. (b) Dağların karşı tarafındaki Koço (İdikut şehri, Kao-ch'ang).

Beşbalık'ın dış surları içinde bulunan dörtgen alan 2.160x1.260 yarıya (veya 1,965x1,146 km) eşittir ve doğu surlarına karşı bir iç sur vardır. Koço kalıntıları 2.000x2.000 yarıya (1,820x1,820 km) alanıyla düzensiz bir şekle sahiptir; şehrin merkezinde bir kale (Han-Tura) bulunmaktaydı. Her iki payitaht da mümbit ve kalabalık bölgelerde yer almaktadır ancak mevcut planlar eskiden sahip oldukları kapıların sayısı hakkında hiçbir fikir vermemektedir⁵⁷.

kosmographischen Werke des Zakerija Ben Muhammed el-Cazwini übersetzt", *Zeitschrift für vergleichende Erdkunde*, II, 1842, s. 212'de tercüme ettiği Kazvinî'nin (Gotha, Cod. No. 231) muharref bir versiyonundaki ek pasaj şöyledir: "(Hakan'ın) kalesinin zirvesinde altın bir otağı var; 100 adam alır ve 5 fersah mesafeden görülebilir. Sancakları siyahtır. Biz onların arasında büyük bir korku içinde yirmi gün yolculuk yaptık". Hatta buradaki gün sayısı bile Temîm'in bir yankısı olabilir.

⁵³ É. Chavannes, *Documents*, s. 350.

⁵⁴ Bunu Hyacinth'in (I/2, s. 449-450) Rusça çevirisinde buldum ancak dostum Profesör G. Haloun özetlediğim bölümün tamamını (Ch. 217/II, fol. 20a) benim için yeniden çevirerek büyük bir nezaket gösterdi.

⁵⁵ İbn Hurdâzbih, s. 31, Kudâme s. 262 ve Yâkût, C. I, s. 840 ile C. IV, s. 843'te iki kez olmak üzere tekrar edilmiştir.

⁵⁶ W. Radloff, *Atlas der Altertümer der Mongolei*, St. Petersburg 1892, pl. xxvii.

⁵⁷ Dolbejev'e göre; bu şehrin üç kapısı (?) vardı. Bkz. B. S. Dolbejev, "V Poiskah Razvalin Bişbalıka", *Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Rossiyskogo Arheologičeskogo Obščestva*, T. XXIII, 1915 s. 77-121; A. Stein, *Innermost Asia*, Vol. III, Oxford 1928, levha 23 ve 24. (Bu konuda bir kesinlik söz konusu değildir).

Temîm'in payitahta varmadan önce 20 (veya 25) gün boyunca "birbirine yakın köyler" arasında seyahat ettiğini söylemesi şayan-ı hayrettir. Turfan bölgesinde çok sayıda kasaba ve tarım merkezi vardı ancak Orhun boyundaki ekim miktarı hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Kağanların Soğdlu ve Çinli tebaası tarafından bazı tarım faaliyetlerinin sürdürülmüş olması pek muhtemeldir⁵⁸. Ayrıca Temîm, sonraki menzillere bağlı bazı yerleşim yerlerine de atıfta bulunmuş olabilir⁵⁹.

§ 5- Dinler

Temîm'in dinlere ilişkin verdiği bilgiler muğlaktır. Yolculuğunun son yirmi günlük bölümündeki nüfusun bir kısmı "ateşe tapan Mecûsîlerden", bir kısmı da Zındıklardan (Zerdüştlere) oluşuyordu. Payitahtta Zındıklar çoğunlukta idi. Dokuz Oğuzların tebaası arasında Zerdüştlere bulunması pek olası değildir; Temîm bu adlandırmayla bir hata sonucu Budistlere veya Türk boylarının tabiat dinine atıfta bulunuyor olabilir⁶⁰. Zındıklar tabiriyle sağlam bir zeminde bulunuyoruz çünkü bu Maniheiztler için kullanılan genel bir İslâmî terimdir. Bu din muhtemelen Uygur kağanının zikredilen dine girmesinden çok önce Türk halkları arasında vazediliyordu (MS 763'te Lo-yang'da kaldıktan sonra). Din değiştirdikten sonra "boyanmış veya oyulmuş şeytan tasvirleri" yok edildi ve Maniheizt müridin (**mûchak*) müritlerinden oluşan bir kalabalık ülkenin her yerine yayıldı. Üç dilde yazılan Büyük Karabalgasun Yazıtı'nda (MS 808-821 yılları arasında hüküm süren kağanın onuruna dikilmiştir) anılan söz konusu kağanın halefleri (MS 759-780) kesinlikle ateşli Maniheiztler idiler fakat o dönemde bile, özellikle payitahtın (Karabalgasun) dışında, uzak Uygur hâkimiyet bölgesinin uzak bölgelerinde yaşayan herkesin Maniheizm'i benimsemiş olabileceği düşünülemez.

Kağanın 763 yılında din değiştirmesi, Çin imparatorunun Uygur yardımına olan bağımlılığıyla birleşince Maniheizm Çin'de bile bir miktar yayılma fırsatı buldu⁶¹. Maniheizm ancak Orhun boyundaki Uygur Kağanlığı'nın Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonra Çin'de yasaklanmıştır (843). Maniheizm'in bilahare Turfan Uygurları arasında yayılması konusunda Gerdîzî'nin anlattıkları ilginç ve çarpıcıdır⁶².

§ 6- Boy Meseleleri

Temîm'in Yukarı Barshan halkının Karluklarla giriştikleri çatışmalardaki üstünlüğüne dair ifadesi karakteristiktir. Dağlar ve bir gölle korunan Yukarı Barshan'ın konumu çok güçlüydü. Erken dönem sakinlerinin eski göç dalgalarından biriyle (örneğin Wu-sun?) gelmiş olmaları mümkündür ve Temîm'in dokuzuncu paragrafta Barshan bölgesindeki

⁵⁸ Şine-Usu Yazıtı (B 5), kağanın Soğdlulara ve Çinlilere Selenga boyunda inşa ettirdiği Baybalık şehrine atıfta bulunmaktadır.

⁵⁹ Profesör G. Haloun'a, İç Moğolistan'da, eski Öngüt topraklarında, önemli Orta Çağ tarım alanlarının izlerinin bulunduğunu (O. Lattimore, D. Martin) ve aynı şeyin eski Kırgız bölgesi (Yenisey boyunda) için de geçerli olduğunu hatırlattığı için minnettarım. Ne yazık ki Temîm'in izlediği kesin rota hakkında hiçbir şey bilmiyoruz.

⁶⁰ Hem T'ang-shu'ya (Hyacinth, I/2, s. 446) hem de Gerdîzî'ye (Bartold, *Otçët o Poezdke Srednyuyu Aziyu*, s. 87 çev. s. 111) göre; Kırgızlar ölülerini yakarlardı ki bu Müslümanların gözünde ateşe tapmanın bir sembolüydü. Bu nedenle Ruslar (kadim İskandinavlar) Mecûs (Magians) olarak da adlandırılırdı. Bkz. V. Minorskiy, "Rûs", *Encyclopedia of Islam*, Vol. III, s. 1181-1183.

⁶¹ Bkz. É. Chavannes-P. Pelliot, a.g.m., s. 261-303. *El-Fihrist* s. 377'deki hikâye ile krş.

⁶² V. V. Bartold, *Otçët o Poezdke Srednyuyu Aziyu*, s. 90-92, Çev. 114-116.

antik bir şehre yaptığı atıf istikbaldeki kâşifler için yararlı bir işarettir. Issık Göl Havzası daha sonra Batı Türkleri tarafından birleştirildi ancak bu bölgeye hükmeden boyun adını bilmiyoruz. Mesûdî (C. I, s. 288) Barshanlılardan özel bir topluluk olarak bahseder. MS 766 yılından sonra Karluklar Batı Türklerinin (Türgişler) halefleri olmuş ve muhtemelen Issık Göl'ün dağlık bölgesinde çetin mücadeleler başlamıştır. Yukarı Barshan'ın IX. ve X. yüzyıllardaki durumu Hudûdü'l-Âlem'e (Ş 15, 11) yansımıştır:⁶³ "Barshan, göl kıyısında bir şehirdir, müreffeh ve latiftir. *Dihkanı* bir Halluk'tur ancak (sekenesi) Dokuz Oğuzlara tâbidir". Bu sonuncu cümle Hudûdü'l-Âlem'de kati surette daha sonraki Turfan Uygur Devleti'ne uygun düşmektedir. Barshan halkının Turfan Uygurlarına karşı dostane davrandıklarını ancak Karluk yayılmacılığına yenik düştüklerini anlıyoruz⁶⁴.

Ancak Temîm, Barshanlıların Karluklar ile giriştikleri mücadelelerde hâlâ galip oldukları daha erken bir döneme atıfta bulunmaktadır. "Karlukların sayıları iki kat fazla olmasına rağmen Dokuz Oğuzlar onlardan daha üstündü" diyen el-Câhiz'in (öl. hicrî 253/miladî 868) bu ifadesi Temîm'in kaydının bir yankısı olabilir⁶⁵.

Çok ilginç bir ayrıntı da kağanın 20+20 (25) günlük yolculuğu için Temîm'e atlar (*berîd*) göndermiş olmasıdır. Şayet kağan sözcüğünden Beşbalık'ın Uygur hükümdarını anlamamız gerekiyorsa, onun Aşağı Barshan'a kadar bir *berîd* hizmeti sunmuş olması mümkün görünmemektedir, hâlbuki Yukarı Barshan belirtilen mesafe için çok yakındır. Orhun boyundaki Uygur tahakkümü döneminde, Aşağı Barshan Karluklar tarafından kontrol ediliyordu (766 yılından beri) ancak Temîm, Barshanlılarla olan boy mücadeleleri dışında Karluklardan tek kelime dahi bahsetmez. Bu muhtasar Meşhed nüshasının hatası olabilir ya da Temîm'in yolculuğunu tarihlendirmek için bir işarettir. Bunu aşağıda sonuç bölümünde nihaî olarak ele alacağız.

Temîm dördüncü paragrafta Dokuz Oğuzların komşusu olarak; sağda, yani güneyde veya güneybatıda, kimseyle karışmayan bazı Türklerin adını verir. Bu, cehaleti gizleyen bir ifadedir. En nihayetinde burada Sha-t'o Türklerine⁶⁶ ve ortaklarına atıfta bulunuyor olabilir. Soldaki, yani kuzeydeki komşuları ise Kimekler idi. İstikbaldeki Kıpçakları da kapsayan bu federasyonun merkezi İrtiş boyuydu. Marquart, bu federasyonun VIII. yüzyılın başlarında zaten var olabileceğini düşünüyordu (*Komanen*, s. 95). Hem Orhun boyundaki hem de Turfan'daki Uygurlar, başka boylar tarafından Kimeklerden tefrik edilmiştir⁶⁷. Temîm'in sunduğu bilgiler, Dokuz Oğuz kağanına giderken Taraz (Talas) bölgesinden geçtiği, buradan⁶⁸ sola (yani kuzeye) doğru bir yolun ayrıldığı ve bu yol boyunca kendisinin Kimek hükümdarına gittiği gerçeğinin bir yankısı olabilir (bkz.

⁶³ Hudûdü'l-Âlem MS 982 yılında telif edilmiştir. Bu pasajın kaynağı ise muhtemelen eserini X. yüzyılın başlarında yazan el-Ceyhânî'dir.

⁶⁴ Karluk-Uygur rekabetinin bir başka göstergesi için bkz. *Hudûd al-'Âlam*, Ş 15, 12.

⁶⁵ Bkz. J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, s. 91. el-Câhiz, Dokuz Oğuzların yığıtliklerini kaybetmelerini Maniheizm'i benimsemeleriyle açıklar. Olayların el-Câhiz'in zihninde iç içe geçmiş olduğunu düşünme eğilimindeyim. O, Orhun boyundaki Uygurların kudretten düşmesini (MS 840) nazar-ı dikkate almıştı ve Temîm'in Dokuz Oğuz payitahtına seyahat ederken (muhtemelen 821 civarı) atıfta bulunduğu Barshan-Karluk mücadelelerinden alıntı yapmış gibi görünüyor.

⁶⁶ 809 yılından sonra Ordos'un kuzeyine yerleştiler. Yukarıya bkz.

⁶⁷ İlkinde Kırgız (o sırada Yenisey boyundaydılar); ikincisinde Karluk ve Türgiş federasyonunun kalıntıları tarafından.

⁶⁸ Daha kesin olarak **Kuvēkat* köylerinden, bkz. Temîm'in on ikinci paragrafı.

paragraf on iki). Ancak burada yine geçici olarak Karlukların tutunduğuna dair bir ipucu arayabiliriz (aşağıya bkz.).

Halife Hişam zamanında (MS 724-743) Türklere gönderilen elçinin raporunda Marquart, kağanın ordusunu toplamak için on sancak açtığını ayrıntısını vurgulamış ve bu sayıyı doğru bir şekilde kağana bağlı boylarla (Batı Türklerinden On Oklar ile) ilişkilendirmiştir. Temîm'in tasvirinde, kağanın şehrin dışında bulunan ordugâhı, *on yedi* generalinin (kâid) ayrı ordugâhlarından oluşan bir çemberle çevriliydi. Bu (talihsiz!) sayı tuhaftır, çünkü *On-yiti* olarak adlandırılan bir Türk federasyonu bilmiyoruz; ya da kağanın kendi ordugâhını ek bir on sekizinci (*On-sâkiz*) birim olarak kabul edebiliriz (yukarıdaki on birinci paragrafa bkz.). Aklıma gelen tek açıklama şu şekildedir: T'ang-shu, dokuz Uygur boyunu saydıktan sonra, "ırkî bakımdan Altı Aile (*liu-chung*); yani P'u-ku, Hun, Pa-ye-ku (*Bayırku), Tung-lo (*Tongra), Se-kie ve K'i-pi ile akraba olduklarını ancak barbarların onları (Uygurlardan) *saymadığını*" ekler⁶⁹. Güçlerinin zirvesinde bulundukları dönemde Uygurların tüm bu akraba boyları kontrol etmeleri mümkündür ve fethedilerek birleştirilen Karluk ve Basmıl boyları da eklendiğinde bu sayı on yediye ulaşmaktadır⁷⁰.

Temîm, Issık-Göl'ü tarif ederken kollarının Tibet'in "yanından" ve Dokuz Oğuz ile Kimek cenahından geldiğini söyler. Takribî ve kesin olmayan bu göstergeler ancak güney, doğu ve kuzeye eşdeğer olabilir. Tibet'e yapılan atıfla, Gerdîzî ve Hudûdü'l-Âlem'in terminolojisine benzer şekilde (§ § 13, 15), gerçek Tibet değil, Tibetlilerin 670'ten 692'ye ve 790'dan yaklaşık 850'ye (?) kadar hüküm sürdükleri Tanrı Dağları'nın hemen güneyinde uzanan topraklar kastedilmektedir.

§ 7- Çin ile ilişkiler

Meşhed yazmasında bulunan en önemli yeni ayrıntı, kağanın Çin imparatoru ile evlilik (*muhatin*) yoluyla akraba olması ve Çin imparatorunun ona her yıl hediye olarak ipek göndermesidir. Bu kesinlikle Uygurların T'ang Hanedanı üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğu bir zamana işaret etmektedir. Uygurlar MS 744 yılında Orhun bölgesini ele geçirdiler ve 757 yılında *Moyen-Çor Kağan, âsi An Lu-shan'a karşı imparatora büyük bir hizmette bulundu. Bu başarısından dolayı, kocasının ölümünden sonra (759) Çin'e dönen imparatorun kızı Ning-ho'nun elini tuttu. Onun maiyetinde bulunan bir başka prenses, adaşı Ning-ho (Prens Yung-wang'ın kızı), Orda'da kaldı ve *İdigän Kağan'ın (3 numara) eşi oldu. Bu prenses 790 yılında öldü (6 numaralı kağanın döneminde). Prens Hsien-an ise 788 yılında 4 numaralı kağanla evlendi ve daha sonra onun haleflerinden üçünün (5, 6, 7 numaralar) eşi oldu. Bu prenses yirmi bir yılını Orda'da geçirdi ve 808 yılında öldü. 821 yılında 10 numaralı kağana Prens T'ai-ho'nun eli verildi (İmparator Hsien-tsung'un kızı). Uygurların 840 yılındaki sıkıntı ve yıkım döneminden ve dahi sayısız maceradan sonra hayatta kalan bu prenses 843'te Çin'e döndü⁷¹.

⁶⁹ F. Hirth, *Nachwort zur Inschrift von Tonjukuk*, s. 36.

⁷⁰ Benzer bir sonuç on beş asil boydan oluşan Töles federasyonuna Karluklar ile Basmılları da ekleyerek elde edilebilir. (Bunlardan biri de Uygurların kendileriydi. Bkz. Hyacinth, I/2, s. 426-442; É. Chavannes, *Documents*, s. 87-88).

⁷¹ Hyacinth, I/2, s. 382-426; É. Chavannes-P. Pelliot, a.g.m., s. 286.

Bu suretle Orhun Uygurları ile Çin arasındaki evlilik bağları neredeyse kesintisiz olarak devam etmiştir.

Ayrıca Uygurlara çekilen ipek peşkeşi de düzenli olarak devam ediyordu. 762 yılında Çin elçileri kağana; “T’ang imparatorlarının Uygurlara her yıl ipekli kumaşlar verdiğini” hatırlattılar. 758-760 yılları arasında Uygurlar beher yıl çok sayıda hastalıklı at getirerek ve her at başına kırk top ipek talep ederek kârlı bir iş yaptılar. 758 yılında, sadece 6.000 at için ödeme yapan imparatoru utandıracak şekilde 10.000 at getirdiler. 827 yılında Ch’ao-li Kağan (11 numara) gönderdiği atlar için İmparator Wên-tsung’dan 500.000 parça ipek aldı⁷².

Bu son kayıt, Temîm’in altı numaralı paragrafında verdiği bilgiyle tam olarak örtüşmektedir ancak ipek parçalarının yuvarlak sayısının kesin tarihlere (exact chronology) işaret etmesi oldukça şüphelidir⁷³. Bununla birlikte, Temîm’in ifadelerinin genel doğruluğunu teyit ettiği için önemi yadsınamaz.

Öte yandan hem Turfan hem de Kan-chou’daki geç dönem Uygurları, siyasi olarak yalnızca mahallî ve kısmî bir öneme sahipti ve yeni hanedanlar tarafından yönetiliyorlardı. Bunların Merkezî Krallık [Çin] ile evlilik bağlarının bulunduğu dair bir kayıt yok gibi görünmektedir. Daha sonraki bir tarihte (996 yılında), Turfan hükümdarı Arslan’ın evlilik ittifakı için Liao Hanedanı sarayına gönderdiği elçilik ise hiçbir başarı elde edememişti⁷⁴.

V. Sonuç

Lehte ve aleyhteki tüm argümanların analizi bizi Temîm’in Orhun boyundaki Uygur payitahtına, yani bugün Moğolistan sınırları içerisinde bulunan Karabalgasun’a yaptığı ziyaretin kaydını bırakan tek Müslüman seyyah olması gerektiği sonucuna götürüyor.

Temîm’in raporunda belirtilen mesafeler muğlaktır ancak 40-45 günlük zorunlu yürüyüşler (Temîm, Kudâme) veya 90 günlük daha makul merhaleler (İbn Hurdâzbih) çok önemli bir yolculuğu temsil eder⁷⁵. Bu mesafe, Beşbalık’ı Aşağı Barshan’dan ayıran mesafeden çok daha uzaktır; Karabalgasun’dan sadece Yukarı Barshan’a değil, Aşağı Barshan’a ulaşmak için de yeterli olacaktır.

Yolculuğun zamanıyla ilgili olarak belirleyici argüman, kağanın Çin ile olan bağlantılarıdır (bkz. altıncı paragraf). Temîm, Maniheizm’in Uygur başkentinde yaygın olduğunu söyler ancak MS 763’te Uygurların din değiştirmesi gibi olağanüstü bir olaydan bahsetmediği için bu durumun Arap seyyah tarafından kabul edilmesinden önce, biraz zaman geçtiğini kabul etmek zorundayız.

⁷² Hyacinth, I/2, s. 403-418; É. Chavannes-P. Pelliot, a.g.m., s. 277. 981-983 yılları arasında Turfan Uygurlarını ziyaret eden Wang Yen-te’ye göre, iyi bir atın fiyatı sadece bir top ipek, sıradan bir atınki ise 1 ch’ang (3 metre ipek) idi. Bkz. S. Julien, a.g.m., s. 64.

⁷³ Her halükârda 827 yılında çok genç bir dul olan Prenses T’ai-ho hâlâ Orda’da idi. Aşağıya bkz.

⁷⁴ E. Bretschneider, *Mediaeval Researches From Eastern Asiatic Sources*, Vol. I, London 1888, s. 242.

⁷⁵ Bir seyyah günde 30 km gibi düşük bir hızla ilerlese bile 90 günde 2.700 km yol kat eder.

Olağanüstü öneme sahip bir diğer ayrıntı da kağana ait “altın” otağdır (yukarıya bkz.). Büyük bir talih eseri bu parlak gerçeğin teyidi T’ang-shu’nun Kırgızlara hasredilmiş bölümünde mevcuttur. MS 840 yılında öldürülen son Uygur kağanı genç bir delikanlıydı ve sadece 839-840 yıllarında hüküm sürdü. Ancak T’ang-shu Kırgızlarla savaşın yirmi yıl sürdüğünü söyler ve aynı yerde Kırgız başbuğunun “altın otağı” ele geçirme tehdidini aktarır. Böylece savaşın başlangıcı, 821-824 yılları arasında hüküm süren Ch’ung-tê Kağan (10 numara) dönemine denk gelir. Prenses T’ai-ho’ya muazzam bir ihtişamla elini uzatan kağan bu olduğuna göre, galip ihtimalle Çin işçiliği olan altın otağ da o vesileyle getirilmiş olmalıdır. Önemli bir ayrıntı da imparatorluktan gelin alma vaadinin 9 numaralı kağan tarafından 821 yılında ölmeden önce çoktan güvence altına alınmış olmasıdır. Diğer taraftan, 824-832 yıllarında hüküm süren Ch’ao-li Kağan’ının (11 numara) hem prensesi hem de otağı büyük ihtimalle selefinden miras kalmıştı. Bu durumda, İmparator Wên-tsung tarafından 827 yılında kağana gönderilen 500.000 parça ipek detayı Temîm’in lehine olabilirdi, şayet MS 821 tarihini destekleyen başka nedenler olmasaydı.

Problemimizin çözümü için başka bir gerçek de hatırı sayılır derecede önemli olabilir. Profesör G. Haloun, Karabalgasun’daki ünlü Çin yazıtının metnini büyük bir nezaketle kontrol etti ve Schlegel’in çevirisindeki (1898) pek çok yanlış buldu⁷⁶. Kendisi, 821 yılından sonra dikilen anıtın 9 numaralı kağanın (MS 808-821) cenaze törenini temsil ettiği sonucuna varmıştır.

Temîm’in Karluklar hakkındaki tuhaf sessizliği bile Çinli rehberimin Karabalgasun Yazıtı’nda dikkatimi çektiği ayrıntılarda bir izah bulacaktır. Onun yeni yorumuna göre, 9 numaralı kağan (MS 808-821) fetihleriyle Yukarı Sirderya ve Fergana’ya ulaştı; Karlukları itaat altına aldı ve onların üzerine yeni bir *yabgu* atadı⁷⁷. Kırgız sorununun başlangıcından azade olmayan bu boyun eğdirme, 821 dolaylarında Temîm’in Kimeklerî Dokuz Oğuzların kuzey komşuları olarak tanımlamasının ve Uygur kağanının Aşağı Barshan’a kadar posta hizmeti yürütebilmesinin nedeni olabilir.

Çin kaynaklarının kanıtları zayıf olsa da göz ardı edilemez. Ancak Temîm’in yolculuğunu İslam tarihlerinde kaydedilen bazı gerçeklerle ilişkilendirebilirsek görüşümüz çok daha muhkem olacaktır. Burada bize rehberlik eden şey *Dokuz Oğuz* ismi olacaktır ki, bu etnonim erken dönem tarihçilerinin (Yakûbî ve Taberî) zihninde belirli bir çağrışım yaratmıştı; zira onlar bu ismi sadece birkaç özel durumda kullanmışlardı.

(a) Dokuz Oğuzlara dair en eski atıf Yakûbî’de bulunur (C. II, s. 568). Hicrî 161/miladî 777 yılından kısa bir süre sonra Halife Mehdi, Doğu hükümdarlarını itaate davet etmek üzere elçiler gönderdi. Bunlar arasında “Karluk hükümdarı *yabgu*, ...Türklerin hükümdarı *tarkan*, Tibet hükümdarı *jahrûn*,⁷⁸ ...Çin hükümdarı **fağfur* ve ...Dokuz Oğuz hükümdarı *hakan*” sayılmaktadır. Karluklar, Türkler ve Dokuz Oğuzlar arasındaki fark⁷⁹

⁷⁶ Schlegel’in Çin imparatoru için yanlış olarak “semavî kağan” tabirini kullandığı zaten biliniyordu! É. Chavannes-P. Pelliot, a.g.m., s. 198.

⁷⁷ Çince yüzü, satır 17-21, krş. Soğdca yüzü, satır 19-20, (sadece fragmanlar).

⁷⁸ Dostum Dr. G. Roerich (Letter 2, VII, 1947) *J.h.rûn* isminin Tibet kralı *Khri-sron lde-btsan*’ın (755-797) adının ilk yarısını temsil edebileceğini, baştaki *kh* harfinin bazı Tibet lehçelerinde (Amdo) damak telaffuzuna ait olduğunu öne sürmektedir.

⁷⁹ Yukarıya bkz. Mesûdî, C. I, s. 288.

unvanlarındaki ayrım kadar dikkat çekicidir; Dokuz Oğuz hükümdarı, *yabgu* ve *tarkan* sanlarından çok daha üstün olan *hakan* unvanına sahiptir. Eğer bu sadece bir Arap palavrası değilse söz konusu atf kesinlikle Orhun boyundaki Uygur hükümdarına yöneliktir. Uygur yöneticilerinin yakın zamanda Maniheizm'e geçtiğini (763), Mehdi'nin Maniheistlere zulmettiğini ve hicrî 169/miladî 785 yılında *sâhibü'l-zenâdika* unvanlı özel bir amir atadığını hatırlarsak Mehdi'nin isteği daha dokunaklı bir hâl alır. 759-780 yılları arasında ünlü Mou-yü Kağan İdigän (?) Orhun boyunda hüküm sürüyordu ve Çinli bir prensesle evliydi. Temîm'in Mehdi'nin elçilerinden biri olarak seyahat ettiğine ve Kimekleri ziyaretinin benzer bir görevle ifa edilmiş olabileceği varsayımına hiç kimse karşı çıkmaz. Ancak bu varsayım "altın otağ" gibi mühim bir ayrıntıyı göz ardı etmektedir. Dahası, 763 yılında Türgişler, Karluklar tarafından ortadan kaldırılmanın arifesinde olmalarına rağmen hâlâ Batı Türklerine ait toprakların meşru varisleriydiler.

(b) Yakûbî'den yapılan ikinci alıntıda (C. II, s. 568), Râfi İbn Leys'in Semerkand'daki isyanına (MS 806-810 civarı) atıfta bulunulmuştur. Hârûn er-Reşîd (öl. 809) Harthama'yı isyancılara karşı gönderdiğinde, bu sonuncusu pek çok topluluktan; örneğin "Türklerden, Karluklardan, Dokuz Oğuzlardan ve Tibet ordularından" yardım almıştı. Bu durumda Temîm, Râfi adına, Prenses Hsien-an ile evli olan (8 numaralı) Chü-lu Bilge Kağan'ın (805-808) sarayını ziyaret etmiş olabilir. Karargâhı Semerkand'da olan Râfi, yerel Maniheistlerin kaderi konusunda kağanın ilgisini çekmek için iyi bir şansa sahipti (aşağıya bkz.). Ancak bu durumda yine "altın otağ" iddiasından vazgeçmemiz gerekir ve Yakûbî'nin özellikle (Mehdi döneminde İslam dinini kabul eden) Karlukların *yabgusu* ile Râfi'nin ilişkilendirilmesinde ısrar etmesi de belirleyicidir.

(c) Daha da ilginç olanı, Taberî'de (C. III, s. 1044) hicrî 205 yılında Dokuz Oğuzlara yapılan tek atıftır: "Bu yılın Zilkade ayında (Nisan 821) Tahir İbn el-Hüseyn Horasan'a doğru yola çıktı ve orada iki ay kaldıktan sonra Abdurrahman Nişaburî el-Muttavvî'nin Nişabur'da ayaklandığı haberi kendisine ulaştı. Ve Dokuz Oğuzlar Üsrûşene'ye vardılar". Burada adı geçen kişi, Halife Memûn'un Horasan'a *vâli* tayin ettiği Tahirî Hanedanı'nın ünlü kurucusudur Tahir'dir. Abdurrahman İbn Ammar'ın isyanıyla ilgili olarak onun sadece hükümetin emri olmadan *Hurûbiye* ile savaşılmaya niyetlendiğini ve hemen ardından Ferec er-Ruhhacî tarafından esir alındığını biliyoruz. Bu zâtın el-Muttavvî'ni nisbesi, Türklerle ve diğer kâfirlere karşı ileri karakolları işgal etmeye giden "Gönüllüler" sınıfına mensup olduğuna işaret etmektedir. Mukaddesî (s. 273), İsficâb sınırı boyunca bu inanç savaşçıları için 1.700 kadar *ribât* inşa edildiğini bildirir. Bartold'a göre bu insanlar çeşitli bölgelerden toplanmış ve zengin taşralılar tarafından desteklenmiştir⁸⁰. Bunlar çoğunlukla başıbozuk maceraperestlerdi⁸¹ ve sık sık Abbasî yönetimine karşı silaha sarılıyorlardı. Abdurrahman'ın kendilerine karşı harekete geçmek istediği *Hurûbiye*'nin ne olduğu açık değildir; belki de Fadl İbn Yahya'nın (794-795) Horasan'da Arap olmayanlar (el-Acem) arasından topladığı çok sayıdaki "Abbasî yanlısı" (?) idi⁸². O

⁸⁰ W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Trans. H. A. R. Gibb, Oxford 1928, s. 176.

⁸¹ Bu hizi Saffârî Hanedanı'nın meşhur kurucusu Yakûb İbn Leys'e bağlıydı.

⁸² Taberî C. III, s. 631 (sene hicrî 178): *Abbâsîyye*'den 20.000 kişi Bağdat'a gönderildi ve burada onlara *el-Karanbîyye* (Lahana Yiyenler) adı verildi; diğerleri ise Horasan'da kendi yerlerinde bırakıldı. Mervân İbn Ebû-Hafsa'nın şiiri, asıl birliklerin sayısının biraz abartıldığını düşündürmektedir.

dönemde Horasan'daki isyanlar gündelik olaylardı ve bunları yönetenler sürekli olarak Türk boylarına müracaat ediyorlardı.

Üsrûşene Beyliği (Semerkand ile Sirderya arasında) Araplara karşı inatçı muhalefetiyle tanınıyordu. Memûn, Üsrûşene hâkimi Kâvus'a karşı bir sefer yapılması emri verdiğinde, Kâvus oğlu Fadl'ı "Türkleri" davet etmesi için gönderdi. Zikredilen müttefikler çok kalabalık geldilerse de Fadl onları bir çölde terk etti ve hepsi orada telef oldu. Abdurrahman el-Muttavvî ile Kâvus'un isyanları aynı yıl meydana geldi ve bu âsileri ayıran mesafe uzak olmasına rağmen reisleri arasında bir anlayış birliği olması muhtemeldir. Abdurrahman'ın Maverâünnehir'deki Abbasî birliklerinin arkasından yürütülen bir şaşırtmacayla ilgilendiği çok açıktır⁸³. Dolayısıyla, yine bir *muttavvî* olarak tanımlanan, Temîm İbn Bahr'ın seyahatinin de aynı olayla bağlantılı olabileceği düşünülebilir. Temîm'in önemli bir görev için yola çıktığı, kağanın ona binek hayvanlarını göndermesinden ve (gözlemlerinin zararına!) aceleyle yola çıkmasından anlaşılmaktadır. Batıya doğru genişlemenin yollarını aramakla doğrudan ilgilenmek bir yana, kağan dindaşları Maniheistleri İslam'ı kabul etme tehdidine karşı koruma arzusuyla hareket etmiş olabilir⁸⁴.

El-Fihrist'in müellifi (s. 337) Maniheistler adına böyle bir müdahalenin örneğini aktarır. Semerkand'da bu dine inanan müritlerin sayısı beş yüze ulaşınca, Horasan hükümdarı onları yok etmeyi tasarladı. Ancak Çin (*es-Sîn*) imparatoru ("ama ben onu Dokuz Oğuzların hükümdarı olarak kabul ediyorum" diye ekliyor yazar) hâkimiyeti altındaki Müslümanların sayısının çok daha fazla olduğunu ima ederek onu uyarmak için bir elçi gönderdi. "Çin" in Dokuz Oğuzlarla karıştırılması, Uygurların hâlâ Orhun boyunda olduğu MS 840 yılından önceki bir zamana işaret etmektedir.

Eğer (c) maddesinde verilen bilgileri kabul edersek, Temîm'in yolculuğu MS 821 yılının başlarında, Prenses T'ai-ho ile evli olan Ch'ung-tê Kağan (10 numara-MS 821-824) döneminde, hatta imparatorluk gelini ordugâha varmadan önce ölen selefi Pao-i'nin (9 numara-MS 808-821) iktidarının sonlarına doğru gerçekleşmiş olmalıdır.

Temîm İbn Bahr'ın adı⁸⁵ onun Arap kökenli olduğunu düşündürmektedir ancak muhtemelen Abdurrahman İbn Ammar gibi o da uzun süre önce Horasan'a yerleşen bir aileye mensuptu. Kimeklere yaptığı diğer büyük seyahat, Türk boylarının en uzak köşelerine yayılmış diplomatik faaliyetlerinin bir göstergesidir. Ziyaret ettiği Kimekler İrtiş boyunda yaşıyordu ve faaliyetlerinin merkez noktası daha kuzeydeki bir bölgedeydi⁸⁶. Kimeklere giden güzergâhta askerî karakolların (*sağr*) bulunmasının dışında, Maverâünnehr'in işlerine müdahale ettiklerine dair bir kayıt yoktur.

⁸³ Bu arada, Meşhed nüshasındaki fevkalâde tahrif edilmiş on üçüncü paragrafın Üsrûşene'deki bu olaylar dizisiyle bir ilişkisi olabilir ancak "Dokuz Oğuz" hadisesi Taberî'de anlatılan "Fadl ve Türkler" olayından farklı görünmektedir.

⁸⁴ J. Marquart, "Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften", s. 163; W. Barthold, *12 Vorlesungen*, s. 55.

⁸⁵ Temîm adı Nasr İbn Seyyâr'ın ailesinde görülür. Seyyâr'ın torunu Râfi İbn Leys 806-810 yılları arasında bir isyan çıkarmış ve çeşitli Türk boylarından yardım istemiştir. Leys (İbn Nasr ?), 775 yılından önce bile Kaşgar'da yaşayan Fergana hükümdarına gönderilen bir sefarette görev almıştı.

⁸⁶ Bunlar hakkında benim neşrettiğim *Hudūd al-'Âlam*, s. 304-310'daki şerhlere bkz.

Ben (c) maddesindeki malumatı diğerlerinden daha tatmin edici bulma eğilimindeyim çünkü bu bilgiler Maverâünnehr bölgesinde cereyan eden hadiselerle muhtemel bir açıklama getirmekte ve aynı zamanda kağanın Çin sarayıyla olan bağları, “altın otağ” ve Karluk bölgesindeki durumla ilgili hususlarla örtüşmektedir.

Temîm’in yolculuğu hakkında Meşhed nüshasının daha eksiksiz metnine dayanan açıklamamız, akademisyenler tarafından hâlâ tartışılan bazı teorilerin gözden geçirilmesi lüzumunu doğuracaktır.

1- İbn Hurdâzbih’in mühim eserinin tarihlendirilmesiyle ilgili olarak, nâşiri De Goeje, yazmanın biri *takriben* hicrî 232/miladî 846-847 (B Nüshası), diğeri ise *takriben* hicrî 272/miladî 885-886 (A Nüshası) olmak üzere iki versiyonunun bulunduğunu ileri sürmüştür. Buna karşılık Marquart, Temîm’den yapılan alıntılarının her iki nüshada da bulunması ve Temîm’in *geç dönemde* Turfan’a yerleşen Uygurları ancak MS 866 yılında ziyaret etmesi nedeniyle, yazmanın yalnızca bir versiyonu olması gerektiğini söylemiştir. Temîm’in yolculuğunu MS 821 yılına taşıyarak De Goeje’nin argümanlarının gücünü tadel ediyoruz.

2- Yaptığımız analizin bir başka yan ürünü de Bartold’un *Dokuz Oğuz* teriminin Sha-t’o “Kum-Çöl halkı” vb. ile bağlantılı olduğu teorisine karşı Marquart’ın Dokuz Oğuzlar=Uygurlardır (bkz. *Streifzüge*, Index) argümanının güçlendirilmesidir (yukarıya bkz.). *Dokuz Oğuz* teriminin gerçek kökeninin izahı bâbında hâlâ zorluklar vardır ancak söz konusu terim Orhun boyundaki Uygurları ve Tanrı Dağları’ndaki *epigon*larını* özdeş şekilde nitelemiştir. “Karabalgasun Yazıtı’nda 9 numaralı Orhun kağanının Beşbalık’ı Tibetlilerden aldığı söylenmektedir ancak burayı uzun süre elinde tutup tutamadığını bilmiyoruz” (G. Haloun).

3- Temîm’in yolculuğuna ilişkin yeni izahımız birilerini artık unutulmuş olan *عرعر* isminin nasıl okunacağı sorusuna geri dönmeye teşvik edebilir; *Toghuzghuz* (Dokuz Oğuz) veya *Toghuzghur* (Dokuz *Uygur)⁸⁷. Bu sorun, zikredilen ismin sonunda açıkça z harfinin bulunduğu bir Pehlevî metnine atıfta bulunan Nöldeke tarafından çözülmüştü⁸⁸. Otantik Türk ve Uygur yazıtlarında *Dokuz Oğuz* şeklindeki yazım elan mevcuttur. Başlangıçta bu terim bazı özel boyları kapsıyor gibi görünse de Uygur federasyonunda “dokuz” (*toquz*) boy olduğuna dair geleneksel fikir (Çin kaynaklarınca doğrulanmıştır) göz önünde bulundurularak Uygurlara aktarılmış olabilir.

4- Umarım bu makale, Arap coğrafyacıların isimlerinin, bir bayrağın yüklüğü örttüğü gibi, derlemelerinin muhteviyatını gizlediği varsayımının ne kadar tehlikeli olduğunu bir kez daha gösterir. Savaş zamanında bir gümrük memurunun bir hamuleyi incelemesi misali, bir oryantalist de elindeki malzemenin bileşenleri arasında ayrım

* Epigon: Yunan mitolojisinde *Yedilerin Oğulları* için kullanılan tabiridir. “Sonra gelenler, takipçiler” anlamına da gelir. Bir önceki neslin haleflerini işaret eder. Metinde bu sonuncu mânâsıyla kullanılmıştır (S. A.)

⁸⁷ Yukarıya bkz. Reşîdüddin’den iktibas.

⁸⁸ De Goeje, *BGA.*, C. VII, s. viii. Belgelerimizin ait olduğu dönem için geçerli olan bu sonuç Türk fonetiğinin karakteristik bir özelliği olan muhtemel r/z dönüşümü sorusunu bir kenara bırakmaktadır. Köken bakımından ve kabilevî olarak *Oγwp*, Oğuz ve belki de (?) Uygur adları aynı ismin varyasyonları olabilir.

yapmak zorundadır. Mevcut tüm kaynakların mukayeseli analizi uzun ve sıkıcı görünebilir fakat ananevî irfan labirentinde yol bulmanın yegâne ve kesin yöntemi budur.

EK

Meşhed yazmasında Türklerle ilgili paragrafın içeriği (v. 168a-173a) hakkında bkz. Ahmed Zeki Velidi, *İzvestiya Rossiyskoy Akademi Nauk*, 1924, s. 240-243. Çevirisini verdiğim ek 13.-15. paragraflar dışında, Temîm'in raporundan önce ve sonra gelen pasajların tam metnine sahip değilim. Notlarım sadece aşağıdaki açıklamaları yapmama müsaade ediyor.

Meşhed nüshasında Temîm'in raporu şu cümleden hemen sonra gelir: *ve fî bilâdihim el-hutû el-ceyyid ve hüve cebhetu dâbbetin tusadu fî bilâdihim*. İbnü'l-Fakîh'in matbu özetinde bu pasaj s. 329₉'da yer almakta ve ardından şu cümle gelmektedir: *ve el-gâlib alâ el-etrâk mezheb ez-zenâdika*. Temîm'in raporunun kısaltılmadan günümüze ulaşan tek izi budur. Bundan sonra BGA, V'deki metin şöyledir: *ve min acâib et-Türk hasâatun yastemtirûna bihâ mâ şâu*. Bu Meşhed metnindeki 14. paragrafın kısaltılmış hâlidir. Ancak bu paragrafın şahidi Temîm değil, Ebü'l-Abbâs'tır.

Yâkût'un eserinde (C. I, s. 840) Temîm'den yapılan iktibası Türklerin evlilik gelenekleri hakkındaki kayıtları takip eder. Alıntı yarıda kesilir ancak Nuşacan'ın altında (C. IV, s. 823) Yâkût, Temîm'in *Barshan tanımını tekrar aktarır; Yâkût bu kez üstad olarak İbnü'l-Fakîh'in adını verir ve sadece bu sonuncusunun Temîm'in verilerini yeniden işlediğini açıklamaz. Temîm'den (C. I, s. 840) yaptığı doğrudan alıntıdan sonra Yâkût, Ahmed İbn Muhammed el-Hemedanî'den (=İbnü'l-Fakîh) Yada taşları hakkında uzun hikâyeler aktarır ve o da üstad olarak Samanî İsmail İbn Ahmed zamanında (MS 892-907) yaşamış olan Ebü'l-Abbâs İsa İbn Muhammed el-Mervezî'nin adını verir. Bu hikâyelerin sadece cüzi bir kısmı İbnü'l-Fakîh'in matbu özetinde günümüze ulaşmıştır; BGA, V, 329₁₀-330₂ (yukarıya bkz.).

Kaynakça*

- al-Balādhūrī, *Kitāb Futūh al-Buldān*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1886.
- Barthold, W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Trans. H. A. R. Gibb, Oxford 1928.
- Barthold, W., *12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*, Brill 1935.
- Barthold, W., "Ghuz", *Encyclopedia of Islam*, Vol. II, s. 168-169.
- Barthold, W., "Tokhuzghuz", *Encyclopedia of Islam*, Vol. IV, s. 805-806.
- Bartold, V. V., *Otçët o Poezdke Srednyuyu Aziyu*, St. Petersburg 1897.
- Bernştam, A. N., *Arheologičeskiy Oçerk Severnoy Kirgizii*, Frunze 1941.
- Bernştam, A. N., *Sotsialno-Ekonomičeskiy Stroy Orhono-Yeniseyskih Tyurkov VI-VIII vv. Bostoçnotyurskiy Kaganat i Kirgızı*, Moskova-Leningrad 1946.
- Biçurin, N. Y., *Sobranie Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, St. Petersburg 1851.
- Bretschneider, E., *Mediaeval Researches From Eastern Asiatic Sources*, Vol. I, London 1888.
- Chavannes, É., *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Paris 1903.
- Chavannes, É. -Pelliot, P., "Un traité manichéen retrouvé en Chine", *Journal Asiatique*, Série 11, 1913 Janvier-Juin, s. 99-199, 261-383.
- Dolbejev, B. S., "V Poiskah Razvalin Bişbalıka", *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya Rossiyskogo Arheologičeskogo Obşçestva*, T. XXIII, 1915 s. 77-121.
- Dozy, R., *Supplément aux dictionnaires arabes*, Tome 1, Paris 1927.
- Gibb, H. R. A., *The Arab Conquest of Central Asia*, London 1923.
- Gibb, H. R. A., "Chinese Records of the Arabs in Central Asia", *BSOS*, 11/4, 1922, s. 613-622.
- Gibb, H. R. A., "The Arab Invasion of Kashghar in 715", *BSOS*, 11/3, 1922, s. 467-474.
- Hansen, O., "Zur soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun", *Journal de la Société Finno-Ougrienne* XLIV/3, 1930, s. 3-39.

* Makalenin orijinalinde bibliyografya bulunmamaktadır. Okuyucunun kaynakları toplu halde görebilmesi için tarafımızca hazırlanmıştır. Ayrıca dipnotlarda anlaşılması fevkalâde güç, bir iki kelimelik kısaltmalar kullanılmış ve istifade edilen eserlerin künyeleri verilmemiştir. Bunları da tespit ve ikmal ederek dipnotlara ekledik. (S. A.)

- Hirth, F., *Nachwort zur Inschrift von Tonjukuk*, St. Petersburg 1899.
- Hudūd al-ʿĀlam The Regions of the World A Persian Geography*, 372 A.H.-982 A.D.
Translated and explained by V. Minorsky, London 1937.
- Julien, S., "Notices sur les pays et les peuples étranges tirées des géographies et des annales chingises", *Journal Asiatique*, Série IX, 1847 Janvier, s. 50-66.
- Lane, E. W., *Arabic-English Lexicon*, Edinburgh 1863.
- Marquart, J., *Ērānšahr*, Berlin 1901.
- Marquart, J., *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903.
- Marquart, *Über das Volkstum der Komanen, Osttürkische Dialektstudien*, Berlin 1914.
- Marquart, J., "Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 1898, Band XII, s. 157-200.
- Marquart, J., "Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde von Mittelasien und Sibirien", *Festschrift für Friedrich Hirth zu seinem 75. Geburtstag*, Berlin 1920 (*Ostasiatische Zeitschrift*, Jahrgang 8), s. 289-299.
- Mémoires sur les contrées occidentales par Hiouen-Thsang*, Tome II, Par S. Julien, Paris 1858.
- Minorskiy, V., *Sharaf al-Zamān Tāhir Marvazi: on China, the Turks and India*, London 1942.
- Minorskiy, V., "Rûs", *Encyclopedia of Islam*, Vol. III, s. 1181-1183.
- Mujmal al-tawârîkh wa'l-qisas*, (ed.) M. Bahar, Tahrān 1318/1939.
- Nöldeke, T., *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, Leyden 1879.
- Putešestvie İbn-Fadlana na Volgu*, Per. A. P. Kovalevskiy, Moskova-Leningrad 1939.
- Radloff, W., *Atlas der Altertümer der Mongolei*, St. Petersburg 1892.
- Ramstedt, G. J., "Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", *Journal de la Societe Finno-Ougrienne*, 1913, XXX, s. 1-9.
- Rohr-Sauer, A. von, *Des Abu Dulaf Bericht iuber seine Reise nach Turkestan, China und Indien*, Stuttgart 1939.
- Schlegel, G., "Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgasun", *Mémoires de la Société finno-ougrienne*, IX, Helsingfors 1896.
- Stein, A., *Innermost Asia*, Vol. III, Oxford 1928.

Togan, A. Z. V., *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig 1939.

Validov, Z., "Meşhetskaya Rukopis İbnul-Fakiha", *İzvestiya Rossiyskoy Akademi Nauk*, Leningrad 1924, T. 18, s. 237-251.

Weil, G., *Festschrift Eduard Sachau*, Berlin 1915.

Wüstenfeld, F., "Des Abu Dolef Mis'ar Ben el-Mohelhel Bericht über die türkischen Horden in der Mitte des zehnten Jahrhunderts. Aus dem kosmographischen Werke des Zakerija Ben Muhammed el-Cazwini übersetzt", *Zeitschrift für vergleichende Erdkunde*, II, 1842, s. 205-218.